

V. CHIRICA D. BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ
A LUMII
NEOLITIC - ENEOLITIC

HELIOS

IAȘI 2003

**ACADEMIA
ROMÂNĂ
FILIALA IAȘI**

**INSTITUTUL
DE ARHEOLOGIE
IAȘI**

**VASILE CHIRICA
DUMITRU BOGHIAN**

**ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII
NEOLITIC ȘI ENEOLITIC**

**EDITURA HELIOS
IAȘI - 2003**

**ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA IAȘI**

**INSTITUTUL
DE ARHEOLOGIE
IAȘI**

**BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS
XII
Editor VASILE CHIRICA**

VASILE CHIRICA, DUMITRU BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII

**I-PALEOLITIC - MEZOLITIC (V.CHIRICA)
II-NEOLITIC ȘI ENEOLITIC (D.BOGHIAN)**

**Coperta: Daniela Grapă
©Vasile Chirica, Institutul de Arheologie Iași,
str.Lascăr Catargi, nr.18, Iași, România.**

ISBN 973-99952-8-4

CUPRINS

Capitolul 10. Considerații generale și cronologie	...	3	
Capitolul 11. Neoliticul și Eneoliticul în			
	Orientul Apropiat	...	20
Capitolul 12. Neoliticul și Eneoliticul în			
	Asia Centrală	...	48
Capitolul 13. Neoliticul și Eneoliticul în			
	zona Indusului	...	55
Capitolul 14. Neoliticul și Eneoliticul			
	extrem-oriental și sud-est asiatic	...	58
Capitolul 15. Neoliticul și Eneoliticul din Africa	...	70	
Capitolul 16. Neoliticul și Eneoliticul din Europa	...	84	
	Neoliticul și Eneoliticul		
	carpato-danubiano-pontic	...	137
Capitolul 17. Societățile producătorilor din			
	zona americană	...	152
Glosar	...	154	
Bibliografie	...	163	
Ilustrații	...	170	

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL

Neoliticul și, ulterior, Eneoliticul, au marcat importante cotituri în evoluția generală a societății omenești, evidențiate prin numeroase modificări culturale față de perioada anterioară, însoțite, în mod normal, și de restructurări etnice care, din păcate, în lipsa unor izvoare scrise, nu le vom cunoaște suficient niciodată.

CAPITOLUL 10

CONSIDERAȚII GENERALE ȘI CRONOLOGIE

Începând cu Epipaleoliticul, în unele zone ale Lumii Vechi, societatea umană a cunoscut o accelerare a dezvoltării sale istorice, fapt care s-a repercutat în apariția unor noi și complexe elemente ale structurilor economice, sociale și spirituale la nivelul **epocii neolitice** (gr. *neos/ νέος* = nou), care face trecerea spre protoistorie, fiind una dintre cele mai însemnate cotituri culturale înregistrate de societatea umană. Ulterior, în interiorul acestei perioade istorice, o altă etapă de remarcabil progres a fost marcată de **Eneolitic (Chalcolitic)**.

Noua epocă a pietrei a fost decelată, pe baze tipologice, încă din secolul al XIX-lea, fiind cunoscute contribuțiile lui: John Lubbock (1865), Georg Nilson (1868), Gabriel de Mortillet (1883), denumită și **epoca pietrei șlefuite**, în vreme ce, în secolul al XX-lea, Richard Pittioni propunea pentru aceasta, având în vedere

importanța producției ceramice, termenul de **Keramikum**, caracteristicile sale fiind stabilite în urma unor asidui cercetări.

Însumând toate achizițiile tehnologice și structurale, care sunt proprii noii epoci a pietrei, care păreau oarecum sincrone și acumulate dintr-o dată, încă din 1929, cercetătorul britanic Gordon Childe, vorbea de o “**revoluție neolitică**”, comparabilă, prin amploare și consecințe, evident respectând diferențele temporale cu “**revoluția urbană**” sau cu “**revoluția industrială**”, din timpurile moderne. Ca argumente erau invocate: trecerea la practicarea cultivării plantelor și la creșterea animalelor, realizarea uneltelor de piatră cioplită, șlefuită și perforată, confecționarea ceramicii etc.. Același specialist a schițat și un scenariu asupra felului în care s-a trecut la noul mod de viață, punând accent pe factorii climatici, obiectivi, specifici începutului Holocenului, care ar fi forțat unele comunități umane să adopte un nou comportament economic, social și spiritual, cunoscut sub denumirea de **ipoteza oazelor** (în condițiile aridizării climatului în preborealul și borealul oriental, agricultura ar fi apărut și s-ar fi practicat în anumite “oaze” situate în imensul spațiu al Semilunii Ferte, unde este prezent și noul mod de viață) (**Childe, 1966**). Cu toate acestea, multă vreme, Neoliticul a fost caracterizat drept epoca pietrei șlefuite, înțelegându-se că noua tehnologie de confecționare a uneltelor și armelor de piatră ar fi fost determinantă.

Cercetările arheologice efectuate după cel de-al doilea război mondial și utilizarea unor metode moderne de datare și interpretare a vestigiilor au permis reconsiderarea vechilor concepții și abandonarea parțială a noțiunii de “revoluție neolitică”, care a fost, tot mai frecvent, înlocuită cu cea de “**transformare**”, de “**evoluție neolitică**”, procesul desfășurându-se gradual, ipoteză la care subscriem și noi, avându-se în vedere că cele mai multe dintre trăsăturile noului mod de viață au fost inventate la sfârșitul Paleoliticului superior și în Epipaleolitic/Mezolithic, când a devenit, din ce în ce mai evidentă, schimbarea felului în care comunitățile umane își procurau resursele alimentare sau cum au realizat o serie de progrese tehnologice, cu implicații deosebite. Aceste transformări se datorează nu numai factorilor obiectivi, menționați anterior, ci și celor subiectivi, cum ar fi intervenția directă, conștientă și intenționată a omului în natură, care l-au transformat treptat, din “prădător” și consumator (vânător,

culegător, pescar etc.) în producător propriu-zis (cultivator de plante și crescător de animale, în principal), cu un ansamblu de schimbări secundare, cu un nou comportament economic al omului, adaptativ și preventiv alimentar, în fața noilor provocări apărând elementele economiei de producție, transmise, de atunci, până în prezent.

În acest context, trăsăturile modului Neolitic de viață și de gândire sunt deosebit de complexe, putându-se vorbi de noua perioadă istorică fără a fi acumulate, în mod obligatoriu, toate componentele sale. De aceea, a fost folosită, adesea, noțiunea de **Neolitic aceramic (preceramic, *Pre-Pottery Neolithic, Akeramikum*)** pentru o perioadă destul de îndelungată, perioadă, în care deși s-a trecut la noul mod de viață, nu a fost, încă, inventată ceramica, și, de aceea, na fost numită **protoneolitic**. În literatura de specialitate mai este cunoscut și termenul de **subneolitic**, desemnând modul de trai al comunităților umane aflate la periferia Lumii Vechi care au adoptat unele componente ale Neoliticului, fie sub forma cultivării plantelor, fie în legătură cu creșterea unor animale domestice, fie confecționarea ceramicii, lipsind alte trăsături.

De asemenea, există mai mulți termeni pentru a defini cea de-a doua parte a Neoliticului, când pe lângă piatră au început să fie utilizate și unele metale: arama, aurul, argintul. Pentru a desemna perioada inaugurată de acest amplu progres tehnologic, legat, în special de cel al pirotehnologiilor, este întrebuințat termenul de **Eneolitic** (lat. *aeneus* = **aramă**), (*Äneolithikum, Enéolithique, Eneolithic*), sinonim cu cel de **Chalcolitic** (gr. *khalcos/χαλκος*=**aramă**). În unele zone, unde cantitatea de piese de aramă este mare, chiar dacă nu o depășește pe cea a uneltelor și armelor de piatră, a fost întrebuințată denumirea de **epocă a aramei** (*Kupferzeit, Âge du Cuivre, Cooper Age*) sau **vârsta pietrei șlefuite și a aramei** (*Steinkupferzeit, Âge de la Pierre et du Cuivre, Stone and Cooper Age*). Deoarece Eneoliticul prezintă numeroase elemente de legătură cu perioada anterioară, pledăm pentru încadrarea acestui ultim stadiu neolitic tot în epoca pietrei șlefuite, având în vedere că antecedente există din perioada anterioară (vezi mai jos).

În ceea ce privește periodizarea și cronologia, epoca nouă a pietrei, cuprinsă între mileniile IX/VIII–IV/III bc, poate fi divizată în

două perioade distincte, cu evidente legături între ele: **Neoliticul propriu-zis** (mileniile IX/VIII–VI/V bc) și **Eneoliticul** (mileniile VI/V–IV/III bc), fiecare cu subdiviziunile sale **timpuriu**, **mijlociu** și **târziu**) și cu specificități pentru fiecare zonă, fapt pentru care există scheme regionale și microzonale.

TRĂSĂTURILE MODULUI NEOLITIC DE VIAȚĂ ȘI GÂNDIRE

Cultivarea plantelor reprezintă una dintre cele mai importante modificări comportamentale umane, produsă de Neolitic și legată de trecerea de la stadiul preistoric, de “prădător” și consumator, la cel protoistoric și istoric, de **producător al resurselor alimentare**, fără ca noua epocă să însemne numai o “**revoluție alimentară**”.

Încă de la sfârșitul Paleoliticului superior și al Epipaleoliticului diferitele comunități umane, din zona Semilunei Fertile, în special, care culegeau gramineele sălbatice—grâul sălbatic (speciile *Triticum boeoticum* și *Triticum dicoccoides*) (fig. 1), orzul sălbatic (*Hordeum spontaneum*) și ovăzul sălbatic (*Avena*) etc.. și o serie de leguminoase—lintea (*Lens* sp.), mazărichea (*Vicia* sp.) mazăroiul (*Lathyrus cicera*), mazărea (*Pisum sativum*) au făcut trecerea către cultivarea plantelor.

Domesticirea plantelor a fost o importantă achiziție culturală a omului neolitic, care a avut drept urmare un răspuns biologic și genetic, produs la nivelul populațiilor de graminee, leguminoase, plante textile și oleaginoase, provocat printr-o selecție conștientă, o manipulare voită de către specia umană. Agricultură a implicat, deopotrivă și obligatoriu, obținerea de semințe, cu scopul reproducerii acestora (graminee, leguminoase, plante textile și oleaginoase etc.), în vreme ce agricultura pre-domestică și neconștientă, s-a caracterizat prin culegerea și folosirea de plante sălbatice, pentru scopuri alimentare, textile și utilități diverse.

În această viziune, cerealele au devenit o sursă importantă de hrană, cu potențe reale, primare și secundare influența acestora pentru nivelul de trai, reliefându-se prin aportul hidrați de carbon și, respectiv, de calorii. Zdrobite, frământate și fierte au fost pregătite sub formă de fierturi, terciuri și turte, iar prin fermentarea orzului se obținea berea, o băutură slab alcoolizată, atestă în Orient din

Neolitic. În același timp, leguminoasele au contribuit la întreținerea echilibrului vitaminic, proteic și lipidic în organism. Pe lângă acestea, au fost domesticate și cultivate unele plante oleaginoase (susan) și textile (câneapă, in, bumbac etc.), utilizate pentru alimentație, confecționarea pieselor textile.

Drumul de la cules/recoltat la cultură a fost destul de lung, complex și insuficient clarificat, până acum. Comportamentul prevăzător al omului, observația, experimentul și chiar întâmplarea au jucat un rol important, primele unelte ale cultivatorilor nefiind deosebite esențial de cele ale culegătorilor iar cunoștințele dobândite au fost folosite și transmise conștient. În același timp, cultivarea primitivă a plantelor a fost practică, probabil în prelungirea obiceiurilor de cules, de către femei, fapt care s-a răsfrânt pe plan spiritual în nașterea ideilor despre **Terra Genitrix (Pământul-Mamă)**, componentă de bază a cultului fertilității și fecundității, foarte elaborat, atât de caracteristic Neoliticului, cu paleo-divinitățile sale, prezente în cadrul tuturor religiilor antice.

Dacă la început agricultura era extensivă și itinerantă, exploatându-se doar fertilitatea naturală a pământului, către sfârșitul Neoliticului și, mai ales, în Eneolitic, cultivarea plantelor a cunoscut un progres vizibil, perfecționându-se tehnicile de lucrare a pământului prin arare cu ajutorul aratrului (plug incipient de lemn, cu partea activă din piatră și corn), tractat cu ajutorul vitelor mari, mai ales a bovinelor, așa cum sunt cunoscute în cultura Obeid (mileniul V bc) și la Vădastra (sfârșitul mileniului V bc), au început să fie utilizate unele metode de îmbunătățire a calității solului, prin uzitarea îngrășămintelor de origine animală și a irigațiilor cu ajutorul canalelor, pregătind formele superioare de organizare socială și politico-militară.

Se poate considera că trecerea de la cules la semănat s-a datorat unei multitudini de factori printre care pot fi menționați: existența gramineelor și leguminoaselor sălbatice în peisaj, culese pentru consum, o anumită presiune demografică, epuizarea periodică a resurselor din preajma așezărilor, o schimbare de mentalitate economică și spirituală, fără a se mai putea lua în considerare, cel puțin deocamdată, o instabilitate climatică care ar fi generat o penurie alimentară, deoarece atentele studii arheobotanice și arheozoologice din Orient relevă o abundență de surse alimentare în văile marilor fluvii Nil, Eufрат, Tigru, Iordan).

În Neolitic și Eneolitic au existat o serie de particularități, pe zone geografice, a cultivării plantelor, pe lângă centrul Semilunii Ferte (fig. 2), cunoscându-se zona extrem-orientală, unde s-a domesticit și cultivat orezul și meiul, spațiul saharian, remarcat prin cultura sorgului și meiului african, sau arealul mezo-american unde a fost domesticit teosintul care stă la baza porumbului domestic și fasolea

Domesticirea și creșterea animalelor este o altă achiziție fundamentală a modului de viață neolitic, premisele sale fiind prezente în perioada finală a Paleoliticului, când comunitățile umane practicau o fază avansată a vânătorii. Odată cu Neoliticul s-a intrat într-o nouă etapă a relațiilor antropozoologice, lărgindu-se treptat registrul speciilor domestice, selectându-se și ameliorându-se caracteristicile acestora, prin selecție artificială și întreținerea lor în condiții mai bune decât cele oferite de mediul natural. În perioada care cuprinde sfârșitul Paleoliticului superior, Epipaleoliticul și începuturile Neoliticului, domesticirea animalelor a cunoscut cel puțin două etape: o **etapă de inițială** în care erau vânată animalele mature, puii fiind prinși și crescuți, cei care supraviețuiau și se maturizau reproducându-se în captivitate, schimbându-și treptat comportamentul și domesticindu-se; și **etapa creșterii propriu-zise** a animalelor domestice în cadrul așezărilor sau pe lângă acestea, din care se va dezvolta, păstoritul, predominant la unele comunități.

În acest context, trebuie arătat că patru dintre speciile de animale, vânată cu predilecție la sfârșitul Paleoliticului și în Epipaleolitic, în Orient și Anatolia: bovinele (*Bos primigenius*), oaia (*Ovis aries*), capra sălbatică (*Capra hircus*) și mistrețul (*Sus scrofa ferus*), au constituit baza biologică naturală pentru domesticire. În zona Indiei a fost domesticit zebul (*Bos indicus*) și bivolul (*Bos bubalis*), în spațiul chinez yakul (*Poephagus grunniens*), iar în zona mezo-americană lama (*Lama lama*) și alpaca (*Lama pacos*).

Vânătorii cunoșteau caracteristicile și comportamentul acestor specii, din rândul lor și a urmașilor lor recrutându-se viitorii crescători de animale. Domesticirea și evoluția ulterioară a animalelor domestice a produs importante modificări în organismul acestora, atât din punct de vedere biologic (somato-morfologic și patologic) cât și “psihologic”, comportamental, generând așa-

numitul stres al domesticirii, noii indivizi diferențiindu-se, din ce în ce mai mult, de strămoșii lor sălbatici. Selectând indivizii cei mai robuști, asigurându-le adăpost și alimentație oarecum constantă, introducând sarea în hrana acestora, omul a indus o serie de calități care nu se găsesc decât periodic la precursorii sălbatici: lactația prelungită, creșterea cantității de carne și grăsime, obținerea firelor de păr și lână, folosirea forței de muncă la cărat și tracțiune etc..

Produsele obținute prin creșterea animalelor nu ofereau numai o mai mare siguranță alimentară și produse (carnea, laptele, ouă, miere) cu o importantă valoare proteică, glucidică, lipidică și vitaminică, îmbogățind registrul nutritiv al omului preistoric, ci și o nouă forță de muncă și tracțiune, noi mijloace de transport, materii prime textile (lână, părul, penele, firele de mătase). În mod normal, vânătoria a continuat să aibă o importanță aparte, pentru completarea resurselor de hrană, a șeptelului, pentru antrenament războinic, inițierea în vârsta adulților și agrement, cantitatea materialelor osteologice provenind de la specii sălbatice având, uneori, cote destul de ridicate.

Ceramica reprezintă unul dintre cele mai însemnate produse ale gândirii și muncii umane, realizat începând cu o etapă evoluată a Neoliticului, pe la mijlocul mileniului al VIII-lea bc, chiar dacă statuete antropomorfe și zoomorfe lucrate din argilă crudă au fost confecționate în timpul ultimei vârste a gheții din Europa (Würm III) la Dolni Vestonice (Moravia, Cehia) și Tuc D'Adoubert (Ariège, Franța), în cultura Jomon (Japonia) sau din fazele neolitice preceramice **PPNA** (la Mureybet-Siria) și **PPNB** (Munhata-Israel, Aswad II, Ghoraifé-Siria, Ganj Dareh-Munții Zagros/Iran).

Din punct de vedere material, ceramica reprezintă o invenție, încadrată în categoria **pirotehnologiilor**, care a marcat profund viața de toate zilele și evoluția ulterioară a comunităților umane, servind atât la stocarea și pregătirea superioară a hranei, prin fierbere frecventă, păstrarea resurselor de apă, transportul unor lichide alimentare, măsuri pentru cereale, cât și în anumite procesiuni religioase, ca vase sacre și accesorii de cult, sau pentru înfrumusețarea ambientului gospodăresc, din rațiuni estetice, artistice, spirituale. Câteodată, decorul incizat sau pictat al unor vase reflectă elemente din viața și gândirea comunităților neolitice și eneolitice, putând fi interpretate ca o scriere pictografică,

incipientă.

Ceramica a fost un rezultat al unor complexe tehnici și arte de prelucrare a argilelor, în urma cărora se obțin, prin omogenizarea amestecului plastic, modelarea acestuia, decorarea, uscarea și arderea lui, diferite obiecte, în special vesela, intens folosită în protoistorie și istorie.

Cercetarea arheologică și/sau preistorică a stabilit că, prin diferitele sale categorii, forme și decoruri, în asociere cu alte vestigii, ceramica reprezintă un important **limbaj arheologic**, o **fosilă directoare**, un **marker cultural**, pe baza căruia se reconstituie profilul istorico-cultural al unor populații și societăți, evoluția și încadrarea temporală a acestora.

Confecționarea utilajului și armamentului litic, cornular, osteologic, metalic, de lut și lemn cunoaște, în Neolitic și Eneolitic, noi etape de dezvoltare, chiar dacă pare, uneori, să fi fost depășit cantitativ de producția ceramică. Acest meșteșug a contribuit la realizarea majorității uneltelor și armelor din epocă, inventându-se noi tehnici și tehnologii de prelucrare a acestor materii prime, cele mai importante fiind șlefuirea sau polisarea și perforarea. Deși aceste tehnici apar încă din Epipaleolitic, au cunoscut o adevărată înflorire doar în Neolitic și Eneolitic.

În ceea ce privește materiile prime din care s-a fabricat utilajul și armamentul litic, trebuie arătat că s-au folosit rocile sedimentare, vulcanice și cele metamorfice, bineînțeles mai intens cele care se găseau în mediul în care a trăit fiecare comunitate. Din această cauză, populațiile din unele zone geografice, bogate în resurse litice, au prosperat de pe urma valorificării acestor materii prime și chiar prefabricate (obsidian – Cappadocia, Insulele Melos și Lipari (fig. 3), zona Tokaj-Satu Mare; silexul balcanic etc.).

Cioplirea uneltelor și armelor litice nu cunoaște, în Neolitic și Eneolitic, unele modificări esențiale față de perioada anterioară. S-a practicat, deopotrivă, cioplirea lamelară și așchială, directă, indirectă sau prin presiune, cu ajutorul percutoarelor, pe nicovale de piatră, din nuclee cvasi-piramidale și cvasi-conice, cvasi-cilindrice și amorfe, cu unul, două sau mai multe planuri de lovire, în funcție de tradițiile moștenite, forța de creație a fiecărei comunități și influențele primite din partea altor triburi și civilizații, obținându-se produsele de debitaj: lamele și așchiile care au fost, cel mai adesea, prelucrate secundar, prin retușare și, uneori,

polisare, obținându-se unelte (cuțite, gratoare și racloare, străpungătoare, lame de seceră) și arme (lame de pumnal, vârfuri de săgeată și sulică, întregi sau compuse), deosebit de eficace, unele retușate atent, piesele crescând dimensional și diversificându-se funcțional.

Utilajul și armamentul litic cioplit, șlefuit și perforat (topoare, tesle, dălți și dălțițe, cu diferite profiluri, topoare-ciocan, ciocane și măciuci, topoare de luptă etc.) este foarte complex și variat tipologic și funcțional. Deși unele elemente ale șlefuirii și perforării uneltelor și armelor litice au apărut din Epipaleolitic, aceste achiziții au cunoscut o deosebită dezvoltare în cea de-a doua parte a Neoliticului și, mai ales, în Eneolitic. După o cioprire mai mult sau mai puțin sumară, prin care se obținea o eboșă (piesă prefabricată), se realiza șlefuirea pe un suport abraziv, cu ajutorul nisipului și a apei și finisarea prin frecarea pe diferite materiale (os, piele, poate lemn sau argilă etc.). Perforarea uneltelor și armelor de piatră necesita cunoștințe deosebite din partea meșteșugarului și o “mașină de găurit” primitivă, compusă dintr-un cadru din lemn masiv, în care se practica, probabil, o serie de orificii în care se fixa un ax, constând dintr-o tijă de lemn, căruia i se putea imprima o mișcare rotativă, cu ajutorul unor sfori groase, trase manual, succesiv de cele două capete, sau folosind coarda slăbită a unui arc. În vârful acestui ax se fixa un “burghiu” constând dintr-un os sau băț tubular sau un străpungător de silex, cu care se realiza perforarea propriu-zisă, utilizându-se și calitățile abrazive ale nisipului umed.

Din piatră au mai fost confecționate: râșnițele de mână, de formă ovală sau rectangulară cu marginile rotunjite și suprafețele alveolate, mojar și pive, frecătoare (zdrobitoare sau pisăloage), utilizate pentru “măcinarea”, zdrobirea boabelor de cereale, și, în secundar, la mărunțirea coloranților minerali și a altor substanțe, “nicovalele”, percutoare, presatoare și retușoare, poansoare, pietre pentru ascuțit, bile de praștie etc., folosite pentru prelucrarea altor unelte de piatră, os, corn și aramă, sau ca proiectile.

Utilajul din os, corn și dentiție prelucrată ocupa, de asemenea, un loc însemnat în cadrul artefactelor Neolitice și Eneolitice, completând repertoriul mijloacelor de muncă și al obiectelor de podoabă. Ca materii prime pentru acest tip de utilaj,

comunitățile neolitice și eneolitice au întrebuințat, pentru realizarea uneltelor, armelor și podoabelor de os și corn, materii prime organice, dure, scheletice, osteologice, cornulare și elemente de dentiție, provenind de la animale domestice și sălbatice. Creșterea animalelor domestice și vânătoarea, au oferit, nu numai o însemnată cantitate de carne și alte esențiale produse animaliere, ci și menționatele materii prime organice.

Prelucrarea osului, cornului și dentiției se realiza prin cioplire, prin percuție și spargere intenționată, despicare, prin tehnica renurajului, folosindu-se așchii și burine de silex, secționare, cu firul umed și nisip, abraziune, utilizându-se un substrat dur, cu granulație diferită, perforare, cu ajutorul străpungătoarelor și burinelor de silex, șlefuire etc., așa cum ne arată și studiile traseologice și tafonomice. Ca artefacte de corn și os se remarcă: străpungătoare, dălți, săpăligi, plantatoare și/sau scormonitoare, brăzdare din corn de cerb (aratruri, rămocuri), mânere, rame de seceri, suporturi ("manșoane"), recipiente din corn de cerb, ciocanele, topoarelor-ciocan, topoarelor-ciocan, săpăligile-ciocan, acele, andreele, spatulele, harpoanele, cuțitele și pumnalele, etc.. Dintre piesele mai mărunte din os pot fi amintite: suveici, pentru războiul de țesut vertical, mânere realizate din oase tubulare, unele cu decoruri circulare și geometrice și plăsele, lucrate din pereți longitudinali ai unor oase, rotunjite la capete, fiecare prezentând perforări, în care se prindeau sulele și pumnalele de silex, os sau aramă, vârfuri de săgeată și suliță, șlefuitoare, cârlige pentru capcane, harpoane și cârlige de pescuit etc..

Ca podoabe, din canini de cerb, defense de mistreț, canini de animale de pradă s-au realizat podoabe folosite pentru înfrumusețare și vestimentație, precum și ca însemne de distincție socială, politică, militară și religioasă, mărgelile, în special tubulare, brățări, cercei și inele, coliere etc..

Unelte de lut ars sunt mai puțin numeroase decât precedentele, dar ocupă un loc distinct în cadrul utilajului neolitic și eneolitic în practicarea unor ocupații casnice și comunitare. Între acestea pot fi amintite: fusaiiolele, greutățile de lut ars, de diferite forme, duzele de lut, suporturi, piese de mobilier, bile etc., vorbind de o economie neolitică și eneolitică deosebit de complexă.

Prelucrarea metalelor. Încă din Neoliticul timpuriu (mileniul al VIII-lea bc) există dovezi ale cunoașterii și prelucrării timpurii a

aramiei– Çayönü (Turcia), aurului și argintului cu o influență hotărâtoare pentru devenirea ulterioară a societății. Acestea pot apărea în iviri naturale la zi, în stare nativă, natural purificată, sub formă de pepite, fiind numai lucrate, la început ca oricare altă rocă, cu aspect și proprietăți curioase, prin procedee simple cum este baterea la rece. Metalurgia, ca sumă de tehnici și tehnologii de prelucrare a metalelor, în special la cald, a reprezentat, după invenția ceramicii, un alt important meșteșug, una dintre cele mai însemnate pirotehnologii, cu reflexe însemnate pe plan material și spiritual.

În acest context, dacă în Neolitic se poate vorbi de o **paleometalurgie**, când s-au folosit tehnici simple de prelucrare a metalului, în special a cuprului (baterea la rece), în Eneolitic asistăm la dezvoltarea unei **metalurgii propriu-zise** (reducere din minereu, topire, turnare în tipare monovalve, bivalve, metoda cerii pierdute etc.), în anumite centre, unde acest metal se găsea la zi, definindu-se, în anumite regiuni, chiar o **epocă a aramei** (*Kupferzeit*), în perioadele următoare, ale bronzului și fierului, noile materii prime căpătând un rol deosebit în plan economic.

Aceste artefacte nu sunt foarte numeroase dar sunt foarte importante, arătând progresele înregistrate în domeniul metalurgiei aramei și al schimburilor intercomunitare. Tipologic se pot distinge: acele, străpungătoare (sulele), cârligele de undiță, cuțitele, pumnalele, topoarele, topoare-ciocan (*Hammeräxte*), topoare cu brațele în cruce, topoare două tășuri paralele, topoare-daltă (fig. 4) etc.. De asemenea, mai pot fi menționate și alte tipuri de unelte și arme de aramă: seceri, unele interpretate ca sceptre, lame de halebarde, și podoabe: discuri, brățări din sârmă și tablă, simple sau plurispiralate, inele, cercei, piese de cult etc..

O serie de descoperiri de piese de aramă au fost asociate în tezaure-depozite de ampolare, cum ar fi cele de la Varna și Devnja (Bulgaria), Cărbuna (R. Moldova), Tibava (Ungaria), Nahar Mishnar (Israel) etc.. și ne arată care ar fi fost cantitatea de produse aflate la un moment dat în circulație. Acestea sunt doar supraviețuiri ale unei înfloritoare producții și circulații metalurgice de altădată. Printre cele mai de seamă centre metalurgice eneolitice pot fi amintite cele de la Timna (Wadi Arabah, Israel), Rudna Glava (Serbia), Aibunar (Bulgaria), curbura carpatică de nord-vest, Caucazul, nordul Iranului, care se adaugă la cele deja

cunoscute din perioada anterioară (estul Anatoliei).

Odată cu Neoliticul se observă o preocupare deosebită a unor comunități umane pentru **organizarea superioară a habitatului și spațiului** (întemeierea așezărilor, locuințelor, complexelor gospodărești, construirea fortificațiilor și locurilor de cult), cu profunde implicații sociale și conotații practice și spirituale.

Această nouă atitudine se află în continuarea comportamentului lui ***Homo sapiens***, vizibil din Paleoliticul superior, de a-și organiza habitatul, presupunând, probabil, și unele schimbări în modul de organizare socială, regula rudeniei fiind completată de cea a teritorialității. Unele dintre marile așezări neolitice și, mai apoi, eneolitice erau alcătuite nu numai din indivizi și grupe umane înrudite direct, ci erau constituite din familii, clanuri și obști înrudite sau nu, situații care presupun existența unor conducători și a unei ierarhizări pe ranguri și categorii sociale, în cadrul sistemului numit ***chieferie* și *chiefdom***, în care aristocrația gentilică și tribală, civilă, militară și religioasă avea un rol de seamă în conducerea structurilor economice, social-politice și spirituale ale unei societăți complexe, prefigurând evoluția istorică ulterioară.

De modul de alegere a locului pentru întemeierea noii așezări, de resursele zonei și posibilitățile de exploatare a acestora, de felul de organizare internă a locuirii și relațional externă, inclusiv de raporturile cu alte așezări vecine, mai apropiate sau mai îndepărtate, depindea evoluția ulterioară a membrilor săi, dezvoltarea economică, modul de trai și de gândire al lor. Habitatul trebuia să asigure supraviețuirea unei comunități umane, într-un anumit interval temporal, stabilitatea și nedeteriorarea resurselor economice și alimentare, capacitatea de a rezista la diferite atacuri, deoarece a existat, dintotdeauna, o competiție naturală între grupele de populații, chiar și între cele aparținând altor specii, vegetale și animale, și toate componentele fizice ale mediului.

Din Neolitic, odată cu sedentarizarea mai accentuată a diferitelor comunități umane, se observă o accentuare a interdependențelor dintre caracteristicile geografice ale locului de întemeiere a așezărilor și tipul de locuire realizat, atât în ceea ce privește organizarea, întinderea și durata de existență a acesteia, necesitățile individuale și colective, cât și caracteristicile economiei practicate de comunitatea respectivă, sesizabile la nivelul tuturor culturilor arheologice cunoscute, înflorirea unor civilizații fiind

urmarea realizării unui echilibru între aceste componente.

A fost realizată, astfel, o mare varietate de așezări, fortificate natural și antropice, locuințe, anexe și complexe gospodărești, construcții-sanctuar, monumente funerare, toate purtând amprenta tradițiilor evolutive, a influențelor receptate și creativității respectivelor comunități umane, care s-au adaptat dinamic la condițiile în care au trăit, de mediu sau sociale.

Trecerea la noile moduri de viață, neolitice și eneolitice, cu întreg cortegiul de transformări, a determinat și o profundă modificare a spiritualității producătorilor, materializată într-o **“revoluție” spirituală neolitică și eneolitică**. Trebuie remarcat, pe de o parte, că în Orient, acolo unde noul mod de viață s-a impus printr-o evoluție firească, poate fi sesizată o anumită continuitate spirituală între Paleoliticul superior, Epipaleolitic și Neolitic, în cadrul reprezentărilor plastice, vorbind de modul în care cultul fecundității și fertilității din epoca pietrei cioplite evoluează spre noi forme ale cultului fecundității și fertilității din Neolitic. Stau dovadă, în acest sens, statuetele feminine de piatră sau cuplurile, redată uneori în poziții explicite de acuplare, descoperite în unele așezări natufiene sau aparținând perioadei preceramice (**PPNA**). Pe de altă parte, mai ales în Neoliticul central și nord-vest european, se observă o interesantă împletire între vechile tradiții spirituale Epipaleolitice /Mezolitice și cele Neolitice vehiculate prin migrație sau aculturație, conferind o anumită originalitate spiritualității neolitice și eneolitice.

În spiritualitatea Neolitică, așa cum arăta și Mircea Eliade (**Eliade, 1992**), a existat o legătură directă, mistică, între fertilitatea femeii (mamă) și fertilitatea pământului-mamă (*Terra Mater, Terra Genitrix*), exprimată printr-o mare varietate de manifestări ale agricultorilor și crescătorilor de animale, în principal: sanctuare și locuințe de cult, complexe de cult, plastică antropomorfă și zoomorfă aflată în diferite asocieri etc..

Este posibil, așa cum arăta Jacques Cauvin, ca de la începuturile Neoliticului (fig. 5) să se fi configurat, în Orient, **cuplul fundamental femeie-taur**, implicând cele două componente telurică (chthoniană) și solară (uraniană) ale cultului fecundității și fertilității, vorbind de o veritabilă revoluție mentală **“la révolution des symboles” (Cauvin, 1994)**. Asemenea elemente ale spiritualității neolitice se observă în cadrul sanctuarelor de la Çatal

Hüyük, unde erau reprezentate bucranii aflate în asociere cu imagini feminine, redată în poziții ginecologice și cu scene de vânătoare cultică a taurului, sau la Hacilar, cu o plastică antropomorfă deosebit de expresivă (fig. 6). Din zona orientală, aceste manifestări spirituale s-au răspândit spre zona europeană, urmând direcția de deplasare a comunităților neolitice care au neolitizat Europa de sud-est și balcano-carpatică.

Din punct de vedere spiritual, lumea neolitică carpato-balcanică, care făcea parte din Vechea Europă (**Gimbutas, 1989 b**), concepută ca o extensie a Lumii Vechi, reprezintă un fel de Orient după Orient, multe forme ale spiritualității transmițându-se direct sau indirect. În acest context se înscriu sanctuarele, locuințele și complexele de cult, plastica antropomorfă și zoomorfă, feminină și masculină, din lumea cicladică, egeeană și balcano-carpatică, care prezintă, uneori, mari asemănări cu manifestările și realitățile din zona orientală.

Cu cât se avansează spre Europa Centrală, vechile tradiții spirituale orientale se estompează și, deși se mențin, vădesc o îmbinare originală, așa cum am mai arătat, în cadrul complexului cultural liniar-ceramic, între gândirea comunităților neolitice colonizatoare și vechiul fond epipaleolitic/mezolitic, care a fost asimilat. De aceea, reprezentările plastice antropomorfe și zoomorfe, feminine și masculine, sunt mult mai rare, fiind realizate, mai ales, pe ceramică, cultul fecundității și fertilității având alte forme de expresie, mai puțin evidente din punct de vedere arheologic.

Este foarte posibil ca, de la începuturile Neoliticului încă, să se fi configurat panteonurile cu paleodivinități, care s-au individualizat în perioadele ulterioare, și sunt cunoscute din epoca bronzului, între care divinitățile vegetației, naturii și/sau dragostei aveau un loc bine definit (Iștar/Aștarte și Dumunzi/Tamuz, Isis și Osiris, Cybele, Gea, Demeter etc.), chiar dacă nu mai aveau locul central.

Din Eneolitic, în spiritualitate și-au făcut loc noi divinități, teme, idei și practici magico-religioase, legate de dezvoltarea pirotehnologiilor (prelucrarea superioară a ceramicii și metalurgia cuprului), materializate în afirmarea tot mai puternică, în cadrul cultului fecundității și fertilității, a componentei solare (uraniene), reprezentate, așa cum arăta Mircea Eliade, prin diferite zeități

centrale sau secundare, inclusiv meșteșugărești și metalurgice (“stăpânii focului”, “făurari divini și eroi civilizatori”, “făurari, războinici, maeștrii ai inițierii”, cultul soarelui, o “mitologie a metalelor” etc.)(**Eliade, 1996**).

Configurarea panteonurilor cu paleo-divinități, existența sanctuarelor, a locuințelor și complexelor de cult, a diferitelor manifestări și practici magico-religioase, existența, probabilă, a unui personal religios, cu loc și rol bine definit, vorbesc de importanța religiei în viața spirituală neolitică și eneolitică.

În ceea ce privește ritul funerar, credem că și acesta era legat de cultul fecundității și fertilității, existența și post-existența fiind înțelese ca etape obligatorii în ciclul “eternei reîntoarceri”: **viață – moarte – renaștere (Eliade, 1992)**. Diversitatea riturilor funerare de inhumatie exprimă variante ale unor concepții închegate, parțial moștenite din Paleoliticul superior și Epipaleolitic/Mezolitic. În anumite zone, mai ales europene, și-au făcut loc, de la începuturile Neoliticului, e drept timid, riturile funerare ale incineratiei, care denota o anumită modificare spirituală, legată de afirmarea cultului și divinităților solare și de credințele potrivit cărora numai corpul era trecător iar sufletul /spiritul nemuritor, practici care se vor afirma în epoca bronzului.

Neolitizarea, ca proces complex de trecere, prin evoluție, la noul mod de viață, Neolitic, petrecut în mileniile X-VIII bc, își are, indubitabil, originea în zona **Semilunii Fertile** a Orientului Apropiat (sud-estul Anatoliei, Podișul Iranian, Zagrosul Irakian, cursul mijlociu al Eufratului și Tigrului, litoralul estic al Mării Mediterane–Levantul până la țărmul Mării Moarte).

În lumea științifică nimeni nu contestă, astăzi, întâietatea Orientului Apropiat în configurarea caracteristicilor noului mod de viață, dar, în decursul cercetărilor, au apărut mai multe teorii care încearcă să explice **neolitizarea secundară și/sau terțiară**, prin răspândirea agriculturii și, deci, a noului mod de viață, dintre acestea putând fi citate: **teoria avansării în valuri, teoria granițelor și a aculturației și teoria dezvoltării autohtone**, neputându-se acorda credit deplin doar unuia din aceste modele, împletirea lor explicând mai nuanțat realitatea istorică de altădată.

Astfel, din această **arie primară**, zisă “**nucleară**” (**Braidwood, 1960 a**), noul mod de viață și de gândire s-a **difuzat direct**, prin **migrație și colonizare**, sau **indirect**, prin **aculturație**,

În regiunile din jurul **Semilunii fertile**: valea Nilului, văile inferioare ale Tigrului și Eufratului, centrul și vestul Anatoliei, sud-estul Europei, Dunărea mijlocie și inferioară, zona circum-mediteraneană, Transcaucazia, valea Indusului etc., unde existau deja o serie de pași făcuți pe calea unui mod de viață bazat, în special, pe producția de hrană, acestea putând fi considerate, fără teama de a greși, **zone secundare de neolitizare**, existând, în paralel, și alte zone de neolitizare primară, cum au fost: regiunea extrem-orientală, zona mezo-americană și, poate, una africană, sahariană (?). La rândul lor, comunitățile umane, din aceste regiuni, în procesul firesc de dezvoltare, petrecut în diferite etape istorice, s-au răspândit în **zonele neolitice terțiare**: Europa vestică și de nord, unele regiuni din Africa și Asia etc..

În mod asemănător, dar cu alte specificități, s-a desfășurat trecerea la modul de viață și de gândire eneolitic. Astfel, progresele specifice noii perioade a eneoliticului (noile stadii atinse de cultivarea plantelor, caracterizată prin utilizarea arăturilor, cu ajutorul tracțiunii animalelor, și irigații, și de creșterea animalelor, organizarea superioară a habitatului uman, înmulțirea și extinderea, diversificarea și perfecționarea așezărilor urbane și cvasi-urbane, a structurilor sociale, în care ierarhiile economico-politice, militare și religioase erau tot mai evidente, metalurgia propriu-zisă a aramei, bazată pe reducere, topire și turnare, lucrarea perfecționată a ceramicii, la roata olarului și arderea în cuptoare perfecționate, extinderea și perfecționarea meșteșugurilor și relațiilor comerciale, configurarea unei spiritualități, în cadrul căreia existau panteonurile politeiste și divinități proeminente cu atribute solare) au apărut, chiar dacă s-au manifestat deosebit sub aspectul modalităților și ritmurilor, tot în zona orientală, prefigurând marile civilizații cunoscute la începuturile istoriei universale vechi, sumeriană în special.

Aceste faze de geneză, evoluție și difuzie a modului de viață și de gândire neolitică și eneolitică s-au desfășurat în timpuri și cu ritmuri și intensități diferite, în funcție de diverse cauze și condiții, care au presupus numeroase etape de continuitate și discontinuitate, ultima fiind mai evidentă din punct de vedere arheologic.

Omul Neoliticului și Eneoliticului reprezintă fazele evolute ale lui *Homo sapiens recens*, fără deosebiri esențiale, biologice,

economice, sociale, culturale și comportamentale față de tipurile umane ulterioare. Acesta a dezvoltat, în complexul proces de adaptare la mediu, o serie de particularități, nu atât biologice cât comportamentale și culturale. În același timp, diferențele de culoarea pielii și părului, de formă și culoare a ochilor, de înălțime, indice cranian etc., nu marchează inegalități rasiale între oameni, ci se înscriu în variabilitatea firească a lui *Homo sapiens sapiens*, care, în anumite condiții, favorabile sau mai puțin favorabile, a creat forme superioare de cultură materială și spirituală.

De asemenea, se observă că, în Neolitic și Eneolitic, au avut loc o serie de suprapuneri și amestecuri antropologice și lingvistico-culturale, din care au rezultat, în urma unor complicate procese etnico-culturale de individualizare, migrație, simbioză și asimilare, marile familii de popoare și limbi, care au fost, mai apoi, cunoscute și înregistrate în izvoarele scrise. Astfel, se poate plasa în Neolitic și Eneolitic procesul de configurare a marilor grupe de limbi semite, hamite, indo-europene, extrem-orientale, africane, americane precolumbiene, acestea evoluând, ulterior, spre ceea ce se cunoaște istoric, în epocile bronzului și fierului.

CAPITOLUL 11

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL ÎN ORIENTUL APROPIAT

Orientul, în special cel Apropiat, constituie zona unde au apărut, prin evoluție, pentru prima dată, elementele modului Neolitic de viață și de gândire, cu implicații profunde asupra evoluției generale a lumii, continuitatea neîntreruptă din paleoliticul superior și epipaleolitic și permanența contactelor interumane, într-o zonă geografică de interferență, fiind factori favorizanți.

În sens larg, ca noțiune geografică, Orientul civilizațiilor neo-eneolitice și a celor istorice timpurii, reprezintă spațiul geo-istoric divers, cuprins între litoralul răsăritean al Mării Mediterane, la vest, și valea Indusului, la est, și de la Marea Neagă, Platoul Anatoliei, Munții Taurus și Antitaurus, la nord, până la Marea Moartă, nordul Peninsulei Arabice, Golful Persic și Oceanul Indian. La rândul său, acest teritoriu imens este divizat în mai multe zone naturale, fiecare cu caracteristici ecologice și climatice distincte, care au influențat particularitățile dezvoltării preistorice și istorice.

Acest spațiu mozaicat, care cuprinde zone litorale (estul Mării Mediterane), câmpii (Béqa) și stepe aluvionare (sudul Mesopotamiei, Câmpia Indusului), platouri înalte (Anatolia, Iran) și munți mai scunzi (Taurus și Antitaurus) sau mai înalți (Elburz, Zagros, Belucistan), a fost traversat de mai multe cursuri de apă, dintre care Eufratul, Tigrlul, Oronte, Iordanul, Indusul ș. a. au avut o importanță deosebită. De-a lungul acestor culoare naturale a avut loc o deplasare a comunităților umane, un schimb activ de produse și idei, cu rol benefic în accelerarea dezvoltării istorice.

Din punct de vedere paleo-climatic, după o perioadă mai uscată și mai rece decât astăzi (25000–13000 bc), climatul

Orientului Apropiat s-a încălzit treptat, pentru a atinge, începând cu mileniul al X-lea, un grad de umiditate și o temperatură medie anuală asemănătoare cu cele de astăzi. De aceea, la începuturile Holocenului, în Orientul Apropiat, au apărut câmpiile cu stejăriș amestecat și arbori de fistic, în care s-au răspândit gramineele sălbatice și unele animale sălbatice copitate (ovicaprine, bovine, suine etc.), care au favorizat o serie de modificări adaptative ale comunităților umane epipaleolitice. De asemenea, pe baza cercetărilor paleobotanice, s-au stabilit o serie de detalii climatice. Astfel, către – 9000 s-a produs o oarecare aridizare a climatului, în vreme ce între 5500–4000 bc s-a manifestat o perioadă umedă, denumită “pluvialul neolitic”, care a favorizat fie dezvoltarea masivelor forestiere (Anatolia, Iordania), fie extinderea unor suprafețe mlăștinoase (Câmpia Béqa, Liban) În regiunile Anatoliei și Zagrosului, aceste modificări climatice s-au produs pe la aproximativ. – 5000, când s-a dezvoltat tipul actual de pădure (**Lichardus et alii, 1985**).

Din punctul de vedere al precipitațiilor, cu excepția văii Indusului, unde se resimt influențele musonice, Orientul Apropiat (Asia Anterioară) se găsește într-o zonă semiaridă (250 – 500 mm/an), cu maximum în regiunile montane din nord și minimum în teritoriile deșertice din sud, care a permis trecerea la cultivarea plantelor și creșterea animalelor.

De aceea, pentru această regiune, pentru a desemna începuturile noii epoci, poate fi utilizat conceptul de **Neolitic Preceramic (Pre-Pottery Neolithic/PPN)**, introdus de Kathleene Kenyon, în urma cercetărilor efectuate în nivelurile vechi de la Jerichon (*Tell es-Sultan* Iordania) (**Kenyon, 1954**). Acest stadiu mai este cunoscut și sub denumirea de **protoneolitic**, și este caracterizat printr-o asociere a sedentarizării comunităților umane (care au întemeiat așezări mai durabile), cu începuturile agriculturii, șlefuirea pietrei și o organizare socială elaborată, deși creșterea animalelor nu este încă dovedită cu certitudine, iar ceramica nu era cunoscută.

În cadrul Neoliticului Preceramic oriental au fost deosebite două stadii **PPNA** și **PPNB**, utilizate pentru a urmări evoluția locuirilor din siturile siriene, iordaniene, israeliene, iraniano-irakiene și anatoliene, aflate în regiunea așa-numitei **Semilune Fertile**.

În faza **PPNA (aprox. 8200–7600 bc)**, care urmează în zonă natufianului, harifianului și Epipaleoliticului iranian de tip Zawi Chemi Shanidar (Irak), se observă că industria litică păstrează tradițiile microlitice alături de care au fost întrebuințate vârfurile de săgeată au scobituri și câteva unelte șlefuite (tăișuri, topoare), confecționate din calcar și bazalt.

În domeniul economiei, se trecuse la o agricultură incipientă (protocultură), cultivându-se unele cereale—grâul și orzul și legume—mazărea și linte. Noua ocupație a determinat și o mai mare durabilitate a așezărilor de tip **tell**, întemeiate pe forme de relief mai înalte din văile marilor fluvii sau în zonele de câmpie, dintre care unele au avut caracterul unor proto-orașe (Jerichon)(**Kenyon, 1957**). În cadrul satelor și orașelor timpurii **PPNA**, locuințele erau rotunde, semiadâncite, în general cu o singură încăpere, construite din lemn și cărămizi crude, dotate cu vatră și/sau cuptor interior. La Jerf el-Ahmar (Siria), au fost descoperite locuințe rectangulare. În zona muntoasă a Iranului de vest (Munții Zagros), la Ganj Dareh (nivelul E) se cunoaște o așezare de înălțime (aprox. 1450 m altitudine), cu locuințe adâncite în gropi simple, unde, în faza **PPNA**, se practica creșterea animalelor (capre), neolitizarea realizându-se de către crescătorii de animale, în același spațiu existând și alte asemenea dovezi la Tepe Asiab și Tepe Guran V (**PPNB**) (**Lichardus et alii, 1985**).

În domeniul spiritual, este vizibilă a anumită continuitate din perioada anterioară, materializată în prezența statuetelor feminine, de piatră și argilă arsă (El-Khiam/Iordania, Mureybet III A/Siria (fig. 8), care denotă configurarea unui nou cult al fecundității și fertilității și de nașterea unei mitologii proprii comunităților neolitice de cultivatori de plante și crescători de animale (**Cauvin, 1978**).

La acestea se adaugă statuetele antropomorfe și zoomorfe de lut, descoperite la Ganj Dareh. De asemenea, cuprinderea coarnelor de taur în pereții unor locuințe și a bucraniilor de taur, îngropate în banchete de lut (Mureybet II-III), sunt legate, probabil, de dezvoltarea unui cult al taurului, considerat, poate, ca acolit masculin al Zeitei-Mamă și a unei **hierogamii** incipiente (**Cauvin, 1994**). Ca rit funerar, a continuat să se practice inhumăția, defuncții fiind depuși, în poziție chircită, într-o groapă din locuință. Există și cazuri în care craniile desprinse de corp erau păstrate într-un loc aparte.

Faza **PPNB (7600–6000 bc)** reprezintă o extindere a modului de viață neolitic incipient, fiind cunoscut, în stadiul actual al cercetărilor, din Anatolia până în Peninsula Arabică, în cadrul său definindu-se mai multe faciesuri: al Eufratului mijlociu, cel din zona Damascului, palestinian, Taurus. În această perioadă s-a produs neolitizarea Anatoliei și s-a extins modul de viață neolitic în întreaga zonă irakiano-iraniană.

În cadrul utilajului litic, predomină piesele lamelare, cioplite dintr-un nucleu naviform. De asemenea, sunt numeroase vârfurile de **tip Jerichon** (fig. 9. 2), cu peduncul și aripioare, caracteristic pentru faciesurile palestinian și sirian al **PPNB** (Beidha și Negev, în Iordania, Munhata și Nahal Divshon în Israel, *Tell Aswad II* și *Ramad* în Siria), de **tip Byblos** (fig. 9. 3), lamelar, cu peduncul retușat, de dimensiuni variabile, întrebuințat ca vârf de săgeată și/sau pumnal (Mureybet IV, Abu Hureyra în zona Eufratului mijlociu, Siria, Çayönü și Cafer Hüyük, în faciesul anatolian Taurus/Turcia, Jerichon și Beidha, Ras-Shamra V C, pe litoralul sirian, și Bouqras și El Kowm, în zona deșertului sirian) și **tipul Amuq** (fig. 9. 1, 4), cu peduncul și retușe lamelare, specific pentru fazele mijlocii și târzii (*Tell Aswad II*, *Ghoraifa I B*, *Ramad II*, în Siria, Munhata în Israel și Beidha). În același timp, în aceleași situri există dovezi ale șlefuirii uneltelor de silex (**Cauvin, 1978; Cauvin, 1994**).

La Çayönü/Turcia (aprox. 7250–6570 bc) și Ali Kosh/Iran (faza Ali Kosh, aprox. 6600–6000 bc) s-au descoperit cele mai vechi piese lucrate din aramă (mărgelile lucrate prin batere la rece) și brățări de malachit (**Lichardus et alii, 1985**).

Numărul așezărilor **PPNB** s-a înmulțit, locuințele tipice fiind cele rectangulare, cu una sau mai multe încăperi (Abu Hureyra, Mureybet IV, în Siria, Ali Kosh–faza Bush Mordeh/Iran, Jarmo/Irak, Jerichon, Munhata etc.). O mențiune aparte merită construcțiile rectangulare de la Çayönü, realizate cu pereții din lemn acoperit cu lut, cu mai multe planuri, care au avut destinații diferite: locuințe, magazine pentru păstrarea rezervelor alimentare, sanctuare etc.. Tot în acest spațiu anatolian, la Hacilar (nivelurile aceramice) se cunosc case rectangulare, construite din cărămizi crude, pe temelii de piatră, cu podeaua unsă cu lut, netezită și pictată, dispuse în jurul unor curți în care se aflau cuptoarele. În același timp, locuințele cu planurile circulare au continuat să fie folosite în

zonele periferice din sud, unde se cunosc și locuințe etajate (Beidha), (fig. 9. 10). Podeaua acestora era adesea acoperită cu un strat de var, câteodată pictată.

Economia agricolă s-a consolidat în această fază, mai ales prin introducerea unor noi plante de cultură. Totodată, există semne tot mai evidente că se trecuse la creșterea animalelor: ovicaprine și poate suine la Çayönü și Jerichon, și bovinele la Mureybet IV și Tell Halula (Siria).

În ceea ce privește viața spirituală, se observă o înmulțire și diversificare a statuetelor antropomorfe și zoomorfe, legate de cultele agricole, construirea unor sanctuare (Çayönü) și o îmbogățire a practicilor funerare. Au fost descoperite cranii modelate cu lut și var, având ochii modelați cu scoici (Jerichon, fig. 9. 8), cranii depuse pe postamente de argilă, independent de morminte (Mureybet IV), sau aranjate în sanctuare (Çayönü), demonstrând, probabil, existența unui cult al strămoșilor (**Kenyon, 1957; Cauvin, 1994**).

După câteva experiențe anterioare, materializate, așa cum am văzut, în confecționarea unor statuete antropomorfe și zoomorfe din argilă arsă, la sfârșitul perioadei **PPNB** s-a trecut, în Orient, la realizarea ceramicii propriu-zise, precedată de o fază a "veselei albe", realizată din var stins și gips, prezentă, în mileniul al VII-lea bc, în Siria și Liban. Pe baza elementelor economice, sociale și spirituale, acumulate pe parcursul fazelor **PPNA** și **PPNB** se vor forma și vor evolua civilizațiile Neoliticului Ceramic timpuriu din Orient.

În timpul Neoliticului propriu-zis, caracterizat și prin producția ceramică, s-a produs o deosebită diversificare a fenomenelor etno-culturale din Orient, evoluția comunităților umane putând fi urmărită pe următoarele regiuni: zona de litoral a Siriei, regiunea Eufратului mijlociu (Siria), Liban, Levantul sudic, Anatolia (Turcia), Mesopotamia și regiunea Zagros (Irak), Iranul de vest, între care au existat firești legături.

La începuturile Neoliticului ceramic, în zona de litoral a Siriei, s-a dezvoltat **complexul cultural al Neoliticului siro-cilician**, definit de R. Braidwood (**Braidwood, 1955; Braidwood 1960 b**), care s-a răspândit în Turcia de SV și Siria de NV, în mileniul al VI bc, reprezentând un nou mod de viață dezvoltat în apropierea

zonei nucleare de neolitizare, probabil în legătură cu aceasta, cu modalități particulare de exprimare..

Astfel, neoliticul timpuriu cuprinde **culturile Amuq**, denumită astfel după câmpia mlăștinoasă din regiunea Hatay (Turcia), cu fazele A, 6000–5600 bc, și B, aprox. 5600– 5000 bc, cu descoperirile de la Mersin și Tarsus în Cilicia, de la Judaideh și Kurdu, în Câmpia Amuq, Ras-Shamra și Tabbat el-Hammam, pe coasta levantină până la Byblos, Sakce Gözü/Turcia și poate Halaf, spre interior.

Complexul siro-cilician își află începuturile în perioada **PPNB** din regiune și se caracterizează printr-o ceramică de culoare cenușie-neagră, roșu închis și brună-ciocolatie lustruită (*Dark Faced Burnished Ware/DFBW*), cu degresanți minerali în compoziție, lucrată cu mâna, în forme simple, mai ales urcioare cu gâtul drept și boluri, cu interiorul lustruit cu ajutorul unor bolovani. Decorul a fost realizat prin incizie și imprimare, cu unghia, șnurul, pieptenele, scoica etc.. În cadrul industriei litice se cunosc prin vârfurile de tip Byblos și Amuq, piese de seceră cu dinți mari, topoare, locuințe rectangulare, cu pereții văruiți.

Au fost decelate câteva variante, printre care cea definită prin descoperirile de la Byblos (Liban) (fig. 10), unde sunt cunoscute locuințe monocelulare, rectangulare, de piatră, cu podeaua văruiată, topoare din silex cioplit, cu tăișul rotunjit sau drept, împreună cu cele din piatră șlefuită și de obsidian. Ceramica se găsește într-o cantitate foarte mare, fiind de culoare deschisă, lustruită, cu forme simple și decorată cu impresiuni de scoică (*Cardium*) sau incizii liniare. Mai exista și o “veselă albă”, lucrată din var, precum și câteva boluri și farfurii de piatră. Pentru domeniul spiritual sunt caracteristice statuetele antropomorfe feminine. În faza Amuq B, la Mersin și Judaideh, a fost realizată o ceramică cu pictură simplă, numită pre-Halaf sau “friabilă portocalie”. Ceramica de culoare închisă și lustruită, cu sau fără angobă, s-a păstrat până în Amuq C, când s-au manifestat influențe de tip Halaf (**Braidwood, 1960 b; Cauvin, 1978; Cauvin, 1994**).

La începuturile Neoliticului Ceramic (aprox. 6000–5600 bc), în **zona litorală israelo-iordaniană** se observă, din punctul de vedere al culturii materiale, o ruptură față de perioada anterioară, vechile forme de locuire din **PPNB** fiind abandonate, modificările

fiind datorate, probabil, unor profunde schimbări în mediul ambiant. În această perioadă s-a dezvoltat aspectul Askhelon (situl eponim din zona litorală a Israelului), în cadrul căruia a existat un habitat semipermanent, caracterizat prin locuințe de tipul colibelor semiadâncite, “silozuri” și cuptoare săpate în nisip întărit, împreună cu o ceramică grosieră, care nu a fost, însă, descoperită în toate siturile contemporane.

Această zonă a fost una particulară, în care, pe lângă trăsăturile economiei de producție s-au manifestat elemente particulare, legate, mai ales, de un anumit specific al tendințelor de sedentarizare a comunităților umane, fără ca aceste caracteristici să se păstreze în perioada ulterioară.

Ulterior, spre interiorul zonei israelo-iordaniene, în perioada Neoliticului Ceramic timpuriu și mijlociu—**Pottery Neolithic A** (aprox. 5600–4500 bc), s-a dezvoltat **cultura Shaar-ha-Golan/Munhata** (siturile eponime din Israel), cunoscută și sub numele de **yarmoukian**, numit după râul Yarmouk (M. Stékélis, 1950) (**Lichardus et alii, 1985**), în valea Iordanului mijlociu, în cadrul căreia s-a continuat construirea și folosirea colibelor semiadâncite, cu podeaua lutuită, a cuptoarelor în gropi și utilizarea unei ceramici grosiere, uneori angobată cu roșu, ca forme întâlnindu-se urcioare cu gât, oale, boluri, cupe cu picior, decorată cu incizii și pictură, amintind de ceramica Hassuna din nordul Mesopotamiei.

Ca motive ornamentale au fost utilizate benzile în formă de “căpriori”, umplute cu motive în formă de “spinări de pește”, alături de care se regăsesc fragmente *DFBW*, provenind din import. Pentru domeniul spiritual, sunt cunoscute statuetele antropomorfe, cu nas, ochii în formă de boabe de cafea și coapsele exagerate, și zoomorfe, din lut sau piatră, modelate, uneori, în stil fantastic (fig. 11). Morții erau înhumați chirchit, sub o movilă de pietre, în locuințe.

În Neoliticul târziu (**Pottery Neolithic B**), datat între aprox. 4500–4000 bc, s-a dezvoltat **faza Wadi Rabah** (după afluentul cu același nume al râului Yarkon, la est de Tel Aviv). Locuințele rectangulare și cu curte aferentă au fost construite din chirpici, pe fundație de piatră, continuând să fie construite și case semiadâncite (nivelul *PNB* de la Jerichon). Industria litică era caracterizată prin topoare și tesle parțial șlefuite, gratoare, străpungătoare, lame de seceră, vârfuri de săgeată, bile de praștie.

În această fază, pătrunde, în zona israelo-iordaniană, ceramica de culoare închisă, lustruită (*DFBW*), fiind reprezentată de vase mari. Au mai fost realizate urcioare cu gâtul evidențiat și marginea înclinată spre interior, boluri, străchini și farfurii cu gura largă, în stil halafian, decorate cu ornamente incizate, în formă de “spinări de pește” și frecvente impresiuni de scoică, precum și cu reprezentări plastice, în special antropomorfe. În cadrul ritului funerar, sunt cunoscute înmormântări de cranii (*Ein-el-Jarba*) și morminte individuale în ciste (**Garfinkel Yosef, 1993**).

Pentru perioada eneolitică, între 4100–3200 bc, este cunoscută faza veche a **culturii ghassouliene** (*Tell Ghassoul*, *Teleilat*, Jordania, cercetări 1929-1938, A. Mallon, R. Koeppel; 1960, R. North; 1967-1978, J. B. Hennesy). Habitatul uman prezintă o anumită stabilitate și diversificare, care a cunoscut o evoluție firească, de la locuințele circulare, semiadâncite sau în gropi, până la case rectangulare, mari (aprox. 12 x 5 m), cu stâlpi de susținere, dispuși pe axul lung, și cu o mică atenansă la unul din capete, în care se aflau vetre, cuptoare și silozuri. Pereții locuințelor erau, de multe ori, pictați.

Purtătorii acestei culturi practicau agricultura (grâu, orz, linte), creșterea animalelor (porcine, caprine și bovine), culesul (curmale, măslina), unele meșteșuguri și comerțul, în câmpiile joase ale zone israelo-iordaniene. Industria litică era compusă, mai ales, din gratoare pe lame, iar cea osteologică a fost foarte dezvoltată, mai ales în fazele târzii. Arama, destul de rară la începutul culturii, a fost utilizată pe scară largă către sfârșitul acesteia.

La rândul ei, ceramica a cunoscut o anumită evoluție. La început s-au realizat urcioare și boluri rar pictate, alături de care exista și specia de culoare închisă, lustruită. În fazele evaluate erau cunoscute urcioarele cu gât evidențiat, vasele conice (*cornete*), vasele cu picior, pictate frecvent cu culoare neagră-brună pe fondul vasului, redând motive geometrice (fig. 12). Pentru domeniului cultului, se cunosc sanctuare, dispuse în anumite incinte, și idoli *en violon*. Ritul funerar a fost diferit de la zonă la zonă. Astfel, în zona litorală, unde erau cunoscute grottele sepulcrale, au fost descoperite osuare în vase mari și locuințe, în care au fost depuse materialele osteologice ale defuncțiilor (**Amiran R, 1969**).

În mileniul al III-lea bc, teritoriul israelo-iordanian a intrat în

perioada istorică a zonei orientale, aflându-se la interferența lumilor egipteană, sumero-mesopotamiană, anatoliană și est-mediteraniană.

Într-o zonă extinsă, cuprinsă între **Eufurul mijlociu (Siria de Nord), nord-vestul Irakului, Munții Zagros, piemontul Munților Taurus, regiunea Alep și Câmpia Amuq**, s-a dezvoltat **cultura Halaf** (aprox. 5600–4500 bc), precedată de o fază mai puțin definită, numită **Pre-Halaf**. Geneza acestei culturi s-a realizat în Siria de Nord, așa cum se observă la *Tell Aqab* și *Tell Halaf* (situl eponim), și în nord-vestul Irakului (*Tell Arpachiyah*, pe Tigru), de unde, de-a lungul celor trei faze de evoluție (prima în Neoliticul vechi și următoarele două în Neoliticul mijlociu și final), s-a răspândit, probabil prin cucerire, și în celelalte regiuni.

Așezările halafiene erau amplasate pe forme mai înalte de relief, din văile marilor cursuri de apă. În cadrul așezărilor, se cunosc atât locuințe rectangulare, păstrate din tradiția Eufurului mijlociu, și *tholoi*, cu diametrul de 3-4 m, atât de specifice pentru această cultură. Locuințele aveau anexe, instalații casnice (vetre și cuptoare), spații pentru treierat etc. (fig. 16. 26).

Ca ocupații, purtătorii culturii Halaf prezintă o specializare pe zone geografice, practicând agricultura (fără irigație), creșterea animalelor (în special bovinele, în câmpia aluvionară Jazirah, Irak) și unele meșteșuguri, mai ales în cadrul unor așezări centrale.

Industria litică era confecționată din obsidian sud-est anatolian (halafienii controlând comerțul cu artefactele din această materie primă) și silex, din care s-au realizat piese de seceră, cuțite și pumnale, în vreme ce din piatră verzuie s-au lucrat topoare. De asemenea, din piatră au mai fost fabricate proiectile pentru praștie, pandantive, amulete, mărgel, mărgel-flutur și sigilii (fig. 16. 18-19, 20-21), statuete zoomorfe și antropomorfe.

Ceramica culturii Halaf este de o calitate deosebită, fiind lucrată foarte îngrijit, dintr-o pastă gălbuie, de factură superioară, pictată înainte de ardere, pe lutul umed, în cadrul unor centre artisanale specializate. La începuturile culturii a fost cunoscută și o specie neagră lustruită, cu pereții groși, numită *Altmonochrom*.

Ca forme, se întâlnesc diferite tipuri de boluri (cu pereții dreupți—*cream bowl*, globulare, carenate, cu profilul ascuțit sau în "S"), farfurii și străchini, urcioare scunde și cu gâtul evazat etc..

Decorul pictat era deosebit de frumos, fiind realizat cu culoare neagră sau roșie. Ca motive, se întâlnesc: benzi lustruite, decoruri geometrice (romburi umplute cu hașuri), dispuse în benzi și metope, reprezentări animaliere schematizate (bucranii) sau naturaliste (tauri, pantere, reptile, păsări), florale, antropomorfe feminine etc..

În faza finală s-a dezvoltat o ceramică pictată policrom, cu roșu, negru și alb pe fondul galben-portocaliu al vasului (Fig. 13, 16. 23-25). Pe baza analizei decorului ceramic halafian, se pot stabili o serie de variante locale.

Pe plan spiritual, plastica antropomorfă (fig. 16. 22) și zoomorfă și unele motive simbolice pictate vorbesc de practicarea cultului fecundității și fertilității, cu diferitele sale componente. Ritul funerar este deosebit de diversificat, cunoscându-se mai multe tipuri de înmormântări: în ciste, în puțuri, sub podeaua locuinței, și morminte de incinerare (*Tell Arpachiyah*). La *Tell Arpachiyah* au mai fost descoperite craniile păstrate în vase decorate cu scene simbolice, legate de cultul craniilor, moștenit din *PPNB* și atât de caracteristic Neoliticului sud-vest asiatic (**Lichardus et alii, 1985; Nissen H. J, 1988; <http://saturn.sron.nl/~jheise/akkadian/prehistory.html>**).

Cultura Halaf a influențat multe din civilizațiile contemporane vecine, după cum a primit numeroase elemente de la comunitățile Çatal Hüyük, Hassuna, Samarra/Siria; se pare că un anumit grad de nomadism a permis și potențat aceste legături.

În Anatolia, în Neoliticul timpuriu din câmpia aluvială Konya (Turcia), este cunoscută cultura **Çatal Hüyük** (aprox. 6000–5600 bc), care a apărut ca urmare a transformărilor și sintezelor produse în zonă în **PPNB**, sub influența elementelor primite din Orientul Apropiat. Stațiunea caracteristică este situl de la **Çatal Hüyük** (împreună cu *tell*-ul alăturat, Çatal Hüyük Vest, cercetate de J. Mellaart, 1961 – 1965), o așezare aglutinantă de tip proto-urban (mai ales nivelurile VIII–VI B), care a înflorit, probabil, așa cum am văzut, grație comerțului cu piese de obsidian (**Dixon, Cann, Renfrew, 1979; Cauvin, 1994**), cu locuințe rectangulare, de lut și lemn, cu mai multe încăperi și intrarea prin acoperiș, organizate în jurul unei curți centrale, exprimând o evoluție a sedentarizării. Arhitectura, inclusiv cea de cult, și-a păstrat, de-a lungul secolelor,

aceleași caracteristici, în nivelul I descoperindu-se și edificii cu uși (fig. 14. 11).

Ca ocupații, purtătorii culturii Çatal Hüyük practicau o agricultură bazată pe irigații incipiente, crescând numărul plantelor cultivate, iar domesticirea animalelor a vizat ovi-caprinele și, probabil, bovinele. Meșteșugurile erau dezvoltate, confecționându-se vase de lemn (fig. 14. 8) și piatră șlefuită, unelte și piese de os (mânere de pumnal sculptate, palete de fard, cataramă de centură, podoabe etc.), diferite obiecte din piele și împletituri, alături de bijuterii de aramă, lucrute prin ciocănire, piese din plumb și piatră. Industria litică era realizată, în mare măsură, din obsidian provenind din sud-estul Anatoliei și silex, tipologic observându-se influențe siriene: vârfuri de săgeată și sulită, ovalare și pedunculate (fig. 14. 1-2), piese de seceră și pumnale atent retușate prin presiune (fig. 14. 3), topoare, râșnițe și frecătoare, sceptre, sigilii, statuete etc..

Ceramica este foarte rar întâlnită înainte de nivelul VIII. Aceasta era de bună calitate, fiind confecționată din pastă de culoare roșie deschisă sau cenușie, lustruită, având forme simple, globulare sau ovale, fără gât și cu fundul plat, fiind asemănătoare, în parte, cu ceramica de culoare închisă, lustruită (*DFBW*), din zona siro-ciliciană (fig. 14. 7). În nivelurile mai noi, ceramica era de foarte bună calitate, lucrată cu nisip în compoziție, pasta prezentând culori diferite de la crem, roz și portocaliu, lustruită, cu încercări de decorare prin pictare cu roșu și incizare, vasele având torți-urechiușe, tubulare și semilunare, și în formă de mânere de coșuleț.

În acest sit, foarte bine reprezentate sunt construcțiile-sanctuar (fig. 14. 9), considerându-se că a fost cercetat un “cartier al preoților”. Aceste construcții sacre aveau altare dispuse pe platforme, obiecte rituale (rânduri de glezne de tauri, zeițe-mamă sculptate în relief unde erau bucranii aflate în asociere cu reprezentări feminine, redată în poziții ginecologice și scene de vânatoare cultică a taurului, fig. 14. 10). În nivelurile VI B–II, decorarea sanctuarelor era mai complicată, realizându-se frize pictate în care sunt redați vulturi urmărind oameni acefali. De asemenea, în pereții sanctuarelor erau încastrate maxilare de mistreț și cranii de vultur cu ciocurile vizibile. În cadrul mobilierului casnic de cult, se încadrează statuete ale “zeițelor-mamă”, ale

“stăpânei animalelor” (fig. 14. 6), reprezentări de leoparzi, bouri, mistreți și amulete.

Legate probabil de cultul funerar sunt oasele descărnate în prealabil, depuse în saci de piele sau bucăți de pânză, împreună cu diferite obiecte (în cutii de lemn): bucăți de carne, migdale, mărgelile (pentru femei) și arme (pentru bărbați), în gropi săpate sub podeaua locuințelor (**Mellaart 1965; Mellart, 1971**).

Sunt menționate morminte secundare, defuncții neavând, uneori, craniile, în timp ce craniile izolate erau depuse în sanctuare. Toate aceste elemente de cult, vorbesc de o spiritualitate deosebit de elaborată, care s-a transmis, pe căi încă insuficient lămurite, în lumea europeană.

O altă cultură, care a fost parțial contemporană cu sfârșitul celei precedente și s-a dezvoltat în continuarea acesteia, este **Hacilar** (situl eponim la sud de lacul Burdur, în sud-vestul Turciei), cunoscută prin cercetările lui J. Mellaart (1957-1960) (**Mellaart, 1970**), precedată de o serie de niveluri aceramice. Din primele niveluri neolitice ceramice (IX-VI), care nu se află în continuitatea directă a celor anterioare, cel mai dezvoltat și bine datat este al VI-lea, contemporan cu sfârșitul culturii Çatal Hüyük, (5820 și 5400 bc).

Atunci s-au perpetuat o serie de tradiții culturale, printre care tipul de locuință rectangulară, cu pereții lucrați din cărămizi crude și stâlpi de lemn, din care s-au păstrat bine pragurile și o serie de bârne. În spațiile casnice, doar “silozurile” și ariile de râșnit (măciniș) erau fețuite atent (fig. 15). Ca ocupații, locuitorii așezării din nivelul Hacilar VI au practicat agricultura, pe bază de irigație, și creșterea animalelor. Ceramica era de bună calitate, lucrată atent, având o culoare deschisă și suprafața lustruită, pe care erau aplicate torți în formă de “urechiușe” tubulare verticale, asemănătoare cu cele din “Neoliticul târziu din Câmpia Konya”.

În cadrul elementelor de cult, merită a fi evidențiate numeroasele tipuri de statuete, încadrate în câteva categorii elocvente pentru cultul fecundității și fertilității și complexitatea spiritualității neolitice: “Zeița-Mamă și fiul (paredru)”, “Zeița născând”, “Marea mamă a animalelor–*Potnia theron*”, însoțită de feline (leoparzi), (fig. 6). Nivelurile V–II de la Hacilar sunt contemporane cu fazele Amuq B–Amuq C iar nivelul I a fost sincron cu Amuq C, ca date C ¹⁴ putând fi amintite cele cuprinse

între 5220 – 5040 (Hacilar, niv. II–I).

Așezarea din nivelurile Hacilar V–II a fost mult mai mică, era fortificată cu un zid, în cadrul incintei găsiindu-se locuințele în formă de *megaron*, ateliere ale ceramiștilor, hambare și, probabil, sanctuare. Locuirea a încetat în urma unui puternic incendiu. Ceramica era îngrijit lucrată și cuprindea categoriile monocromă și pictată, cu roșu pe fondul crem al vasului, ca motive fiind întrebuințate simboluri fantastice, realizate într-un stil textil. În morminte au fost descoperite statuete care, dimensional, erau mai mari decât cele anterioare și decorate prin pictare, redându-se piese de vestimentație.

În nivelul Hacilar I, s-au observat o serie de tulburări, materializate prin schimbări în domeniul ceramicii, care a fost predominant pictată cu roșu pe fondul crem al vaselor, decorul imitând împletiturile, ca forme întâlnindu-se urcioarele ovale, “putineie” și vasele antropomorfe, care reprezintă femei așezate îmbrăcate cu rochii decorate cu dungi (**Mellaart, 1970; Atlas, 1994**).

În ultimele orizonturi de locuire de la Hacilar, apar elemente care dovedesc influențe primite din partea culturii Can Hasan.

Cultura Can Hasan, denumită astfel după *tell*-ul Can Hasan I, lângă Karaman, în sudul Câmpiei Konya din Turcia (cercetări D. H. French, 1961-1966), este specifică pentru Neoliticul târziu și Chalcoliticul din zonă (aprox. 5300–4500 bc). În situl eponim au fost descoperite locuințe de mari dimensiuni, cu pereții construiți din cărămizi crude, finisați atent și vopsiți cu culoare roșie. Ceramica specifică Neoliticului târziu era de culoare deschisă, lustruită, monocromă, asemănătoare cu cea de la Mersin, în Cilicia/Turcia, (niv.27-26). În prima jumătate a mileniului al V-lea bc, la Can Hasan (niv. 3) a apărut ceramica pictată timpurie, cu motive liniare și geometrice, realizate cu roșu și brun pe fondul crem sau cenușiu al vasului, care prefigurează **proto-chalcoliticul anatolian**, așa cum este cunoscut la Çatal Vest și Mersin (niv. 25-24).

Chalcoliticul timpuriu anatolian, datat între aprox. 5000–4800 bc, este cunoscut prin cercetările de la Can Hasan (niv. 2 B), Mersin (23-20) și Çatal Vest. La Can Hasan, așezarea era de tip aglutinant, fără drumuri, locuințele fiind construite din cărămizi crude și paiantă, fără uși, intrarea făcându-se prin acoperiș.

Ceramica fină era predominată, decorurile fiind obținute prin pictare cu roșu aprins și crem.

În **Chalcoliticul mijlociu anatolian** (aprox. 4800–4300 bc), locuințele au fost construite pe temelii de piatră (Can Hasan 2 A), iar ceramica cunoaște mai multe varietăți: monocromă roșie, monocromă neagră lustruită, pictată cu roșu și crem și policromă, la fel ca la Mersin (19-17), unde s-au observat influențe halafiene și utilizarea obiectelor de aramă. În **Chalcoliticul târziu anatolian** (aprox. 4300–3300/3100 bc) se observă o diversificare a culturii materiale. La Can Hasan (niv. 1 a-f) locuințele aveau camere mari, cu pereții fețuiți cu lutuială deschisă la culoare, refăcuți periodic. Ceramica utilizată era grosieră, monocromă, de culoare închisă, lustruită, deosebită de cea de la Beycesultan 31, care era pictată policrom. În cadrul ceramicii descoperite la Mersin (niv.16), în fortăreață, s-au resimțit influențe anatoliene și de tip Obeid (**French, 1966**).

În câmpia Antinova, din Munții Anti-Taurus, pentru Chalcoliticul mijlociu și final, este cunoscută **cultura Korucu Tepe** (estul Turciei, cercetări M. Van Loon, 1969-1970), care a fost contemporană cu Amuq D-F, dezvoltată pe parcursul a trei faze (Korucu Tepe A timpurie, Korucu Tepe A târzie și Korucu Tepe B). Nivelul al V-lea, datat între aprox. 4550–4250 bc (faza Korucu Tepe A timpurie), prezintă locuințe construite din cărămizi crude și lemn de stejar, cu pereții fețuiți. Industria litică, confecționată din obsidian, cuprindea lame de seceră și mici vârfuri foliacee de săgeată, de tip Obeid. Ceramica predominantă era cea din categoria de culoare închisă, roșie și neagră, cu pereții groși, alături de care era prezentă și specia lustruită, pictată uneori în manieră Halaf. Ca forme existau, în principal, urcioare fără gât, boluri cu profilul drept, având torți orizontale și motive decorative aplicate sun buză (benzi în relief), asemănătoare cu descoperirile de la Tepecik și Kor Tepe (Turcia). În fazele următoare, datate în mileniul al IV-lea bc, se observă că ceramica era lucrată la roata înceată într-o manieră care face trecerea către **faza Uruk** și epoca bronzului (**Van Loon, 1980**). Odată cu cultura **Beycesultan** se trece la epoca bronzului în spațiul anatolian.

Complexul Umm Dabagijah/Sotto – Has-suna – Samarra (Irak) s-a dezvoltat în nordul Mesopotamiei, în câmpiile de la poalele munților Taurus și Zagros, într-o vreme în care sudul regiunii dintre Eufrat și Tigru, care se prezenta ca o importantă și întinsă zonă aluvionară, nu pare să fi fost locuit în totalitate. Avându-și rădăcinile în elementele *PPNB* târziu din zonele Eufratului și Taurus, care s-au răspândit până în spațiul Jazirah-ului irakian, complexul Umm Dabagijah/Sotto – Hassuna a evoluat, cu particularități temporale și geografice, între 6000 – 5000 bc, către sfârșitul perioadei contribuind la formarea culturii Samarra.

Din acest ansamblu, **cultura Umm Daba-gijah/Sotto** (denumită astfel după *tell*-urile eponime din Irak, cercetate de N. Kirkbride, între 1971 și 1974, și respectiv N. Merpert, R. Munčaev și N. Bader, între 1970-1974) este mai timpurie, apărând și evoluând în partea vestică a zonei, de unde s-a răspândit către nord-est și est, fiind denumită și **Pre-** sau **Proto-Hassuna**.

Această cultură nord-mesopotamiană neolitică timpurie (aprox. 6000–5600 bc), prezintă multe asemănări cu descoperirile din siturile *PPNB* de la Abu Hureyra, El Kown și Bouqras, aflate în zona deșertului sirian: vârfurile de tip *Byblos*, larga utilizare a gipsului pentru decorarea locuințelor și construcțiilor de cult, precum și confecționarea unor vase din alabastru și marmură.

Locuințele, construite din chirpici, erau rectangulare și erau organizate în lungi șiruri paralele sau în grupuri aflate jurul unor curți (fig. 16. 11). Casele aveau ferestre dar intrarea se făcea prin acoperiș. Unele spații erau folosite ca silozuri și magazii. Cu ajutorul gipsului se netezeau podeaua și pereții, care, uneori erau pictați cu scene de vânătoare și onagri/hemioni (Umm Dabagijah).

Industria litică era reprezentată prin lame de obsidian, topoare șlefuite, proiectile de praștie, vase (fig. 16. 9-10) și figurine antropomorfe și zoomorfe. Ceramica acestei culturi a fost divizată în mai multe categorii. Olăria lucrată dintr-o pastă grosieră, cu paie în compoziție, nedecorată, prezenta ca forme: boluri cu deschiderea ovală și urcioare mari, carenate, câteodată cu fundul ogival, care pentru stabilitate era îngropat. Cea de-a doua categorie, fină, cuprinde ceramica lustruită, pictată câteodată, cu culoare roșie, motivele predilecte fiind benzile simple, „căpriorii” și punctele, sau era decorată cu ornamente plastice în relief: butoni, protome animaliere, ochi, motive geometrice și antropomorfe etc.,

cu apropiate analogii în descoperirile de la Bouqras (fig. 16. 1-4). Deocamdată, în afara decorurilor pictate și plastice, de pe ceramică și pereții construcțiilor, și a statuțelor antropomorfe și zoomorfe de piatră și lut (fig. 16. 6, 8), nu se cunosc alte elemente care să vorbească despre spiritualitatea acestor comunități neolitice timpurii din nordul Mesopotamiei (**Lichardus et alii, 1985; Atlas, 1994**).

Pe fondul descris mai sus, s-a format **cultura Hassuna** (aprox. 5600–5200 bc), dezvoltată din Jazirah-ul irakian până pe ambele maluri ale Tigrului mijlociu, în regiunea Sinjar (*tell*-ul eponim de la sud-est de Mossul, nordul Irakului, cercetat sistematic în 1943-1944, de S. Lloyd și F. Safar)(**Lloyd, Safar, 1945**).

Ca ocupații, purtătorii acesteia practicau, ca și înaintașii lor, agricultura, pe bază de irigații, în condițiile unor stepe aride, și creșterea animalelor (bovine, porcine, ovi-caprine), poate într-un sistem trashumant, pendulatoriu între câmpia uscată, podiș și zonele montane învecinate, completate de practicarea unor meșteșuguri și a comerțului.

În domeniul material, sunt evidente moștenirile din perioada anterioară, atât în ceea ce privește arhitectura, industria litică și ceramica. Astfel, arhitectura a continuat să fie dezvoltată, construindu-se, din chirpici și cărămizi crude, mari locuințe rectangulare, cu mai multe camere, și anexe gospodărești, în special silozuri, tencuite cu gips sau cu bitum. În același timp, la Yarim Tepe I (Sinjar, vest de Mossul, Irak) este atestat și un nou tip de locuință, de formă rotundă, cu acoperișul în formă de cupolă. În cadrul spațiilor gospodărești se găseau gropi, vetre, cuptoare, cuptoare pentru ars ceramica etc.

Industria litică era compusă din vârfuri tip *Byblos*, confecționate din silex, lame și piese segmentiforme pentru seceră, realizate din obsidian, nuclee cu urmele ciopririi lamelare, topoare și tesle șlefuite lucrate din roci verzui. Se cunosc unelte de os, bile de praștie din lut, în vreme ce cuprul și plumbul au început să fie utilizate doar pentru podoabe (Yarim Tepe I).

Ceramica culturii Hassuna cuprinde mai multe specii, diferențiate pe faze (fig. 17. a–g): **grosieră**, forma comună fiind tîpsia pentru decorticarea cerealelor (faza Ia-Ib); **fină–pictată** cu roșu-brun pe angoba crem-roșiatică, lustruită, a vasului,

prezentând ca motive benzi late sub buză, grupuri de linii oblice și „căpriori” pe gâtul și umărul urcioarelor, care sunt recipientele predominante, numită și *ceramică pictată Hassuna arhaică* (faza Ib); **fină-incizată**, caracterizată prin urcioare mari, decorate cu grupe de benzi liniare, obținute prin zgârierea angobei umede, numită *ceramică incizată Hassuna clasică* (faza II).

Alături de *ceramica incizată Hassuna clasică*, au fost confecționate, în cantități reduse vase pictate și incizate, încadrate în așa-numita *ceramică pictată Hassuna clasică*, cu decor mat; motivele utilizate au fost cele “în spinare de pește”, “brăduț” și triunghiulare (fig. 16. 7, 17.), care sunt bine cunoscute în nivelurile Hassuna târzii (fazele III-IV). De asemenea, au fost importate: o mare cantitate de ceramică de tip Samarra, de bună calitate, și puține materiale de tip Halaf (**Ippoliti, 1970-1971**).

Către sfârșitul mileniului al VI-lea bc, toate siturile Hassuna au fost abandonate, din cauze greu de precizat, și au fost ocupate de comunitățile Samarra și Halaf, probabil în urma unor conflicte din zonă, care nu sunt încă bine precizate.

Cultura Samarra (după situl Samarra, Beit al-Khalifa, situat pe malul stâng al Tigrului, la nord de Bagdad, cercetat între 1911-1913 de E. Herzfeld), a ocupat, la sfârșitul mileniului al VI-lea și începutul celui de-al V-lea (aprox. 5500–4900 bc), o zonă aflată în centrul Irakului (Baghouz, la vest, și Choga Mami, Mandali, la est), marcând începuturile răspândirii comunităților umane în câmpia aluvionară a Mesopotamiei, odată cu partea de nord-est a acesteia, ca urmare a trecerii la practicarea agriculturii bazate pe irigații. Având centrul în valea Tigrului mijlociu (siturile Mubbada, Tell Sawwan și Samarra) și în piemontul de la sud de Kirkuk, nord-vestul Zagrosului (așezările Matarrah și Rihan), purtătorii culturii Samarra trecuseră la o agricultură avansată (noile specii cultivate erau orzul cu șase rânduri, inul și unele leguminoase) și o înfloritoare creștere a animalelor (bovine în special). La Tell Sawwan, irigarea câmpurilor cultivate se făcea din Tigr, în timp ce la Mandali (Choga Mami), asigurarea umidității terenurilor agricole se realiza prin canale colectoare, săpate perpendicular pe cursul apelor.

Purtătorii culturii Samarra au continuat, în parte, moștenirea primită de la cultura Hassuna, așa cum lasă impresia descoperirile din situl de la Matarrah, aflat la marginea nordică a arealului de

răspândire.

În domeniul arhitecturii, s-au realizat construcții mari, etajate, cu mai multe încăperi, cu planurile alungite sau în formă de T (fig. 16. 17), locuite de familii mari, ca materiale de construcții utilizându-se cărămizile formate în tipare, bitumul și, mult mai puțin, gipsul. Unele construcții au jucat rolul de veritabile grânare, altele aveau o destinație cultică (**Braidwood et alii, 1944**). Industria litică era puțin deosebită de cea a culturii Hassuna, ca piese aparte găsindu-se, la *Tell Sawwan*, săpăligile de piatră și numeroase râșnite și pisăloage, ca reflex al practicării agriculturii. De asemenea, se cunosc vase și statuete confecționate din alabastru (fig. 16. 14) și marmură.

Ceramica acestei culturi a fost deosebit de atent lucrată, denotând un meșteșug deosebit de dezvoltat și o simbolistică a decorului care vorbește de o spiritualitate complexă. Astfel, au fost decelate mai multe categorii: grosieră și fină, cu diferite varietăți. Ceramica grosieră are ca forme: tpsiile pentru decorticat cerealele, străchinile, bolurile globulare, urcioarele de diferite dimensiuni, cu profilul gâtului în "S", în general nedecorate (fig. 16. 12-13, 15-16, 17. h-j, 18).

Ceramica fină a fost lucrată din pastă bună, cu nisip în compoziție și acoperită cu o angobă deschisă, în urma arderii oxidante, vasele, cu pereții groși sau subțiri, căpătând o culoare gălbuie. Se pot semnala următoarele varietăți ale ceramicii fine: nepictată, pictată, incizată și combinată. Cea mai bine reprezentată a fost ceramica fină pictată cu negru sau brun mat pe fond crem, diferitele motive decorative (benzi înguste asociate cu motive geometrice, liniare, și simbolice, în special cruci și zvastici) fiind dispuse pe umărul bolurilor și urcioarelor sau în interiorul străchinilor și farfuriilor.

Semnificative sunt decorurile naturaliste–zoomorfe, reprezentând țapi, bucranii, cerbi, antilope, păsări, pești, scorpioni, și antropomorfe, redând un personaj feminin cu părul în vânt, toate fiind dispuse, cel mai adesea, cruciform și redată dinamic, aranjate centrifug, în turbion. De asemenea, interesante sunt vasele-urcior, decorate combinat prin pictură și incizie, reprezentând fețe feminine modelate, cu ochii sub formă de boabe de cafea, părul și sprâncenele pictate, numite *vase-efigie*, legate probabil de religia și mitologia acestor comunități.

În ceea ce privește viața spirituală, triburile culturii par să fi practicat un complicat cult al fecundității și fertilității, încă insuficient definit. Statuete antropomorfe de alabastru, steatit, marmură au fost descoperite în mormintele de copii, depuse, probabil, cu scop apotropaic sau cu rol psihopomp, în timp ce în locuințe, sanctuare și în construcțiile funerare au fost găsite reprezentări feminine de argilă, decorate, prin modelare și pictură, cu elemente de coafură, vestimentație, tatuaje și podoabă. Ritul funerar era inhumăția, defuncții fiind îngropați în necropole (**Lichardus et alii, 1985; Atlas, 1994**).

Dezvoltând o economie înfloritoare, structuri sociale și spirituale elaborate, cultura Samarra a întreținut legături cu purtătorii culturii Halaf și a participat la nașterea civilizației Obeid, care a cunoscut o largă răspândire și a colonizat întreg sudul câmpiei aluvionare a Mesopotamiei.

Cultura Obeid (situl eponim *Tell el-Obeid/Ubaid*, la 10 km V de Ur, pe malul drept al Eufratului, cercetări 1919 – H. R. Hall, 1923-1924 – L. Woolley, 1937 – Hall și Woolley) s-a dezvoltat în perioada chalcolitică (mileniile V – IV bc) în câmpia aluvionară a Mesopotamiei. Se pare că a fost precedată, la sfârșitul mileniului al VI-lea și în prima jumătate a mileniului V bc de o perioadă Pre-Obeid, așa cum lasă să se înțeleagă descoperirile mai noi de la *Tell Oueilli* (Irak, cercetări, J. -L. Huot, 1976-1981), când s-au configurat trăsăturile acestei civilizații și purtătorii acesteia au ocupat întreaga lor arie de răspândire din Mesopotamia inferioară.

În decursul evoluției lor, probabil de-a lungul a cinci faze (**Obeid 0** sau **Oueilli, I** sau **Eridu, II** sau **Hajji Muhammed, III**– Obeid clasic și **IV** sau Obeid târziu, purtătorii culturii Obeid, între care s-au aflat, probabil, și sumerienii, au întreținut legături comerciale cu vaste spații, ceramica de “tip Obeid” sau de “tradiție Obeid” ajungând până în Câmpia Amuq, în vest, spre nord, până la Korocu Tepe, în Anatolia, până la Golful Arabic, în sud, și până în Iran, în est.

Așezările Obeid au fost constituite din colibe realizate pe schelet lemnos, pereții și podeaua fiind alcătuite din rogojini și “panouri” de stuf întărite cu bitum. Au fost descoperite și locuințe mai trainice construite din chirpici și piatră spartă (**Deshayes 1978**).

Industria litică a fost compusă din seceri din argilă, piese

masive de silex și obsidian pentru seceră, numeroase nuclee cu negativele desprinderilor lamelare, gratoare, cuțite de obsidian și cristal de stâncă, săpăligi de calcar și topoare de diorit, mici vârfuri de săgeată, mai ales în cadrul variantei arabice. Din lut s-au realizat greutăți pentru plasa de pescuit și fusaiole și se cunosc multe piese metalice.

Ceramica Obeid este subîmpărțită în patru specii, două de factură grosieră, nepictată și decorată cu motive incizate sau imprimate cu pieptenele, și două din categoria fină, una, mai rară, cu angobă roșie, și cea majoritară, de bună și foarte bună calitate, numită *ceramică Obeid clasică*, cu forme standardizate și pictată.

Ca forme ale ceramicii fine se pot aminti: bolurile, cupele, străchinile cu pereții foarte subțiri, urcioare, vase de cult (în formă de animale, cădelnițe etc.), vasele fiind pictate cu culoare neagră pe fondul vasului, ca motive ornamentale fiind folosite reprezentările geometrice, animaliere, florale (fig. 19 și 20). Dintre piesele de cult, merită a fi menționate figurinele antropomorfe feminine, reprezentând “Zeița-Mamă”, cu ochii bridăți, umerii redați exagerat și cu detalii de coafură și vestimentație. Ca rit funerar, se poate arăta că în faza Obeid IV, la Ur (*Tell al-Muquyyar*, Irak), nivelul Ur-al Ubaid II, a fost folosită inhumăția, defuncții erau înveliți în rogojini și depuși, împreună cu ceramica și plastica din inventar, în puțuri și morminte delimitate cu fragmente ceramice. Într-o perioadă post-Obeid, aprox. 4000–3600 bc, apar elementele târzii, care trebuie legate de o fază numită **Uruk** (*Tell Warka*, în apropiere de Samawa, la NE de Basra, Irak), care face trecerea spre faza urbană propriu-zisă (**Huot, 1987**).

Neoliticul din zona Munților Zagros a cunoscut o evoluție oarecum particulară față de cea a zonelor prezentate mai sus, un rol important avându-l legăturile cu regiunile vestice. Astfel, după perioadele preceramice A și B, atestate la Ganj Dareh (D-A), Ali Kosh (faza Bush Mordeh), în Iran, și Jarmo, în Irak, despre care am menționat mai sus, au urmat o serie de civilizații și grupe cronologico-culturale. Cea mai importantă dintre acestea a fost **cultura Jarmo** (Irak, la est de Kirkuk, cercetări R. Braidwood, 1951-1953), care a continuat tradițiile preceramice locale și s-a răspândit până în Zagrosul central iranian (Sarab, pe valea Qara Su, și Tepe Guran, în bazinul Saimarreh, în Iran). Se pare că

Începuturile fazei ceramice a culturii Jarmo se pot plasa, prin analogie cu descoperirile de la Tepe Guran (nivelul V), la sfârșitul mileniului al VII-lea bc (**Lichardus et alii, 1985**).

Comunitățile Jarmo au practicat o economie diversificată pe zone geografice. Astfel, la Jarmo erau cunoscute: agricultura bazată pe cultivarea diferitelor specii de grâu, a orzului, creșterea animalelor domestice (ovi-caprine, suine și bovine), împreună cu culesul, vânătoarea, meșteșugurile și comerțul. La Tepe Guran se cultiva orzul și erau crescute caprele domestice, în vreme ce la Sarab, ovi-caprinele reprezentau 50% din materialele osteologice descoperite în așezare. Locuințele rectangulare aveau mai multe camere (fig. 21. 13), erau construite din chirpici, pe fundament de piatră, acoperișul fiind realizat din lemn, stuf și lut. Circulația între anumite încăperi, mai ales acelea destinate păstrării proviziilor, se făcea prin uși în tavan (un fel de hublouri) închise cu panouri de lemn. Câteodată, în unele camere se găseau cuptoare cu hornuri cuprinse în pereți, și complexe casnice, alcătuite din râșnițe și vetre. La Sarab sunt cunoscute locuințe circulare, sub formă de colibe semiadâncite.

Industria litică a culturii Jarmo era deosebit de bogată și diversă și era alcătuită din lame și lamele retușate și neretușate, piese cu trunchiere (engl. *side-blow-blade-flakes*), (fig. 21. 1-4) piese componente de seceră, prinse în rame cu ajutorul bitumului, gratoare, străpungătoare, “burghie”, topoare și tesle semișlefuite, confecționate din silex și obsidian, dovedind adaptarea la un mediu forestier. De asemenea, triburile culturii Jarmo au produs vase (fig. 21. 11-12) și podoabe (brățări, fig. 21. 10, și mărgelile) din marmură șlefuită, râșnițe și frecătoare/ zdrobitoare. Bogată a fost și industria osteologică (străpungătoare, ace, spatule), (fig. 21. 9). Ceramica acestei culturi era alcătuită din categoriile grosieră și fină, prezentând ca forme urcioarele și bolurile simple, câteodată lustruite și pictate cu diferite motive (arbori și linii oblice punctate), dispuse sub buza vasului, cunoscându-se și un stil **Jarmo** arhaic pictat (fig. 21. 14).

În fazele mai noi ale culturii, vasele erau de mai mari dimensiuni, pictura ceramicii era mai rară, predominând ornamentarea plastică, aplicată, și motivele incizate. În cea de-a doua jumătate a mileniului al VI-lea bc, ceramica Jarmo a evoluat către un nou stil, denumit **Sarab**, caracterizat printr-o ceramică

grosieră cu degresant vegetal, acoperită, câteodată, cu angobă roșiatică, și o specie fină, reprezentată prin numeroase vase bol, cu profilul carenat, decorate cu benzi orizontale pictate sub buză, cu culori închise pe fondul deschis sau invers.

Spiritualitatea comunităților Jarmo este dovedită de o foarte bogată plastică zoomorfă și antropomorfă, unele foarte schematizate, legate probabil, de cultul fecundității și fertilității (fig. 21. 5-8). Adesea au fost reprezentate personaje feminine, în poziție așezată, sau deosebit de schematizate, în formă de pioni dar cu trăsăturile anatomice ale chipului reliefate (**Atlas, 1994**).

Este foarte greu de definit care a fost moștenirea culturii Jarmo, în regiunea pe care aceasta a ocupat-o, deoarece cercetările sunt încă insuficiente. Este posibil ca populațiile de tip Jarmo să fi ocupat, în Neoliticul evoluat și în eneolitic, toate depresiunile intramontane înalte ale Zagrosului iraniano-irakian, așa cum se observă în descoperirile de la **Jarri B** (bazinul Shiraz, Iran, cercetări L. Van den Berghe, 1951-1952, 1955, în cea mai mare parte inedite), aprox. 5600–5000 bc, caracterizate printr-o ceramică grosieră, cu degresant vegetal, pictată cu culoare închisă pe fondul deschis al vasului, **Mushki** (tot în bazinul Shiraz, cercetări japoneze conduse de T. Matsusani, 1965), aprox. 5000–4500 bc, unde, pe lângă unelte și arme microlitice de obsidian (piese geometrice și negeometrice, lame de seceră, gratoare etc.) și de os (străpungătoare, ace, mânere etc.), sunt cunoscute piese de aramă lucrate prin ciocănire (străpungătoare, mărgelile, cârlige de undiță), împreună cu o ceramică grosieră și fină, pictată cu culori închise pe fondul deschis sau roșiatic al vaselor (**Atlas, 1994**).

Locuirile de la **Bakun B** (bazinul Shiraz, Iran, cercetări japoneze restrânse, conduse de N. Egami și S. Masuda, 1956), datate la aprox. 4500–4100 bc, reprezintă a treia fază de ocupare a Zagrosului central și vădesc o continuare a tradițiilor anterioare (fig. 22), fiind mai dificil de generalizat din cauza suprafeței restrânse săpate (12 m²) (**Deshayes, 1976; Atlas, 1994**).

Ultima fază de ocupare neo-eneolitică din zonă, încadrată între 4100–3700 bc, este reprezentată prin situl **Gap A, nivelul I** (în bazinul Shiraz, Iran, cercetări japoneze N. Egami, T. Sono, 1962), unde s-a constatat continuarea practicării agriculturii și creșterii animalelor, o grijă deosebită pentru întemeierea

habitatului (locuințele rectangulare erau lucrate din cărămizi crude, pereții fiind atent fețuiți) (**Atlas, 1994**).

Ceramica cuprindea două specii principale, grosieră și fină, cu variante. Se remarcă ceramica pictată cu culoare închisă pe fondul deschis al vasului. Următoarele niveluri, contemporane cu cultura Uruk din Mesopotamia, de la sfârșitul mileniului al IV-lea bc, fac trecerea către epoca bronzului în zonă.

Aceeași individualitate a cunoscut și **civilizația din câmpia aluvială a regiunii Susa** (Khuzistan, în SV Iranului), cunoscută și sub numele de **Susiana** sau **Elam**, care s-a dezvoltat la contactul cu lumea mesopotamiană, zonă care a furnizat o secvență cronologică și culturală, neolitică și eneolitică aproape completă. Deși prezintă un paralelism cultural cu Mesopotamia, această civilizație este mult mai legată de Neoliticul din platoul central iranian. Pe baza cercetărilor efectuate într-o serie de situri ca Susa, Djowi, Djaffarabad și Bendebal, L. Le Breton (începând cu 1957) a propus o periodizarea bazată pe cinci faze **Susiana A-E** (mileniile VI-IV bc). Această periodizare a fost definită mai precis în urma noilor cercetări (în special la Choga Bonut, Choga Mish, Boneh Fazili) (**Abbas, 1997**).

În această regiune, primele locuri neolitice pot fi datate, pe la 7600 bc, în perioada acerică de tip Ali Kosh (cu toate fazele sale), în timp ce elementele Neoliticului ceramic sunt cunoscute, pe la 6000 bc, prin descoperirile de la Choga Mish, caracteristice pentru așa-numita fază: de formare Susiana. Pe la 5600 bc au fost datate începuturile fazei vechi Susiana (A). Așezările aveau aspectul unor sate, dar în faza Susiana C, pe la 4500 bc, apar situri urbane, cum este cel de la Choga Mish, (18 ha). Ceramica culturii Susiana s-a caracterizat prin mai multe specii, dintre s-a evidențiat cea fină, pictată policrom, ca motive fiind cunoscute cele geometrice și cele zoomorfe (insecte, serpi, păsări picioroange, capre, oi, pantere, câini etc., fig. 23) (**Casal, 1978**).

În parte de **nord-vest a Iranului**, cele mai vechi descoperiri neolitice cunoscute sunt cele de tip **Sang-i-Chakhamak** (situl eponim din valea Rud-i-Hasanabad/Iran, pe versantul sudic al Munților Elburz, cercetări în două situri conduse de japonezul S. Masuda, 1971-1973), datate între aprox. 6000 – 5100 bc.

Cel mai veche locuire neolitică din zonă este cea de la **Sang-i-Chakhamak Vest** (aprox. 6000–5600 bc), unde au fost cercetate cinci straturi neolitice aceramice, cel mai reprezentativ fiind nivelul al treilea. Nivelurile aceramice prezintă o arhitectură reprezentată de locuințe rectangulare, construite din cărămizi crude, cu contraforturi la interior și vetre supraînălțate. Într-o locuință a fost descoperit un decor mural din lut modelat (asemănător poate cu cele de la Çatal Hüyük), care făcea parte, probabil, dintr-un sanctuar casnic. În domeniul spiritual pot fi încadrate statuetele antropomorfe și zoomorfe de lut, legate de cultul fecundității și fertilității. Utilajul litic era parțial microlitic, lamelar, fiind cioplit din nuclee piramidale, alături de care au existat și săpăligi din piatră șlefuită. Din os au fost confecționate mânere pentru unelte și, poate, arme.

Fazele următoare ale Neoliticului nord-iranian sunt reprezentate la **Sang-i-Chakhamak Est**, nivelurile 6-4, datate între aprox. 5600–4500 bc), observându-se continuitatea unor elemente din perioada anterioară. Astfel, deși casele au fost realizate tot din cărămizi crude, aveau o formă ovală, cu pereții fețuți și colorați. În cadrul industriei litice au continuat să fie folosite piesele microlitice, dar au apărut lamele de seceră și topoarele șlefuite. Ca piese lucrate din os, au fost descoperite străpungătoare, spatule și mânere sculptate cu motive animaliere (**Atlas, 1994**).

Ceramica descoperită poate fi încadrată în două categorii: grosieră, cu degresanți vegetali în compoziție și cu pereții de culoare deschisă, neteziți, și fină, cu decor pictat cu culoare închisă pe fondul deschis al vaselor. Ceramica fină se aseamănă cu cea descoperită în câmpia răsăriteană a Mării Caspice, de la **Yarim Tepe** (cercetări D. Stronach), și cu cea a culturii **Džejtun**. În ceea ce privește ritul funerar, precizăm că în acest sit au fost descoperite mai multe înhumări de copii, într-un caz defunctul fiind depus într-un urcior.

Descoperirile aparținând fazelor următoare, nivelurile **Sang-i-Chakhamak Est** 3-2 (aprox. 5000–3500 bc) și 1 (aprox. 3500–3100 bc) nu sunt bine cunoscute. Se poate preciza doar că în nivelul **Sang-i-Chakhamak Est** 1 a fost descoperit un mormânt colectiv (femei și copii) în asociere cu ceramică aparținând fazei a doua a culturii **Sialk**, care poate fi regăsită și la **Hissar Tepe**, dovedind o extindere a purtătorilor acesteia (**Atlas, 1994**).

În ceea ce privește siturile din zona piemontului nordic al Munților Elburz, sunt importante pentru aflarea originii culturii **Džejtun**, din Turkmenistan, unde aceasta apare ca fiind constituită de la începuturi (a doua jumătate a mileniului al VI-lea bc).

Pentru începuturile Neoliticului în partea de nord-vest a zonei montane a Iranului, sunt cunoscute și descoperirile de tip **Yanik Tepe** (în nordul Munților Zagros, în bazinul lacului Rizaiyeh/Urmia, Iran, cercetări C. Burney, 1960-1962) și **Hadji Firuz** (spre SV, tot în bazinul lacului Rizaiyeh, Iran, cercetări C. Burney, 1958, și T. C. Young, R. Dyson, 1961, 1968), date între 5600–4500 bc. Economia acestor comunități, care au trăit în depresiunile intramontane înalte, era bazată pe creșterea animalelor, în principal ovi-caprine, în timp ce boul sălbatic era vânat, și pe agricultură, deși nu au fost descoperite piese componente de seceră (**Atlas, 1994**).

Arhitectura vădește o asemănare cu unele tradiții din zonă, locuințele fiind de formă rectangulară, construite din cărămizi crude și chirpici, cu pereții și podelele fețuite și colorate cu ocră roșu, având curți. În cadrul locuințelor existau silozuri (hambare) și cuptoare simple, în formă de potcoavă. Industria litică a fost lucrată din obsidian și silex și este reprezentată prin puține topoare șlefuite (Yanik Tepe), în vreme ce din alabastru s-au confecționat vase (boluri, în special) și brățări.

Ceramica este alcătuită din două tipuri, cu variante: unul mai grosier, lucrat din pastă cu amestecuri vegetale, vasele cu pereții de culoare deschisă neteziți fiind, câteodată, pictate, și o ceramică de factură mai fină, cu decor predominant pictat cu culoare închisă pe fondul deschis al recipientelor. Ceramica grosieră, acoperită cu angobă roșie este reprezentată la Hadji Firuz, Dalma și Hasanlu (tot în bazinul lacului Rizaiyeh, Iran).

Pe plan spiritual, se cunosc statuete antropomorfe lucrate din argilă, decorate cu puncte și ciupituri realizate cu unghia, legate de cultele fecundității și fertilității, precum și o serie de înmormântări colective, defuncții fiind colorați cu ocră roșu.

Faza Dalma a ocupării nord-vestului Iranului, datată între 4500–4100 bc (cercetări Ch. Burney, 1958-1959, T. Cuyler Young Jr, 1961), s-a caracterizat prin locuințe rectangulare pluricompartimentate, dotate cu curți în care se găseau vetrele și cuptoarele. În cadrul industriei litice, realizate din obsidian, se

cunosc lamele de seceră, iar ca piese osteologice sunt cunoscute străpungătoarele. Ceramica fazei Dalma cunoaște speciile grosieră, cu degresant vegetal, pictată și nepictată, și fină, cu degresant mineral, cu fondul acoperit de o angobă roșie, pictată cu culoare închisă sau cu impresiuni realizate cu degetele, unghiile și cu bețișoare de stuf. Pentru domeniul spiritual se poate menționa inhumarea copiilor în urcioare.

Ultima fază de ocupare neo-eneolitică a nord-vestului Iranului, încadrată între 4100– 3700 bc, este cunoscută insuficient, prin descoperirile de **tip Pisdeli** (bazinul lacului Rizai-yeh, Iran, cercetări restrânse R. H. Dyson și T. C. Young, 1957). Autorii cercetărilor arată că purtătorii acestei faze au practicat creșterea animalelor (ovicaprine, bovine și câini) și o agricultură bazată pe un sistem de irigații, dintre descoperirile litice fiind menționate doar lamele de seceră. În domeniul confecționării ceramicii, se observă continuarea utilizării speciilor anterioare, în special cea grosieră, pictată, nedecorată și cu angobă roșie (**Aurenche, 1988; Atlas, 1994**).

Cultura Hissar (situl Tepe Hissar, în apropiere de Damghan/Iran, pe versantul sudic al Munților Elburz, cercetat de E. F. Schmidt, 1931–1932) s-a dezvoltat în regiunea Munților Elburz, din nordul Iranului, care a fost, în Neolitic și Eneolitic, mult mai legată de culturile sudice (în special Sialk) decât de cele nordice (Džejtun).

Cunoscând două faze de evoluție, cultura Hissar s-a caracterizat printr-o relativă stabilitate și prosperitate. Astfel, în domeniul arhitecturii, în faza mai veche, **Hissar I A** (aprox. 4500–4100 bc), locuințele erau rectangulare, pluricelulare, cu zidurile din chirpici finisați la interior, având fiecare vetre interioare. În faza următoare, **Hissar I B** (aprox. 4100–3700 bc) casele și-au păstrat particularitățile constructive, erau bine păstrate în săpătură încât se distingeau ușile și ferestrele.

Industria litică este puțin cunoscută, nu a mai fost lucrată în obsidian, menționându-se prezența unor vârfuri de săgeată de silex, fapt necunoscut până atunci în mediul iranian. În faza a doua a fost întrebuințată arama, care a fost utilizată pentru confecționarea pieselor mărunte (ace) și pentru podoabe. Tot pentru podoabe au fost întrebuințate unele pietre semiprețioase (cornalina, serpintinitul).

Ceramica fină era lucrată din pastă bună, fiind ornamentată, în faza Hissar I A, cu decoruri realizate cu culoare închisă pe fondul acoperit cu angobă roșie al vasului. Pe lângă specia ceramică fină, cunoscută din faza precedentă, în faza Hissar I B, s-a confecționat și o specie grosieră, pictată cu culori închise pe fondul deschis al recipientelor, arsă în cuptoare evolute. Domeniul spiritual este reprezentat doar de ritul de înmormântare, care era inhumăția, decedații fiind însoțiți de un inventar funerar compus din vase de ofrandă (**Atlas, 1994**).

În **regiunea platoului central iranian**, dar în afara zonelor secetoase, într-un teritoriu cu o pânză freatică bogată, din bazinul lacului Daryacheh–ye–Namak, s-a dezvoltat, în neolitic și eneolitic, **cultura Sialk** (situl eponim lângă Kashan, Iran, cercetări expediția franceză condusă de R. Ghirshman, 1933-1934, 1937)(**Van den Berghe, 1959**), dezvoltată, cu o remarcabilă continuitate și putere de influență, între 5600–3700 bc, de-a lungul a trei faze principale (I-III), fiecare cu subfaze și etape. Această stabilitate și dezvoltare deosebită s-a datorat pozițiilor geografice ocupate, într-o veritabilă placă turnantă între zona mesopotamiană și cea central-asiatică, între platourile înalte iraniano-afgane și lumea caucaziană și est anatoliană, precum și resurselor și ocupațiilor statornice practicate, agricultura, creșterea animalelor (oi și bovine), meșteșugurile și schimburile comerciale fiind foarte importante.

Încă de la începuturi, din faza Sialk I, 1-3 și 4-5 (5600–4500 bc), au existat preocupări pentru asigurarea solidității și sanității habitatului. Astfel, locuințele au fost construite pe schelet lemnos, cu chirpici, planurile fiind rectangulare, cu mai multe încăperi, cu spații destinate traiului și activităților gospodărești zilnice, precum și pentru păstrarea proviziilor (în vase/urcioare mari). În faza Sialk II (4500– 4100 bc), locuințele au fost construite din cărămizi crude, pereții fiind fețuiți și vopsiți la interior cu roșu, pentru ca apoi, în faza Sialk III (4100–3700 bc), să apară acoperișurile boltite și cuptoarele evolute pentru ars ceramica.

Industria litică a fost reprezentată, în prima fază, prin lame de seceră, săpăligi și topoare cioplite, pentru ca, în fazele următoare, să cunoască o diversificare deosebită, ca piese noi introducându-se străpungătoare și topoarele șlefuite. Din piatră au mai fost lucrate boluri și brățări șlefuite.

Utilizarea cuprului este menționată încă din prima fază, când

s-au realizat, prin batere la rece, străpungătoare, ace cu ureche și podoabe (spirale), pentru ca, în fazele evolute, să se confecționeze piese prin turnare, cum ar fi pumnalele cu limbă la mâner.

Ceramica a cunoscut o deosebită extensie în cadrul culturii Sialk (fig. 24-25), fiind confecționate, în faza I cele două categorii principale, grosieră și fină, fiecare cu câte două variante. Ceramica grosieră, lucrată cu degresanți vegetali în compoziție, de culoare deschisă, uniformă, era atât nedecorată cât și pictată, cu culori închise pe fondul vasului; ea nu a mai fost întâlnită în fazele evolute.

Ceramica fină a cunoscut o firească evoluție. Astfel, există, de la începuturi, o ceramică fină, monocromă, cu angobă roșie, neornamentată și pictată cu nuanțe închise, pe fond roșu. În faza Sialk I, 4-5, sunt cunoscute vasele cu picior, în timp ce, în faza Sialk II, a fost utilizată doar ceramica fină cu decor pictat cu culori închise pe fond roșu. În faza Sialk III s-a folosit doar ceramica fină, pictată cu negru pe fondul vasului sau pe un fond roșu, ca motive întâlnindu-se romburile simple sau îngemănate, reprezentările zoomorfe etc.

În ceea ce privește domeniul spiritual, cel mai bine cunoscut este ritul funerar al comunităților Sialk. Din faza I se cunosc doar înmormântări de copii, depuși în urcioare, în vreme ce, în fazele a II-a și a III-a, defuncții acoperiți cu ocră roșie au fost înhumați împreună cu piese de inventar funerar (**Casal, 1978, Atlas, 1994**).

În decursul evoluției lor, comunitățile de tip Sialk au influențat, în grade și maniere diferite, comunitățile contemporane din vestul și nord-vestul Iranului sau pe cele din Asia centrală.

CAPITOLUL 12

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL ÎN ASIA CENTRALĂ

Este alcătuit din mai multe comunități istorico-etno-culturale, bine definite, cum au fost culturile Džejtun, Kerlteminar, Hissar, Anau și Namazga, dintre care unele au coexistat și s-au influențat reciproc între milenii al VI-lea și al III-lea bc; fiecare, ocupând câte o nișă ecologică bine individualizată, a avut o origine și o evoluție proprie, dezvoltând grupe și variante regionale, depinzând, în unele din elementele lor, de Neoliticul și Eneoliticul iranian.

Cultura Džejtun (Djeitun) (situl Džejtun, la 30 km NV de Așkhabad, cercetat de V. M. Masson, 1955 – 1963, și O. B. Berdyev, în 1964), reprezintă, probabil, prima cultură neolitică (sedentară și agricolă) din sudul Turkmenistanului, dezvoltată la poalele muntelui Kopet Dag, de la Kyzyl Arvat, în vest, până în regiunea Meana-Čaač, la est, pe parcursul a trei faze: **timpurie** (în cea de-a doua jumătate a mileniului al VI-lea bc), **mijlocie** și **târzie** (sfârșitul mileniului al VI-lea bc (**Masson, 1971**)).

Așezările erau amplasate pe malurile apelor care coborau din munte, într-un mediu semideșertic, ca și în zonele de contact dintre câmpie și lanțul nisipos al Deșertului Kara Kum, unde primăvara devreme se formau lacuri sezoniere. Siturile acestei civilizații pot fi grupate în trei zone geografice: occidentală (așezarea Bami), centrală (stațiunile Džejtun și Čopan Depe) și răsăriteană (Monžukly Depe), cu trăsături comune și particularități locale exprimate în ocupații, procentajul ceramicii pictate și numărul statuetelor zoomorfe și antropomorfe.

Siturile, cu dimensiuni variabile (0, 5 la 2 ha), au fost intens și

îndelung locuite, grosimea unor straturi de cultură ajungând până la 6, 50 m, și cuprindeau locuințe rectangulare, cu mai multe încăperi (cu suprafața medie de aprox. 23, 5 mp), cu vatră interioară, care erau construite din cărămizi crude alungite (cu lungimea de 60–70 cm), zidurile fiind finisate cu argilă și acoperite cu culoare roșie sau neagră, în vreme ce podelele erau văruiate cu alb și roșu. Casele aveau curți și anexe gospodărești. V. M. Masson estima că, în cele peste 70 de locuințe din situl eponim, au locuit între 140 și 160 de oameni (fig. 26).

Ocupația principală a purtătorilor culturii Džejtun a fost agricultura, aceștia cultivând mai multe specii de grâu și orz (Čagally Depe, perioada târzie), și creșterea animalelor, în turma de animale având rol important oile și caprele urmate de bovine. Utilajul litic al culturii Džejtun a prelungit o tradiție de tip mezolitic, fiind caracterizat, în special prin piese microlitice geometrice (trapeze, triunghiuri și semilune), întrebuințate pentru unelte compuse, lucrate pe lame de silex, trunchiate, și gratoare, utilizate, împreună cu lamele neretușate, pentru prelucrarea pieilor **(Masson, 1971; Kohl, 1984)**.

De asemenea, a fost pusă în evidență prezența cuțitoaielor (geluitoare), lucrate din lame retușate cu scobitură, și a burghiilor (sfredelelor). Piesele componente de seceră erau numeroase (aprox. 36, 5 % din totalul utilajului microlitic). Au mai fost identificate râșnițe de mână, pisăloage, frecătoare/zdrobitoare, topoare de piatră șlefuită, sfere de piatră etc.

Ceramica culturii Džejtun este considerată cea mai veche din Asia centrală, având paie tocate în compoziție și o ardere de calitate mediocră (fig. 27). Există și vase lucrate mai îngrijit, cu pereții neteziți și, uneori, lustruiți. Formele erau simple, cilindro-conice: străchini, căni, pahare și așa-numitele “salatiere”, decorate în majoritate cu motive incizate simple. O mică parte a ceramicii a fost pictată, cu motive realizate cu culoare roșie în formă de acolade, linii ondulate, linii drepte, pătrate rezervate etc.

Pentru domeniul vieții spirituale sunt cunoscute câteva picturi murale, realizate cu culoare neagră și roșie, figurinele zoomorfe și antropomorfe și “fisele de joc” (idoli conici, în formă de jetoane). Ca rit funerar s-a folosit inhumarea, defuncții fiind depuși în morminte simple, sub podeaua locuințelor sau sub solul curților.

În ceea ce privește originea culturii, se pare că ea a fost

rezultatul pătrunderii, pe teritoriul Turkmeniei, a unor triburi din NE Iranului, care au asimilat o serie de comunități mezolitice locale, și nu este vorba de o evoluție locală spre neolitic (**Masson, 1971; Kohl, 1984**).

Cultura Kelteminar s-a dezvoltat în câmpiile deșertice ale Asiei centrale cuprinse, în mod special, în Uzbekistan, în regiunea vechilor delte ale fluviilor Amu-Daria și Syr-Daria și a râului Zeravshan, la est de Marea Aral, în interiorul deșertului Kyzyl Kum (cercetări S. P. Tolstov, 1939, A. V. Vinogradov, din 1954 până în prezent, în colaborare, din 1965, cu geograful E. D. Mamedov, în cadrul expediției Horezmia, U. I. Islamov, 1960-1961, E. B. Bižanov, 1977).

De aceea, dezvoltarea și răspândirea comunităților Kelteminar a fost, probabil, strâns legată de evoluția climatică a Asiei centrale în Holocen, în special de creșterea umidității relative în zona Ljavljakan.

Au fost identificate peste 1000 de situri Kelteminar, cele mai cunoscute fiind: Djanbas – 31 (Tolstov), la NE de Tutkul, Djingeldy în zona deltei, la sud de Akčadarin, Darbaza Kyr 1 și 2, spre văile uscate ale Makhandariei și Gudjailei, Komsomol 1-6, spre vechiul curs Syr-Daria, Ljavljakan, spre lacul cu același nume, Učașča 131 în zona înălțimilor Darjasaj. Numeroase situri au fost descoperite în interfluviile Asiei centrale, pe malul drept al fluviului Amu-Daria, în delta Sarykamyș, unde este cunoscut și mormântul neolitic târziu la Tumek-Kičidižik, în Ust-Yurt și la limita orientală Karakum Zaunguz.

Cu toate datele insuficiente și discutabile, de cronologie relativă și absolută, A. V. Vinogradov a stabilit următoarea schemă de periodizare a culturii Kelteminar: **faza I, Kelteminar timpurie** (situl Darjasaj)–aprox. sfârșitul mileniului al VII-lea/mijlocul mileniului al V-lea bc; **faza a II-a, Neolitic evoluat** (situl Djanbas)–sfârșitul mileniului al V-lea/mijlocul mileniului al IV-lea bc; **faza a III-a, Neolitic târziu**–sfârșitul mileniului al IV-lea/mileniul al III-lea bc.

Oamenii culturii Kelteminar nu au avut, foarte probabil, o economie de producție, traiul lor întemeindu-se pe practicarea vânătorii, culesului și pescuitului, asemănător cu cel din Epipaleolitic/Mezolitic, dar au receptat, prin aculturație, o serie de trăsături ale modului de viață neolitic.

De aceea, industria litică, realizată din silex, a fost bogată și s-a caracterizat printr-o cioplire lamelară, din nuclee microlitice, piesele realizate fiind: trapezele numite *cornus*, trapezele asimetrice și triunghiurile alungite. În faza a II-a, în cadrul industriei lamelare s-au produs o serie de modificări tipologice, ca piese întâlnindu-se: trapezele, lamele evolute, cu vârf evidențiat, vârfurile pedunculate pe lamele (vârfuri de tip Kelteminar), gratoarele pe capăt de lamă și triunghiurile asimetrice. În cea de a treia fază, industria litică și-a menținut caracterul particular, caracterizându-se prin vârfuri bifaciale, străpungătoare, trapezele cu conturul simetric etc. Ceramica a fost prezentă în toate fazele culturii Kelteminar, cu forme și decoruri diverse, dar nu a fost atât de bogată ca industria litică (**Vinogradov, 1981; Kohl, 1984**).

Cultura Hissar*, cercetată începând cu 1948 (siturile Kui Bulyen, A. P. Okladnikov, 1957–1959, Tutkaul, V. A. Ranov, 1963–1969, și Saijed, A. Kh. Jugupov, 1965–1972), s-a dezvoltat, între aprox. 6000 și 4000 bc și chiar până la sfârșitul mileniului III bc, în zona sudică, în estul Asiei centrale (Tadjikistan), unde sunt cunoscute peste 300 de situri, amplasate pe terasele râurilor Kafirnigan, Vahș, Kyzylu Jaksu și pe conurile de dejecție de la poalele munților Adyrovo, pe un relief înalt, cuprins între 500 și 1500 m, dar în afara marilor acumulări loessoide.

Siturile au avut o întindere variabilă, cu o locuire intensă pe același loc, acumulându-se zăcămintele arheologice de aprox. 2–2,5 m grosime, și reveniri periodice. În așezările cercetate, structurile de locuire au fost, de regulă, sub forma colibelor ușoare, identificate ca orizonturi pietruite (aprox. 40 mp, la Tutkaul, și 25 mp, la Saijed), asemănătoare cu cele descoperite la Kharim Shahr, în Munții Zagros. Se mai cunoscute și locuințe semiîngropate (bordeie), din care una de la Tutkaul avea aprox. 1 m adâncime și aprox. 12 m diametru. Toate tipurile de locuințe au avut vetre, cu forme variate: rectangulare, ovale sau rotunde (cu suprafața de aprox. 1 mp), dispuse în alveolări semisferice (de 15–30 cm adâncime) și construite din roci calcaroase și bolovani de râu, spărți.

Industria litică a fost foarte bogată (aprox. 40000–50000 de piese, în siturile mai importante), dar ceramica era aproape inexistentă. De aceea, cultura Hissar a fost legată de existența

* Este diferită de cultura eneolitică Hissar din Iran

unui posibil **neolitic aceramic** din zonă. Piesele litice au fost lucrate pe bolovani de râu, continuând să fie realizate artefacte de tip *choppers*, *chopping tools*, și din nuclee de silex sumar pregătite, și au servit, cele mai masive, pentru prelucrarea lemnului (cuțitoaie/geluitoare), iar cele mai ușoare, din așchii retușate, pentru răzuitul pieilor, ca răzuitoare (racloare). Se cunosc și numeroase piese microlitice (racloare, gratoare, cuțitoaie/geluitoare cu scobituri sau denticulate, piese solzoase, piese componente de seceră, trapeze etc). Utilajul litic șlefuit se găsește într-un număr redus și era reprezentat de topoare total sau parțial șlefuite, cuțite cu lustru de utilizare și fierăstraie.

În ceea ce privește economia culturii Hissar, au fost avansate mai multe ipoteze, nici una însă nu a fost unanim acceptată. Astfel, după R. Braidwood, comunitățile Hissar s-ar fi aflat în stadiul culesului intensiv (evoluat), al nașterii agriculturii și creșterii animalelor (*incipient era of food production*); potrivit altor specialiști, triburile Hissar practicau creșterea animalelor care era, împreună cu vânătoarea și culesul, baza economiei, sau se aflau încă în stadiul de vânători și culegători mezolitici (**Ranov 1982**).

Eneoliticul din Asia centrală este reprezentat de cultura **Anau** (situl eponim Anau/Tepe Nord, versantul nordic al Munților Kopet Dag, în Turkmenistan), care succede, în această regiune, culturii **Džejtun**, fiind cunoscută prin cercetările efectuate la Namazga-Depe, Kara-Depe, Altyn-Depe și Geoksjur. Eneoliticului timpuriu îi aparțin doar nivelurile **Anau I A** (aprox. 5000–4500 bc) și **Anau I B** (aprox. 4500–4100 bc) (**Masson, Sarianidi, 1972; Masson, 1982**).

Faza Anau I A, formată prin evoluția locală a comunităților Džejtun, puternic influențate de complexul cultural *Sialk* I, s-a caracterizat printr-o arhitectură complexă, bine reprezentată la Chakmakli (Șakmakli) și Monjukli, cunoscute fiind locuințele rectangulare, cu mai multe încăperi specializate (bucătării cu vatră, camere pentru activitățile cotidiene, magazii etc). Podeaua și suprafețele pereților erau finisate cu lut fin și, în unele cazuri, erau acoperite cu ocră roșu (fig. 28). În faza Anau I B, unele situri depășeau 10 ha (Kara-Depe, Namazga-Depe), continuând să fie construite locuințe rectangulare cu mai multe camere, cu podeaua realizată din tencuială cu ipsos. La Anau s-a descoperit o încăpăre cu decor mural pictat, constând din pătrate și triunghiuri roșii într-un cadru de culoare neagră.

Industria litică a fazei Anau I A păstrează piesele microlitice și săpăligile de piatră șlefuită, alături de care apar obiectele de aramă, în timp ce în faza Anau I B dispar artefactele lucrate din silex, iar din cupru erau confecționate ace cu secțiunea pătrată și capul piramidal.

Ceramica fazei Anau I A cuprindea două specii de ceramică fină, cu degresanți minerali în compoziție, diferențiate prin maniera de decorare. Astfel, exista o ceramică decorată prin pictare cu nuanțe închise pe fond deschis și o alta ornamentată tot prin pictare, dar cu culoare neagră (brun închisă) pe fondul roșu-gălbui al vasului.

În faza Anau I B se cunosc tot două specii ceramice, dar diferite calitativ: o veselă grosieră, care continuă, decorată cu culori închise pe fondul deschis al vasului, și ceramica fină, pictată cu negru (brun închis) pe fondul roșu al vasului, motivele decorative fiind geometrice, în special triunghiuri de mari dimensiuni. Ca piese de cult, au fost realizate statuete feminine, redată în poziție așezată (fig. 29).

De la un nivel contemporan cu Anau I B (aprox. 4500–4100 bc), își începe evoluția o altă cultură eneolitică din Asia centrală, **Namazga I** (situl Namazga Depe, pe versantul nordic al Munților Kopet Dagh, în Turkmenistan, cercetări D. D. Bukinich, 1916, 1924, Expediția arheologică a Complexului Sud-Turkmenistan, 1952, B. A. Kuftin, A. Maruchtchenko, A. Ganjalin, 1957–1963, N. I. Khlopin, cercetări recente).

În cadrul culturii Namazga au fost decelate două perioade: Namazga I (aprox. 4500–4100 bc) și Namazga II (aprox. 4100–3700 bc). Construcțiile acestei culturi sunt cunoscute prin cercetările de la Yassi, Kara Depe și din oaza Geoksjur. Este vorba de case rectangulare, de tradiție Anau, cu mai multe încăperi, construite din cărămizi crude. Într-o locuință de la Yassi, într-o cameră era un perete pictat policrom, cu motive geometrice, aflat în asociere cu coloane de lemn (**Khlopin 1963; Masson, Sarianidi, 1972; Masson, 1982**).

În faza Namazga I, se observă o revenire la ceramica grosieră cu degresant vegetal în pastă, pictată cu nuanțe întunecate pe fond deschis, continuându-se și confecționarea ceramicii pictate cu negru pe fond roșu. În cea de-a doua fază apare ceramica bicromă, roșie și neagră pe fond deschis, și

sporadic o ceramică gri sau neagră, netedă, foarte bine lustruită. De-a lungul culturii, au fost realizate mari figurine feminine, nude, redată în picioare sau poziție așezată, cu mâinile depărtate sau așezate pe piept și cu decor pictat (fig. 30). Astfel, din Eneoliticul mijlociu (4500–3700 bc) se observă o deosebită diferențiere între culturile central-asiatice: în timp ce în zona apuseană continua ceramica fazei **Anau II** (fig. 30), cu pictură policromă și motive geometrice, în zona răsăriteană a apărut o ceramică monocromă pictată cu linii paralele de-a lungul gâtului, de tip **Jalangač**. S-a produs, în același timp, o răspândire generalizată a caselor rotunde și rectangulare, a vârfurilor pedunculate de sulită și a statuetelor feminine așezate. Ca podoabe au fost descoperite coliere de aur, argint, lazurit, cornalină și turcoaze.

În Eneoliticul târziu (3700–2800 bc) s-au menținut diferențierile culturale. Astfel, în zona occidentală au evoluat comunități care aveau o ceramică de **tip Kara-Depe**, pictată cu brun închis pe fondul alb-verzui al vasului, reprezentând motive geometrice, destul de rău conservate, și figuri zoomorfe (șapi, pantere pătate, vulturi). În zona estică era cunoscută ceramica de **stil Geoksjur**, pictată policrom cu cruci mari și jumătăți de cruce. Casele continuă să fie multicompartimentate. La Geoksjur a fost descoperit un canal eneolitic de irigație, lung de 3 km.

De asemenea, au fost descoperite vase de marmură. Piese de aramă erau lucrate prin metoda *à cire perdue*. În domeniul vieții spirituale, se cunosc elegante statuete feminine, redată în poziție așezată, cu părul împletit, și bărbați în picioare, purtând, uneori coifuri de luptă, sanctuare cu vetre-altar ovale, în cadrul unei locuințe de la Geoksjur, pe când la Kara-Depe a fost semnalat un sanctuar izolat, cu podium rectangular (**Masson, Sarianidi, 1972; Masson, 1982**).

Ca rit funerar, era utilizată inhumarea, atât în morminte individuale cât și în morminte colective, în construcții funerare circulare de tip *tholos*. Dacă în domeniul plasticii de lut se resimt, în eneoliticul Asiei centrale, influențe de tip Obeid, venite dinspre culturile Obeid și Susiana, în domeniul ceramicii Kara-Depe sunt prezente influențele de tip Sialk III.

CAPITOLUL 13

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL ÎN ZONA INDUSULUI

Civilizațiile Indusului s-au dezvoltat în valea fluviului cu același nume, în Pakistan și India de nord-vest, fiind caracteristice pentru perioada Neoliticului final și Chalcolitic, făcând trecerea spre începuturile epocii istorice, bazate pe urbanism și transmiterea experienței prin scris. Cea mai cunoscută este **civilizația Harappa**, după situl eponim din Pendjab, pe vechiul curs al râului Ravid (Pakistan), unde, începând cu anul 1921, Sir John Marshall și Sir Mortimer Wheeler (1921, 1923-1925) și M. S. Vats (1926-1934) au întreprins vaste cercetări. De asemenea, au mai fost efectuate cercetări sistematice la Mohendjo-Daro (1922-1931) în cadrul misiunii americane conduse de E. Mackay. Alte cercetări, de mai mică amploare, au fost întreprinse în Belucistan (Sir Aurel Stein), în Sind, (N. C. Majumdar (Amri, 1929), iar, din 1931, E. Mackay a început să cerceteze așezarea Chanhudaro (**Casal, 1978**). Astăzi sunt cunoscute peste 300 de situri ale acestei civilizații, conturându-se trasăturile acesteia.

Originea civilizațiilor Indusului este încă puțin lămurită, presupunându-se existența unor civilizații neolitice anterioare, denumite pre-harappeene, definite în cea de-a doua jumătate a secolului trecut, așa cum demonstrează descoperirile din siturile **Mehrgarh** (cercetări J.-F. Jarrige începând cu 1974) și **Kili Ghul-Muhammad-Togau** (sondaj W. A. Fairervis, 1950) în Belucistan, Pakistan (**Jarrige, 1988**).

Astfel, în situl de la **Mehrgarh** au fost descoperite vestigii aceramice, datate în mileniul al VII-lea bc, prin care se poate

urmări evoluția unei economii agricole, într-o regiune din apropierea văii Indului. În faza veche (mileniul al VII-lea bc) au fost descoperite locuințe rectangulare, cu mai multe încăperi, dispuse simetric, construite din cărămizi crude. Oamenii acestei perioade cultivau orzul (*Hordeum vulgare*) și creșteau, probabil, caprinele. În mileniul al VI-lea bc, la Mehrgarh se observă extensia plantelor de cultură și sporirea rolului creșterii animalelor (bovinele, în special, zebul/*Zebus*). Locuitorii acestui sit prezentau un dezvoltat cult funerar. În faza veche, defuncții erau înhumați în poziție chircită, mormintele fiind organizate în necropole. Ca inventar funerar, în morminte erau depuse unelte, podoabe din scoici și pietre semiprețioase (lapislazuli și turcoaze), multe procurate pe calea schimburilor.

Structurile de locuit, construite din cărămizi crude, erau organizate în complexe, pe lângă case existând și magazine pentru păstrarea proviziilor. Ceramica a început să fie confecționată pe la jumătatea mileniului al VI-lea, ca și în cazul altor așezări din zona iraniană, fiind lucrată din “colaci” de argilă, având ca degresant paie tocate.

Ulterior, în mileniul al V-lea bc, ceramica era de bună calitate și a început să fie lucrată la roata cu “arcuș” (înainte de 4000 bc) și era decorată prin pictură, ca motive utilizate fiind cele geometrice, animaliere (frize cu țapi, păsări) și antropomorfe (“dansatoare”), în stilul Kili Ghul-Muhammad-Togau (fig. 31), care, împreună cu Mehrgarh, reprezintă importante centre artizanale de olari. Deși are o origine locală, producția ceramică pre-harapeană prezintă influențe receptate din partea culturilor din zona platoului iranian (Sialk și Hissar).

Pentru sfârșitul mileniului al V-lea bc, există la Mehrgarh dovezi ale practicării metalurgiei aramei, progres care a marcat o serie de modificări în cadrul industriei litice și osteologice. Înflorirea acestei așezări s-a datorat, în Chalcolitic, și comerțului purtat cu regiuni îndepărtate din vest, ca bunuri de schimb fiind arama, turcoazele și bumbacul (**Jarrige, 1988**).

Ceramica chalcoliticului din regiunea pakistanezo-indiană era policromă, realizată în stilul Kechi Beg (aprox 3500–3000 bc), fiind influențată de lumea iraniană a civilizației Djemdet Nasr. Pe lângă ceramică, s-au confecționat numeroase figurine antropomorfe și zoomorfe, din ce în ce mai realiste. Într-o perioadă care precede

ceramica cenușie, monocromă, din stilul Quetta (aprox. 3000–2500 bc), au apărut cunoscutele sigilii, cu elemente de protoscriere, realizate din lut, fildeș și metal.

În chalcolitic, la Mehrgarh a continuat să se practice inhumarea în cadrul unor necropole de sine stătătoare. Ca piese de inventar, în morminte au fost puse puține unelte și multe podoabe (coliere de steatită și pandantive din lapislazuli) **(Casal, 1978; Jarrige, 1988)**.

Aceste descoperiri, prezentate mai sus, au pregătit trecerea la civilizația propriu-zisă a Indusului (Harappa), dezvoltată între mileniile al IV-lea și al II-lea bc, bazată pe o economie agricolă prosperă, pe comerț intens, pe un urbanism evoluat, o structură socială elaborată și o scriere încă nedescifrată, comparabilă cu cea din zona Egiptului, Mesopotamiei și Iranului antic.

CAPITOLUL 14

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL EXTREM-ORIENTAL ȘI SUD-EST ASIATIC

Extremul Orient și sud-estul asiatic s-au caracterizat, în perioadele epipaleolitică, neolitică și eneolitică, printr-o serie de complexe culturale care, pe lângă diversitate, în funcție de tradiții și mediul geografic de dezvoltare, sunt deosebit de originale, unele dovedind o continuitate remarcabilă. Dacă Orientul Mijlociu, Apropiat, Asia Mică și Europa s-au aflat într-o anumită conexiune în timpul procesului de neolitizare și de evoluție a unor complexe culturale, civilizațiile neolitice extrem-orientale și sud-est asiatice par să reprezinte mai multe spații de debut independent și al modului de viață neolitică și o anumită particularizare de dezvoltare a fiecărui subcentru (japonez, chinez, indochinez și indonezian).

Zona chineză prezintă, în neolitic, o geografie mult diferită față de cea de astăzi, menținându-și varietatea dată de imensitatea și diversitatea spațială. Climatul Chinei neolitice a fost mult mai cald și mai umed, decât cel actual, în nord existând lacuri și mlaștini, în timp ce zona centrală era acoperită de un lac enorm. Dezvoltarea agriculturii și creșterii animalelor au fost astfel favorizate, evoluția independentă spre modul de viață neolitic făcându-se în văile marilor fluvii Huang-Ho (Galben) și Yangzijiang (Albastru) și a afluenților acestora, născându-se și evoluând civilizații și complexe culturale originale.

Cercetările efectuate, începând cu anul 1921 (Yangshaocun, nordul provinciei Henan) au arătat că au existat mai multe centre de neolitizare în China. Astfel, în mileniile al VII-lea–al VI-lea bc, domesticirea soiei s-a realizat în Manciuria, cultura timpurie a orezului s-a practicat în bazinul fluviului Yangzijiang, iar în centrele

protoneolitice din zona cursului mijlociu a fluviului Huang-Ho s-a cultivat, de timpuriu, meiul.

În neoliticul timpuriu, în zona cursului mijlociu al fluviului Huang-Ho și a afluenților săi Wei și Fen, s-a dezvoltat, de sfârșitul mileniului al VI-lea bc, **cultura Yangshao**, numită astfel după situl Yang Shao T'sun (Yangshaocun din zona Henan, în apropiere de Ming Xian, la vest de Zheng-zhou, cu o suprafață de peste 24 hectare, săpat începând cu 1921 de către geologul suedez J. G. Anderson). Aceasta este bine cunoscută datorită cercetărilor din numeroase situri din zonele Henan, Shaanxi, Gansu și, spre est, în Quiughai, ultima pentru perioadele târzii, ocupând, în principal zonele muntoase din vestul și nordul Chinei.

Așezările aveau aspectul unor sate, amplasate pe terasele de loess, care domină cursul fluviului Huanghe și bazinele afluenților acestuia, Wei și Fen. Una dintre cele mai importante este cea de la Banpo (Banpocun/X'ian, în regiunea Shanxi. Din această ultimă provincie, comunitățile Yangshao s-au răspândit spre sud, ajungând, în mileniul al II-lea bc, până în golful Hangzhou (la Liangzhu și Qingliangang), unde au influențat pe cele ale culturii Liangzhu, localizate pe cursul inferior al Fluviului Albastru.

În nord, după o perioadă de convețuire, așa cum este atestat în faza a II-a a sitului de la Miaodigou, comunitățile Yangshao au fost treptat înlocuite de cele ale culturii Longshan. Spre vest, deplasându-se prin valea Wei, comunitățile Yangshao au ocupat părțile orientale ale zonelor Qinghai și Gansu, în special de-a lungul fluviului Tao. Spre nord-est, comunitățile Yangshao au cucerit zonele Shandong-ului și Changchun-ului în Mancuria, unde s-au amestecat și au asimilat o serie de influențe primite din partea civilizațiilor central-asiatice. De asemenea, triburile Yangshao au mai influențat o serie de comunități vestice și răsăritene.

Satele Yangshao aveau dimensiuni mijlocii, erau sistematizate și divizate în cartiere specializate, fiind specifice pentru cultivatori și crescători de animale semistabili. Prezintă elemente de fortificare cu șanțuri completate, uneori, cu valuri de apărare ridicate din pământ. Casele erau rotunde și rectangulare, cu stâlpi interiori, care susțineau șarpanta cu un acoperiș din paie. Pereții erau alcătuiți din lemn sau din împletituri de nuiele acoperite cu lut (fig. 33). Aceste comunități își schimbau locul de așezare în funcție de epuizarea terenurilor și creșterea animalelor, revenind

periodic pe vechile amplasamente.

Principală ocupație a purtătorilor culturii Yangshao era agricultura, pe terenuri obținute prin defrișarea vegetației sălbatice, prin incendiere, cultivând meiul păsăresc (*Setaria italica* var. *germanica*), adaptat la un climat mai secetos, pe care îl păstrau în gropi sau în vase de provizii, diverse legume, între care varza de China (*Brassica sinensis*), cânepa și unii arbori fructiferi. De asemenea, comunitățile Yangshao creșteau viermii de mătase, câini, porci, găini, bovine și ovi-caprinele, vorbind de o specializare a creșterii animalelor.

Culesul și vânătoria au continuat să aibă un rol important în asigurarea hranei, așa cum este atestat de numeroasele resturi osteologice de pești și animale sălbatice: bovidee și cervidee, antilope, leoparzi, cai, iepuri și marmote. Ca arme, purtătorii culturii Yangshao utilizau praștile, bolasul, săgețile, rotunjite, pentru vânatul păsărilor, sulițe cu vârful din os, harpoane, iar ca unelte: bețele pentru săpat, îngreunate cu o piatră și greutatea pentru plasele de pescuit. La acestea se adaugă piesele de piatră șlefuită: cazmale, săpăligi, cuțite rectangulare pentru secerat (seceri) și defrișat, râșnițele de mână, topoare și tesle cu secțiunea eliptică, fusaiole de piatră și ceramică, ace de os cu ureche.

Din lut au fost realizate: proiectile pentru aruncat (bile de praștie), greutatea, fluier sau ocarine (de formă ovoidală sau sferică, cu o gaură pentru cele mai vechi sau cu trei (Yumen, provincia Gansu).

Ceramica reprezintă o importantă realizare a comunităților Yangshao și se caracterizează printr-o deosebită varietate și eleganță, cu un decor policrom deosebit. A fost confecționată și o ceramică de uz gospodăresc, perpetuată până în cultura Longshan, lucrată mai puțin îngrijit, arsă oxidant, fără motive pictate, decorată cu impresiuni de șnur înfășurat, cu pieptenele, amprente de împletituri și țesături.

Ceramica fină a fost lucrată mult mai îngrijit, vasele fiind finisate cu mâna, pe un suport rotativ. Argila era bine epurată și arsă oxidant, până la 1000°C, căpătând culori diferite, de la galben deschis la roșu intens. Decorul era realizat prin pictare pe argila în curs de uscare, cu culori închise: roșie, brună și neagră. Au fost realizate și vase negre lustruite sau cu corpul alb. Formele sunt foarte variate: cupe adânci, oale, boluri, butelii etc, cele mai vechi

fiind, adesea, carenate sau conice. Unele semne/ mărci, realizate pe ceramică, au putut sta, la baza scrierii chineze, alături de pictogramele divinatorii de pe carapacele de broască țestoasă din cultura Longshan, la baza scrierii chineze.

Motivele decorative nonfigurative au fost folosite pe scară largă și derivau din cercuri și pătrate. Motivele decorative antropomorfe sunt foarte rare, în vreme ce temele animaliere sunt mai frecvente, în special cele ce cuprind pești (bazinul Wei), fiind, uneori, foarte stilizate sub forma unor triunghiuri (fig. 34).

Cea mai bine studiată este ceramica din faza târzie (mileniile al III-lea - al II-lea bc), alcătuită din amfore mari, cu baza alungită, și vasele pictate din valea fluviului Tao, utilizate ca urne funerare, de formă sferică sau piriforme, descoperite în necropolele de pe dealurile de la Banshan (Panshan). Aceasta era lucrată cu mâna, prin dispunerea succesivă de colaci de argilă, aplatizați cu spatula, și ornată cu volute, spirale și cercuri concentrice, uneori cu motive "în șah" sau ochiuri de rețea, mai rar cu decoruri zoomorfe (**De Bergh, Ottino, 1988 b**).

După o lungă perioadă de înflorire și expansiune, spre est și vest, cultura Yangshao a sfârșit prin a fi asimilată, treptat, de comunitățile culturii Longshan.

Cultura Dawenkou (situl eponim, lângă Ningyang, în partea de centru-sud a provinciei Shandong) s-a dezvoltat, probabil începând cu mileniul al V-lea bc, cum se observă în siturile Huaiyin, Zijinshan, Xixiaou. Unele din datele obținute la Qingliangang par să demonstreze că este vorba de o cultură separată (numită cultura Qingliangang) care a fuzionat în mileniul al IV-lea bc cu cea numită Dawenkou, formând un complex arheologic, cu variante regionale, care a înflorit în mileniul al III-lea, pe o arie foarte largă, din Xuzhou până în sudul Shandongului și până la nord de Anhui și Jiangsu.

Purtătorii acestei culturi erau crescători de animale și cultivatori de plante. Pentru confecționarea utilajului, purtătorii culturii Dawenkou au folosit, deopotrivă, piatra, cornul, osul, lemnul și dentiția animalelor.

La începutul culturii a fost utilizată ceramica lucrată cu mâna, cenușie sau albă, pictată, ca forme fiind cunoscute ibricele tripode, cu picioarele scobite și marginea răsfrântă în afară (de tipul *guilkui*), binecunoscut în cultura Longshan, vasele cu picior

(fructierele), amforele etc (fig. 35). Ca rit funerar, în cadrul culturii Dawenkou a fost utilizată inhumăția, cel mai adesea în poziție alungită pe spate, decedatul fiind depus cu capul spre est. Inventarul mormintelor individuale vorbește de existența unei diferențieri sociale evidente (morminte bogate și sărace) (**Chang, 1977**).

Cultura Longshan (situl eponim Longshan/Lungshan, în Shandong, unde începând cu anul 1928, a fost săpată așezarea Chengziyai) își are originea, probabil, în cadrul civilizației Dawenkou. Această cultură a înflorit în decursul mileniului al III-lea bc, în zona bazinului inferior al Fluviului Galben (Huang-ho) și litoralul Mării Chinei, cum se observă în siturile Jingzhizhen, Zijinshan, Shangman, unde se poate vorbi de **cultura Longshan clasică**, sau **cultura Longshan din Shandong (cultura cu ceramică neagră lustruită)**.

De acolo, comunitățile Longshan au pătruns treptat spre vest, cum se observă în așezările Kexing-zhuang, Machang, Xindian și apoi în alte puncte mai sudice, în zona litoralului (așezările Dadunze, Xiaoxian, Shouxian, Qianshanyang, Majiabin, Liangzhou etc). În bazinul mijlociu al Fluviului Galben, cultura Longshan a fost precedată de cea Yangshao, cu care a coexistat uneori, așa cum se observă în situl Miaodigou II. Problemele stratigrafice, unele diferențieri ale organizării sociale și tehnice între comunitățile Yangshao și Longshan fac discutabile raporturile de filiație între cele două culturi: filiație directă (liniară) sau indirectă, prin intermediul altor culturi, cu o origine mai veche sau diferențiate geografic.

Satele culturii Longshan prezintă elemente de sistematizare, fiind organizate, în general, în jurul unei clădiri centrale și erau înconjurate de un zid de pământ sau din cărămizi crude. Creșterea animalelor a fost comparabilă cu cea din cultura Yangshao, dar cunoșteau, în plus, bivolul, în vreme ce în domeniul agriculturii cultivau mei grâu și orz. Utilajul litic era deosebit de fin șlefuit și era reprezentat de: cuțite de secerat în formă de semilună, cu perforări multiple pe margine, pentru prinderea mânerului. Această cultură s-a caracterizat printr-o frumoasă ceramică neagră, lustruită, lucrată la roată, cu pereții vaselor foarte fini dar rezistenți, dar care nu există în nivelurile vechi (fig. 36) (**Chang, 1977, De Bergh, Ottino, 1988 a**).

În valea joasă a fluviului Yangzijiang (Fluviul Albastru), apariția agriculturii și a creșterii animalelor au fost aproape sincrone (mileniul al V-lea bc) cu cele din cultura Yangshao. În această zonă, s-a dezvoltat cultura orezului și creșterea unor animale (câinele, porcul, găina și bivolul). Se cunosc mai multe variante culturale regionale, numite uneori “**cultura golfului Hangzhou**”. Acestea s-au răspândit până în nordul zonei Jiangsu, unde este cunoscut situl eponim al **culturii Qingliangang**, datată între 4800-3600 bc, cunoscută prin săpăligile de piatră șlefuită, cu perforare proximală, și cuțitele de secerat cu o margine perforată pentru prinderea mânerului. **Cultura Liangzhu** (Liang-Chu), numită astfel după situl eponim din apropiere de Hangzhou, succede, între mijlocul mileniului al IV-lea și sfârșitul mileniului al III bc, civilizației Qingliangang, comportând multe asemănări cu cultura Longshan, cu care se înrudea.

În situl **Hemudu** (datat 5000-3400 bc), din zona Zhejiang, cercetat începând cu 1973 și foarte important pentru cunoașterea civilizațiilor prezentate mai sus, au fost descoperite însemnate dovezi legate de cultivarea orezului. De asemenea, se cunosc elemente care vorbesc de o elaborată arhitectură în lemn și despre o ceramică lucrată dintr-o pastă foarte bună, cu forme diverse, și decorată, cel mai adesea, cu motive șnurate.

În același timp, în bazinul inferior al fluviului Yangzijiang au fost descoperite, deoarece prezența vechilor niveluri de barare a apei a permis conservarea materiilor organice, elemente de structuri lemnoase cu cepuri și caneluri (uluțe), bețe pentru săpat, lopeți din omoplați de bovidae, tulpini, pleavă și boabe de orez, în cantitate însemnată, împreună cu resturi de fructe, legume și nuci. Utilajul litic cuprindea lame de topoare și dălți.

Ceramica era de culoare neagră, avea forme foarte variate și era decorată cu impresiuni de șnur și motive complementare. Este posibil ca ceramica fazelor târzii să fi fost lucrată la roată. În afară de agricultură și creșterea animalelor, au fost practicate pescuitul și vânătoarea (cerbi, elefanți și rinoceri etc) (**Liu Jung, 1985**).

Numeroase situri aparținând cultivatorilor de orez au fost cercetate în sudul Chinei, în zona cursului mijlociu al fluviului Yangzijiang. Cele mai vechi situri, cum este cel de la **Daxi**, sunt datate în mileniul al IV-lea bc, altele în mileniul al III-lea, ca cel de

la **Qujialing** (2750-2650 bc), ultimele prezentând o ceramică lucrată la roată.

Cultura Daxi era reprezentanta Neoliticului dezvoltat (mileniul al IV-lea bc) din bazinul mijlociu al fluviului Yangzijiang, centrul său găsindu-se astăzi în provincia Hubei, unde se află siturile de la Jiangling și Gong'an. Comunitățile Daxi s-au răspândit până estul zonei Sichuan, unde este cunoscut situl Wushan, iar spre sud până la Lixian, în zona lacului Dongting, în *Hunan*.

Ceramica acestei culturi era acoperită cu o angobă roșie și avea un decor pictat cu negru, brun și roșu. Ca forme se remarcă vasele cilindrice care nu se întâlnesc în nici o altă cultură chineză contemporană. În timpul existenței lor, comunitățile culturii Daxi au întreținut, în zona nordică, importante legături cu cele ale fazelor evaluate ale civilizației Yangshao.

Cultura Qujialing (situl eponim din provincia Hubei, China centrală) s-a dezvoltat între 2750–2650 bc, în interfluviul Huei–Yangzijiang, bazându-și economia pe cultura orezului. În decursul evoluției lor, comunitățile Qujialing, au receptat influențe din partea civilizației Long-shan. Triburile Qujialing au confecționat un perfecționat utilaj litic și osteologic: lame de cuțit și seceră, săpăligi, vârfuri compuse de săgeată și sulită etc. Ceramica acestei culturi a căpătat o deosebită dezvoltare, specia fină fiind lucrată la roată. Ca forme tipice sunt cunoscute: cupele cu picior înalt, cilindric, și ibricele cu picioare conice, vădind influențe Longshan. Ca maniere decorative au fost utilizate: pictarea, pe fond alb-cenușiu, și imprimarea (**Chang, 1977**).

În China de SE, este cunoscut **complexul cultural neolitic** numit **Yue (Yueh)**, dezvoltat în zonele sudice de coastă Fujian, Guangdong și Guangxi, și în insulele din apropierea litoralului: așezările Cham Wan (pe insula Lema, în Hong Kong) și Dapengeng (Taiwan), între milenii al V-lea și al III-lea bc. Așezările erau amplasate pe malurile râurilor și pe coastă. Ca ocupații, purtătorii acestor culturi practicau, pe scară largă, pescuitul și culesul scoicilor, dar nu există indicii arheologice desfășurării altor îndeletniciri. Cu toate acestea, în cadrul industriei litice au fost descoperite lame șlefuite de topoare și tesle, cu secțiunea rectangulară și umăr, identice cu cele din Polinezia, și lopățele (palete) cu suprafața netedă sau gravată, destinate confecționării stofei de tip **tapa**, din scoarță de copac bătătorită,

bine cunoscută în Indonezia și Oceania, ceea ce vorbește de existența unei navigații timpurii în largul mării.

Comunitățile Yue aveau o ceramică grosieră, decorată la bază cu șnurul și incizată în partea superioară, și o ceramică mai fină, cu decor ștanțat, motivele fiind curbiliniare. Au fost descoperite numeroase vase cu fundul rotunjit, formele tripode fiind mai puțin utilizate, după cum se observă în siturile Chao'an, Haifeng, Wengyuan, Xijiaoshan (în Fujian), Lingshan, Nanning, Dongxing (în Guangxi) și Xianrendong (în Jiangxi). Ceramica cu decor geometric s-a perfecționat devenind, în mileniul al II-lea bc, o caracteristică a neoliticului târziu.

Unele comunități Yue au primit influențe de tip Longshan, așa cum se observă în siturile de la Tanshihshan și Wuping, în Fujian, Fengpitou și Yingpu, în Taiwan, datate prin C¹⁴ la sfârșitul mileniului al II-lea bc.

Cultura Dapengeng (după situl din apropiere de Taipei/Taiwan), dezvoltată între mileniile al V-lea și al II-lea bc reprezintă o variantă a așa-numitului **complex al "civilizațiilor neolitice de pe coasta Yue"**, prezentând unele elemente asemănătoare și cu neoliticul continental. Comunitățile acestei culturi au avut o economie de producție, bazată pe cultura tuberculilor.

Industria litică a acestei culturi prezintă multe asemănări cu cea a complexul cultural Yue (piese atent șlefuite, tesle cu secțiunea rectangulară și umăr). Același lucru se poate arăta și despre producția ceramică, caracterizată printr-un decor șnurat și cu impresiuni de pieptene, care a fost urmată de o ceramică cu motive geometrice.

În neoliticul târziu, în zona Chinei de Nord, prin **cultura Shang**, s-a pătruns în epoca bronzului. Comunitățile meridionale au adoptat noua tehnologie și au decorat, adesea, vasele de bronz cu motivele geometrice ale ceramicii (**Chang, 1977**).

În stadiul actual al cercetărilor, lacunare din păcate, nu se poate stabili cu precizie, care au fost civilizațiile neoliticului Asiei de sud-est și evoluția acestora, deoarece transgresiunea marină holocenă a "rupt" continentul de zona insulară a Indoneziei, fapt care a determinat modalități proprii de dezvoltare.

La sfârșitul epipaleoliticului/mezoliticului sud-est asiatic de tip

hoabinhian și bacsonian (aprox. 12000–2000 bc) s-a petrecut tranziția către neolitic (Peninsula Indochina și nordul Indoneziei–vestul Birmaniei, sudul Chinei, Malaezia, nordul Sumatrei și, probabil, Taiwan). Încă din fazele mijlocii ale hoabinhian/bacsonianului erau cunoscute topoarele scurte cu tăișul șlefuit în timp ce, în fazele evolute, sub influența neoliticului chinez, au apărut mojară și pisăloage de piatră, spatule de os și ceramica decorată cu șnurul și cu motive sub formă de împletitură. De aceea, prin prezența utilajului litic șlefuit (topoare, dălți și săpăligi), fazele hoabinhianului mijlociu și târziu au fost încadrate în așa-numitul **neolitic sud-est asiatic**, care se consideră că se sfârșește odată cu răspândirea comunităților **Dong-Son** (Vietnamul de nord), care aparțin începutului epocii bronzului din regiune (secolul al VIII-lea bc) (**Solheim, Wilhekm 1972**).

Începuturile propriu-zise ale agriculturii și creșterii animalelor în Asia de sud-est nu sunt cunoscute cu precizie. Unele descoperiri din situl **Spirit Cave** (Thailanda de nord), în niveluri datate între 10000–6000 bc, pun problema practicării unei cultivări timpurii a plantelor (resturi de mazăre, fasole, curcubitacee, betel și diverse nuci). Se pare că în unele niveluri bacsoniene, datate, discutabil, pe la 8000/6000 bc, au fost descoperite resturi de orez cultivat și dovezi ale existenței câinelui domestic.

Este posibil ca procesul de acumulare a trăsăturilor neoliticului în sud-estul Asiei să fi fost foarte lent și cu particularități specifice. Astfel, acesta ar fi început, probabil, prin realizarea unor unelte de piatră șlefuită și cu protejarea plantelor alimentare, ca etapă avansată a culesului, între care se găseau diferite varietăți de ighame și taro (*Aracea*), arborii de pâine și bananierii, cultivați mai apoi prin reproducere asexuată. Culesul orezului sălbatic și rizicultura au apărut mai târziu, poate independent, poate sub influența neoliticului chinez.

De aceea, populațiile care au părăsit Asia de sud-est, prin mileniul al III-lea bc, pentru a coloniza insulele din Pacificul de vest, au dus, în noile teritorii, toate plantele menționate, cu excepția orezului, și unele animale domestice (câinele, porcul și găina). În aceste condiții, în nordul Indoneziei, pe la 2500 bc, în toalianul recent, a fost cunoscută ceramica și cultura orezului (nivelurile superioare din adăpostul **Ulu Leang** din regiunea Maros, în Insula Sulawesi/Celebes) (**Garanger, 1992**).

Japonia a reprezentat, în holocen, un spațiu interesant cu o evoluție particulară, datorată, în parte și specificului său geografic. Arhipelagul nipon a căpătat, în general, aspectul geografic pe care îl cunoaștem astăzi: numeroase insule, cu o mare lungime a coastelor, importante resurse marine, păduri masive în zonele muntoase, cu însemnate resurse animaliere și vegetale, spații restrânse de câmpie, care să poată fi întrebuințate într-o agricultură propriu-zisă. În acest areal specific a evoluat, în epipaleolitic și neolitic, **complexul cultural Jomon** (aprox. 12500–300 bc) caracterizat prin ceramica decorată cu diferite impresiuni șnurate (numită Jomon, în japoneză).

Interesant este faptul că, deși au cunoscut de timpuriu ceramica, comunitățile Jomon aveau, la început, un mod de viață caracterizat prin pescuit, vânătoare (mistrețul, cerbul, mamiferele marine) și cules (la Hamansuno, în sudul insulei Hokkaido, aprox. 7000 și 5000 bc, erau culese: meiul și hrișca (*Fagopyrum esculentum*), putându-se vorbi despre un **neolitic ceramic fără producție propriu-zisă de hrană**. De asemenea, pentru alimentație mai erau utilizate: nucile, castanele comestibile, ghinda, tigva (*Lagenaria vulgaris*), mazărea și o specie de fasole. În domeniul construcțiilor și meșteșugurilor, erau utilizați dudul și arborele de lac.

Cultura plantelor este cunoscută, cu siguranță, în arhipelagul nipon, din mileniul al IV-lea, în fazele mijlocii Jomon (aprox. 3500–2500 bc), când meiul era cultivat de către comunitățile seminomade care trăiau pe litoralul Pacificului, în special cele din regiunea Tokyo, ca animal domestic fiind cunoscut doar câinele, bovinele fiind introduse mai târziu, în **epoca Yayoi** (secolele al III-lea bc–al III AD).

Amplasarea geografică a comunităților Jomon a determinat ca, încă din mileniul al VIII-lea bc, să fie practicat pescuitul în largul mării. Mărturie stau, în acest sens, descoperirile de pești marini din situl Natsushima (golful Tokyo), fragmentele de pagaie și de pirogă de la Torihama (60 km nord de Kyoto) și Kamo (la 70 km sud de Tokyo), ultima datată la 3100 bc. Despre acest tip de navigație vorbește și răspândirea ceramicii, din perioada inițială Jomon, până în insulele mai îndepărtate (situl Agaribara/Okinawa – 4670 – 4450 bc) (**Garanger, 1992**).

Locuințele comunităților Jomon erau de tipul colibelor semiadâncite (*tate ana* în japoneză), având câte o vatră, construite în apropierea unor mari aglomerări de scoici (*Kaizuka*, în japoneză). Acoperișul era susținut de stâlpi și era realizat din paie. Casele erau organizate în cătune, amplasate fie pe litoral, fie pe malurile lacurilor și râurilor, alcătuite din trei până la zece case de locuit, dispuse (în perioada mijlocie Jomon) în jurul unei construcții mari, probabil comune.

În ceea ce privește utilajul litic, trebuie arătat că, deși nu diferă de cel din paleoliticul final (pre-Jomon), au fost abandonate treptat microlamele și au apărut micile vârfuri triunghiulare de săgeată, topoarele și teslele, care s-au menținut de-a lungul întregii civilizații. De asemenea, erau utilizate săpăligile, râșnițele de mână, frecătoarele și, în perioada târzie Jomon, secerile de șist lustruit. Din os s-au confecționat ace de diferite tipuri, cârlige de undiță și harpoane. Pentru pescuit erau cunoscute plasele cu plutitoare și greutate.

Dovedind o deosebită adaptare la mediul în care au trăit și o relativă izolare față de continentul asiatic, comunitățile complexului cultural Jomon au dovedit o remarcabilă continuitate, de circa 10000 de ani, dezvoltarea acestora fiind împărțită în cinci perioade, definite, în principal, după evoluția tipurilor ceramice și a siturilor din câmpia Kanto (**Aikens, Higushi 1982**).

Se consideră că ceramica a apărut, în sudul arhipelagului nipon, într-o perioadă **Pre-Jomon** (către 12500 bc în siturile de la Fukui și Sempukuji, în Kyushu, și pe la 12000 în așezarea de la Kamikuroiwa, în Shikoku) de unde s-a răspândit și în restul teritoriului. Ceramica **Pre-Jomon** (aprox. 12500–10000 bc) și cea din **perioada Proto-Jomon** (aprox. 10000–5000 bc) avea forme simple, cu gura largă și fundul conic sau rotunjit, fiind decorată cu motive liniare sau în relief, realizate prin incizii cu unghia sau cu pieptenele, imprimată, și ștanțată cu ajutorul scoicilor (fig. 40. A).

Aceste decoruri se perpetuează și în **perioada veche Jomon** (aprox. 5000–3500 bc), când s-au resimțit și unele influențe primite din partea neoliticului Asiei de nord-est și au fost confecționate vase cu baza dreaptă și mai rar conică sau circulară. În această perioadă, decorurile erau obținute prin aplicarea unui bastonaș înfășurat de argilă, pe care era trasat un șnur împletit sau înnodat, reprezentând așa-numitul decor șnurat sau cu impresiuni șnurate.

În **perioada mijlocie Jomon** (aprox. 3500–2500 bc), ceramica avea ca forme principale vasele adânci și modelate mai complex, câteodată, cu protuberanțe voluminoase, ca decoruri fiind cunoscute variate motive șnurate, ornamentele sinusoidale și spiralice, realizate în relief. **Perioada târzie Jomon** (aprox. 2500–1000 bc) s-a caracterizat prin îmbogățirea fără precedent a formelor și decorurilor ceramicii, care a căpătat un deosebit rafinament artistic (fig. 40 B-C).

În **perioada finală Jomon** (aprox. 1000–300 bc), multe vase au avut o funcție cultico-rituală, în acest domeniu resimțindu-se influențele recipientelor rituale de bronz, din China. Decorul ceramicii Jomon final este deosebit de sofisticat, reunind și alternând motivele sinusoidale în relief, cu zone netede și lustruite, spațiile cu impresiuni șnurate și benzile liniare incizate, manifestându-se o serie de particularități regionale, legate de tradițiile și de forța de creație a diferitelor centre de producție. Tradiția Jomon s-a perpetuat și în **epoca Yayoi** (sec. al III-lea bc–al III-lea AD), mai ales în nordul arhipelagului (nordul insulelor Honshu și Hokkaido), unde se poate vorbi de un **Epi-Jomon (Kidder, 1968)**.

În afară de ceramică, începând cu perioada timpurie (pe la aprox. 4000–3000 bc), purtătorii complexului cultural Jomon au realizat deosebite reprezentări antropomorfe stilizate, în special feminine, acoperite cu decoruri incizate (*dogu* în limba japoneză), legate, probabil, de riturile funerare și de cultul fecundității. Aceste statuete au devenit mai numeroase în perioada mijlocie Jomon, când erau însoțite și de pietre falice (numite *Sekibo*) și se leagă de începuturile agriculturii în arhipelag, când după cultura meiului s-a trecut la cultivarea extinsă a orezului.

Odată cu începuturile epocii Yayoi, pe la 300 bc, se consideră că se termină preistoria și începe evoluția protoistorică a spațiului japonez, când o serie de elemente de origine continentală au pătruns în sudul arhipelagului, în insula Kyushu, de unde s-au impus treptat și în celelalte spații. Epoca sau cultura Yayoi reprezintă o modificare esențială față de cultura Jomon, marcată prin manifestarea unui șir întreg de transformări tehnice (pătrunderea obiectelor chineze de bronz și fier), ale mediului economic (cultura extinsă a orezului bazată pe amenajări de diguri artificiale), social și în domeniul spiritual (**De Bergh 1988**).

CAPITOLUL 15

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL DIN AFRICA

Africa a reprezentat și în neolitic un spațiu istoric particular, caracterizat printr-o diversitate derivată din evoluția holocenă, **neotermală**, a acestui teritoriu, cu fazele postpluviale, umede, numite postgambliene (Makalian-ul, oarecum sincron cu tardiglaciul, și Nakurian-ul contemporan cu postglaciul. De aceea, în funcție de tradițiile epipaleolitice/mezolitice și de tendințele evolutive, au fost definite mai multe tipuri de neolitic: **neoliticul de tradiție capsiană**, **neoliticul mediteranean**, **neoliticul saharo-sudanez**, **neoliticul pastoral**, **neoliticul guinean**, **neoliticul leopoldian** și **neoliticul din valea Nilului**, fiecare cu trăsăturile sale caracteristice, cu unele interferențe firești.

În nordul Africii a fost definit **neoliticul de tradiție capsiană** (1933, R. Vaufrey, săpăturile de la Jaatcha și Redeyef/Gafsa, Tunisia; 1952, E. G. Gobert; 1955, L. Balout; 1957, H. J. Hugot; 1966, H. Camps-Fabrer și G. Camps; 1968, C. Roubert; 1974, G. Camps), considerat ca fiind continuatorul epipaleoliticului local (capsian) și rezultatul unei evoluții neolitice locale, considerându-se că s-a răspândit până în Guineea și Congo. Se caracterizează prin vârfuri de săgeți, piese foliacee, topoare șlefuite, tăișuri, ceramică, împreună cu o industrie capsiană tipică. Ulterior, s-a constatat că aria de răspândire a acestui neolitic a fost mai restrânsă și s-a arătat că s-a caracterizat printr-un interes redus pentru confecționarea și utilizarea ceramicii, cuprinzând vase cu fundul conic și sărac decorate, o bogată industrie osteologică și o artă mobilă, realizată pe ouă de struț, la care se adaugă arta

rupestră nord-africană.

În cadrul acestuia au fost stabilite mai multe faciesuri (Camps, 1974):

- **faciesul câmpiilor înalte din zona localității Constantine**, cu trei stadii—**capsianul neolitizat** (mileniile al V-lea—al IV-lea bc), cu așezări sub forma unor aglomerări de cochilii, vârfuri transversale de săgeată și unelte de piatră șlefuită (Redyef, Adăpostul 402, djebel Fartas, djebel Marshel, Medjez I, Mechta el Azla, Harmelia, Aïn Naga, Khanguet Si Mohamed Tahar nivelul inferior; **neoliticul capsian** (mileniile al IV-lea—al III-lea bc), cu numeroase gratoare, străpungătoare și racloare, vârfuri pedunculate de săgeți, podoabe și gravura animalieră (straturile mijlocii de la Khanguet Si Mohamed Tahar, Damous el Ahmar (fig. 41), Ouled Zouaï, Ksar Tebilet și Redeyef), și **neoliticul final de tradiție capsiană** (mileniul al III-lea bc), care încheie evoluția neolitică din Africa de nord-vest, reprezentând un facies montan al unei populații pastorale seminomade, care creștea vite mici și trăia în grote și adăposturi sub stânci, caracterizat prin reducerea cantitativă a uneltelor de tip epipaleolitic, numeroase gratoare și vârfuri de săgeată, o importantă industrie osteologică, ceramica fiind slab reprezentată, în vreme ce piesele litice destinate măcinării/zdrobirii erau abundente (Bou Zabaouine, nivelurile superioare de la Khanguet Si Mohamed Tahar și în djebel Marshel);
- **faciesul neolitic din zona Munților Atlas**, în vestul Algeriei, cu o ceramică asemănătoare cu a **neoliticului mediteranean**, decorată, în zona sudică, cu motive realizate cu pieptenele (Aïn Naga, Brézina, Columnata, Nador, Safiet Bou Rhenan, Tiaret, Thiout, Oued Saïda, Rhar Oum el Fernan);
- **faciesul neolitic vest-saharian**, răspândit până la Aoulef, este cunoscut prin cercetările de la Hassi Manda, Fougues Saïda, Hassi Bou Bernous, Butte Catherine, Tarentule III, Zmielet și Barka, și se caracterizează prin numeroase microlite geometrice, racloare, vârfuri de săgeată “în forma turnului Eiffel” și o ceramică decorată cu pieptenele, cu forme sferice (Autruche V, în ergul Iguidi), caracteristice **neoliticului saharo-sudanez**.

Ritul funerar al comunităților neoliticului de tradiție capsiană era inhumarea în morminte individuale. Datele antropologice arată o populație mixtă formată din protomediterraneeni, mechtoizi (proto-

Cro Magnon din Orient sau evoluți din oamenii aterieni) și negrozii, dovedind și un permanent și benefic amestec uman și de tradiții culturale (**Amblard, Aumassip, 1988 a**).

În zona Maghrebului, pe fond ibero-mauru-sian, pentru milenii al VII-lea – al VI-lea bc, a fost definit **neoliticul mediteranean**, căruia i-a fost proprie o industrie litică compusă din piese denticulate, cioplite simplu, piese cu retușe continue, lamele à dos, gratoare, microlite segmentiforme, frecvente râșnițe și zdrobitoare, o bogată și diversificată industrie osteologică, o abundentă ceramică, vasele având profile simple, cu fundurile conice sau rotunjite și, rar, gât. Decorul ceramicii era realizat sub forma benzilor orizontale și verticale, între care se găsesc elemente de prindere (torți). Cu toate acestea, cercetările efectuate nu au condus la identificarea unor elemente referitoare la practicarea agriculturii (**Camps, 1974**).

În schimb, materialele osteologice provenind de la capre, oi, bovine, porci, câini, justifică, foarte probabil, practicarea creșterii animalelor, introdusă, poate de purtătorii complexului cu ceramică cardială.

Neoliticul mediteranean este bine cunoscut regiunea orașului Oran, din Algeria (Batterie Espagnole, Les Genêts, Corales/Cimetière des Escargots, în grotele El Cuartel, Aïn Gueddara, Grotte du Polygone, Grotte du Midi, Grotte des Troglodytes, uedul Guettara și Oued de Noiseux), unde a fost numit **neolitic mauritanian**, considerat, ulterior, un facies al neoliticului de tradiție capsiană. Alte descoperiri s-au făcut în grotele Cap Tenès, Grand Rocher, Ali Bacha/Algeria, Achakar, Caf That el Ghar, El Khrill, Les Trois Marabouts, Ouled Haddou, Sidi Bou Knadel, Aïn el Kedid, El Kiffen (fig. 42) Dar es Soltan/Maroc, ultimele descoperiri caracterizându-se printr-o ceramică decorată, parțial, prin canelare.

Din punct de vedere antropologic, indivizii descoperiți în înhumările neoliticului mediteranean, aparțin tipului mechtoid (Mechta el Arbi), unii sunt protomediterraneoizi robuști și numai unul (Grotte des Troglodytes) era protomediterranoid gracil, dovedind o populație amestecată (**Amblard, Aumassip, 1988 b**).

În zona sudului Saharei și Sudanului a fost identificat **neoliticul de tradiție sudaneză** denumit, ulterior, **neoliticul saharo-sudanez**, care se deosebește de tradițiile africane prezentate anterior, răspândindu-se până în Ciad și Niger, și marchează o tranziție către neoliticul din valea Nilului (**Camps, 1974**).

Acest neolitic s-a dezvoltat în condițiile ultimelor faze climatice din Sahara (IV–VI, aprox. 10000–2500 bc), când au alternat episoadele umede, cu vegetație bogată, și cele secetoase, la sfârșitul acestora putându-se vorbi de o “Sahară mică”, care s-a aflat, până astăzi, într-o continuă extindere.

Neoliticul saharo-sudanez s-a caracterizat printr-o serie de așezări care se găsesc astăzi fie în aer liber, fie în adăposturile de sub stâncă, prin prezența unor puține microlite geometrice (în **tenerian**), a numeroase râsnițe și zdrobitoare, harpoane de os și recipiente din coajă de ou de struț.

În ceea ce privește practicarea agriculturii, o serie de probe polinice de mei african (*Pennisetum*), descoperite la Amekni, și numeroasele piese de măciniș par a pleda în acest sens.

Ceramica descoperită este abundentă, vasele având forme sferice și decorul realizat pe întreaga suprafață exterioară a vasului. Ca ornamente se cunosc impresiuni realizate predominant cu pieptenele și motivele sub formă de linii vălurite (*wavy line*) (**Camps, 1974**).

În cadrul neoliticului saharo-sudanez au fost decelate mai multe faciesuri regionale și faze cronologice, răspândindu-se, în perioadele mai noi, până în Mauritania:

- **faza veche** (mileniile al VIII-lea–al V-lea bc), dezvoltată într-o perioadă pluvială din holocenul inferior, este bine cunoscută în zona Hoggar și împrejurimi (Amekni, Timidouin, Tin Amensar, Site Launey, Hirafoek); în Ciad (Delebo și Soro Kezenanga II) a fost atestată o timpurie domesticire a animalelor, în timp ce la Tagalagal și Temet/Aïr, în Niger, această fază este prezentă pe la jumătatea mileniului al VIII-lea bc, când a fost inventată (Tagalagal/Aïr, fig. 43), probabil, ceramica, care era decorată cu linii vălurite punctate, realizate cu un instrument cu dinții triunghiulari în secțiune (*pieptene de olar*), specific pentru stilul Orogowdé, datat către sfârșitul perioadei, când motivele erau obținute prin impresiuni cu pieptenele și unele urme de împletitură;

- **faza mijlocie** (mileniile al V-lea–al III-lea bc) este cunoscută la Meniet, Amekni (niv. Superior), Tiouyne, unde au fost descoperite numeroase resturi osteologice de pești și harpoane de os, care sugerează practicarea pescuitului, într-o perioadă umedă din holocenul mijlociu; pentru această perioadă sunt cunoscute unele faciesuri ca **bovidianul** (vechi și mijlociu) și **tenerianul**, care atestă o activitate pastorală, bazată la început pe vite mici și bovidee.

Bovidianul reprezintă o cultură specifică pentru o perioadă pastorală, cunoscută și prin intermediul artei rupestre sahariene (fig. 44), fazele veche și mijlocie aparținând neoliticului saharo-sudanez mijlociu (mileniile al V-lea–al III-lea bc). S-a caracterizat printr-un habitat sezonier, în adăposturi (*abri*), ca cele din Tassili-n-Adjer, și în cătune cu colibe rotunde, dispuse în jurul lacului Ciad, care era mult mai extins decât astăzi, o industrie litică lucrată din cuarț (Ciad), unelte pentru măcinat (râșnițe și zdrobitoare), o ceramică decorată cu motive punctate și imprimate, sub formă de împletitură, o plastică zoomorfă și reprezentări rupestre înfățișând, în special, bovine, pe crescătorii lor și construcțiile acestora (**Amblard, Aumassip, 1988 c**).

Bovidianul târziu, încadrat în Neoliticul recent, a marcat o abandonare a vechilor forme de habitat în adăposturi și întemeierea de mici sate cu colibe, o creștere a numărului pieselor șlefuite, între care și topoarele “cu gătuire”, a vârfurilor de săgeată și brățărilor de piatră. Ceramica bovidianului târziu se diferențiază de la zonă la zonă, fapt pentru care au fost definite mai multe stiluri: **Arsa-Ténébyéla**, caracterizat printr-un decor format din puncte și “lacrimi” mari, dispuse în benzi orizontale, **Ouaguif** cu benzi alcătuite din puncte mici, asociate cu registre lustruite, uneori colorate în negru, și **Télimorou** cu o olărie cu angobă roșie și decorul dispus în jurul gurii, ultimele două prezentând legături cu Neoliticul târziu din Nubia (**Camps, 1974**)

Specialiștii zonei și ai epocii nu au o părere unanimă în legătură cu atribuirea etno-culturală a bovidianului, cert fiind faptul că schimbările climatice prin care a trecut Sahara au determinat importante mișcări și mixturi de populații negroide robuste, mediteraneene și europoide, împreună cu fauna sălbatică și domestică din aceeași perioadă, așa cum se observă și din reprezentările rupestre.

Bovidianul a cunoscut o răspândire deosebită în zonele Ouenat, Ennedi, Tibesti, Hoggar și în împrejurimi (**Lhote, 1966**). La Téfédést, neoliticul saharo-sudanez a decăzut atunci când populațiile bovidiene, venite dinspre est s-au amalgamat cu cele locale și s-a format **faciesul idelesian**, faza terminală a neoliticului în această zonă, care ar fi precedat **faciesul cabalin/equidian** (început în mileniul al II-lea bc), caracterizat printr-o ceramică fină, nedecorată și arta sa rupestră, care redă mici personaje cu capete geometrice și mici bovidee. La sud de Hoggar s-a dezvoltat **faciesul Tilemsi**, cunoscut prin cercetările de la Asselar, Karkarichinkat, In Begouan.

Cercetările arheologice au dus la descoperirea unor importante loturi de materiale osteologice umane, provenind de la înhumări în decubitus lateral, cu picioarele mai mult sau mai puțin îndoite, în cadrul cărora au existat mai multe tipuri antropologice: indivizi negrozii de tip melano-african, relativ gracili, și sudanezi orientali robuști; indivizi micști, câțiva indivizi nonnegrozii, unii cu trăsături mechoide (M.–C. Chamla), în mare măsură certificând reprezentările antropomorfe de pe picturile parietale (**Amblard, Aumassip, 1988 c**).

Neoliticul din valea Nilului sudanez pare să-și aibă originea în așa-zisul **mezolitic de Khartoum**/Sudan (definit în 1949 de A. J. Arkell) (**Cornevin, 1981**), în fond o cultură protoneolitică (mileniile al VI-lea–al V-lea bc), care, la rândul său, prezintă multe asemănări cu neoliticul saharo-sudanez. Acest **mezolitic de Khartoum** s-a caracterizat prin păstrarea unei industrii microlitice din cuarț și cuarțit, gresii plate, zdrobitoare, mărgelile, ace și harpoane de os și o ceramică evoluată, decorată cu linii vâlvurite, punctate, incizate cu pieptenele. Locuirea era, în acest spațiu și perioadă, semisedentară, compusă din colibe de lut, specifică unei economii de subzistență, bazată pe pescuit, cules și vânătoare, fără ca să fie atestate, deocamdată, cultivarea plantelor și creșterea animalelor (**Mandics, 1983**). Mormintele erau dispuse în locuințe, defuncții fiind depuși chircit, pe o parte. Tipul antropologic era cel negroid și prezentau mutilări dentare, așa cum sunt cunoscute încă din capsian și iberomaurusian (Maghreb) precum și în neoliticul pastoral kenyan.

Această fază protoneolitică a fost urmată de **neoliticul de**

Khartoum (mileniile al V-lea –al IV-lea bc) sau **Shaheinabianul** (așezarea Esh Shaheinab/Sudan), a avut o economie bazată pe vânătoare, pescuit și cules în care a apărut creșterea caprelor și a oilor. De asemenea, neoliticul de Khartoum s-a caracterizat printr-o industrie litică marcată prin numărul mare de piese segmentare, unelte parțial șlefuite (dălți), o producție osteologică destul de variată (harpoane, topoare) și cârlige de undiță din valve de scoici, obiecte de podoabă din amazonit și o ceramică lustruită, cu angobă roșie și cu decoruri realizate prin impresiune. Acest facies neolitic prezintă unele asemănări cu **fayoumianul** din valea inferioară a Nilului. În Nubia, în perioada mileniilor V-IV bc, s-a păstrat economia de subsistență, bazată pe pescuit și adunatul moluștelor, dar a fost realizată o ceramică micacee, decorată cu impresiuni punctate (**Cornevin, 1981**).

În **zona cursului mijlociu al Nilului** (Egiptul de Sus și Mijloc) au evoluat mai multe culturi, de la început foarte dezvoltate, ca urmare a expansiunii unor comunități neolitice sahariene târzii spre valea marelui fluviu. Astfel, **Tazianul**, cunoscut în Egiptul mijlociu (Taza, Badari, Matmar), s-a caracterizat printr-o industrie litică compusă din gratoare, cuțite și topoare șlefuite, alături de care s-au confecționat inele și brățări din fildeș și scoici marine, o ceramică de culoare brună și, rar, roșie, cu marginea neagră, cu forme de cupă. Mormintele erau ovale și rectangulare, cu nișă uneori, unde era depus cadavrul cu fața spre vest (**Cornevin, 1981**).

Badarianul (fig. 46), localizat tot în zona Egiptului mijlociu (siturile Badari, Matmar și Hemamiéh) dar și în deșertul est-nubian, este specific eneoliticului. Locuințele erau sub forma colibelor simple, se practica cultivarea grâului, orzului, inului, creșterea bovinelor și ovinelor, în timp ce gazelele și struții erau vânați iar broaștele țestoase prinse.

Ceramica acestei culturi era de foarte bună calitate, având diferite culori: roșie, brună, cenușie și roșie cu gura neagră. Era cunoscută o bogată veselă de piatră. Din os și fildeș au fost confecționate căușe, piepteni, inele de braț, cârlige de undiță, figurine; podoabele cuprindeau mărgelile de cuarț și din aramă turnată, din scoici, precum și palete de fard din șist. Practicile funerare perpetuează tradiția taziană (inhumația în morminte cu

nișă).

Nagadianul I (situl Nagada/Egipt) sau **predinasticul II/Amratian** (situl El-Amra) s-a dezvoltat în Egiptul mijlociu, Nubia și în deșertul oriental, între aprox. 4000–3500 bc. În ceea ce privește habitatul uman, la Mahasna au fost descoperite locuințe ușoare din lemn. Utilajul litic era bifacial și cuprindea săgeți, diferite tipuri de cuțite, topoare șlefuite și capete de măciuci, discoidale sau conice.

De asemenea, purtătorii nagadianului I au mai confecționat palete de fard din șist, reprezentări antropomorfe și zoomorfe din os și fildeș, și au utilizat pe scară largă arama. Spre deosebire de badarian, ceramica Nagada I era pictată cu alb pe fond roșu, ca motive cunoscându-se cele liniare și naturaliste. Au fost confecționate, deopotrivă, vase tubulare de piatră (bazalt), cu torți perforate și adesea picior conic (fig. 47) (**Cornevin, 1981; Mandics, 1983**).

Nagadianul II sau **predinasticul mijlociu/ Gerzean** (situl El-Gerzeh, Egiptul de Jos), cuprins între aprox. 3500–3100 bc, a cunoscut o extindere deosebită, din zona Fayoum până în Nubia egipteană de sud, ca și la Hemamieh și Mostagedda. Locuințele erau de diferite forme, fie adăposturi simple, fie colibe de lut, ușor adâncite. Industria litică era alcătuită din cuțite cu tăișul concavo-convex și vârful întors în sus și secțiunea în formă de V (fig. 48. 1), având mânerul acoperite cu plăcuțe de aur sau fildeș, măciuci piriforme și vase elipsoidale sau tubulare, palete de fard, de formă zoomorfă etc. Din os și fildeș s-a realizat un repertoriu deosebit de variat de podoabe.

Prelucrarea aramei a cunoscut o deosebită extensie, confecționându-se pumnale, vârfuri, ace, topoare, tesle, dălți. Erau cunoscute și obiecte realizate din alte metale: aur, argint, fier meteoritic și plumb

Ceramica cu decor alb a fost înlocuită printr-o veselă cu torți ondulate, roșiatică sau gălbuie, cu forme asemănătoare vaselor din piatră. Decorul ceramicii era foarte bogat, fiind realizat cu brun, motivele fiind variate: spirale, bărci (fig. 48. 2), elemente vegetale, păsări flamingo, personaje cu brațele ridicate etc. Domeniului spiritual îi sunt atribuite figurinele extrem de schematizate, din os și fildeș. Practicile funerare au cunoscut o perfecționare, morții fiind depuși într-un “sicriu” de lemn, lut, împletitură sau cărămizi și în urcioare mari, și erau însoțiți de ofrande depuse în gropi laterale.

Către sfârșitul culturii au apărut sigiliile cilindrice și diferite motive simbolice, care prefigurează scrierea hieroglifică (**Vila, 1988 a**).

Chiar dacă **faza a III a nagadianului**, numit și **Semainian**, prezintă un recul față de cele anterioare, în ansamblul său această cultură eneolitică a mileniului al IV-lea bc din Egiptul de mijloc a marcat deosebite progrese tehnologice, economice, artistice și spirituale contribuind la constituirea **culturii faraonice a regatului vechi**.

Civilizațiile neolitice dezvoltate în Egiptul de Jos, dezvoltate pe cursul inferior al Nilului, prezintă o serie de caracteristici particulare care le diferențiază față de cele din sud, atât în ceea ce privește dimensiunile siturilor, ceramica monocromă, cât și folosirea îndelungată a inhumăției în interiorul locuințelor.

Fayoumianul B, denumit astfel după oaza și bazinul Fayoum din Egipt, (aprox. 6500– 5200 bc) este prima civilizație cu caracter neolitic preceramic, în care s-au resimțit încă puternice tradiții epipaleolitice, reprezentate de lamelele simple, microlite geometrice și vârfuri de săgeată, alături de care au apărut dălți concave, denotând o serie de legături cu culturile contemporane din Sahara. Nu se poate preciza, deocamdată, în ce măsură purtătorii acestei civilizații au cunoscut o economie de producție.

Spre deosebire de faza anterioară, **faza A a fayoumianului** (cu date C 14 cuprinse între 4450–3850 bc) s-a dezvoltat pe întregul parcurs al mileniului al V-lea bc, caracterizându-se printr-o economie de producție evoluată. Deși nu au fost descoperite locuințe, se cunoaște că proviziile erau păstrate în coșuri îngropate în puțuri-silozuri. Se practica agricultura (grâu, orz, mei, in), creșterea animalelor (bovine, ovi-caprine, porcine), erau vânați hipopotami și prinse broaște țestoase, iar pescuitul era extins. Industria litică prezintă multe elemente de tradiție Fayoum B, fiind descoperite numeroase seceri, râșnițe, zdrobitoare și topoare cioplite cu tăișul ascuțit, iar industria osteologică a fost diversificată (palette de fard, în special). Ceramica a fost de factură grosieră, având suprafața roșiatică și neagră, uneori lustruită, cu un repertoriu variat al formelor, remarcându-se vasele cu picior decorate cu proeminente mamelonare, care prezintă asemănări cu badarianul. Nu au fost descoperite, deocamdată, morminte

(Cornevin, 1981; Mandics, 1983).

Într-un interval temporal deosebit de larg, cuprins între neoliticul timpuriu și neoliticul târziu, în Egiptul de Jos, în directă legătură cu fayoumianul, este cunoscut faciesul **mérimdian** (marea așezare de lângă Mérimdé-Beni Salamé, vestul deltei Nilului), datat între aprox. 5000 și 3600 bc. Acest facies s-a caracterizat printr-un habitat uman evoluat, care a cunoscut, în fazele mai dezvoltate, elemente de sistematizare cvasi-urbană, cu locuințe ovale semiadâncite, construite din crengi și lut, sezoniere sau mai durabile, care erau dispuse de-a lungul unor "străzi". În unele zone special destinate existau arii de treierat, spații de măciniș și silozuri-"grânare", cu coșuri și vase de provizii îngropate. Populația acestei așezări practica agricultura (în special grânele), creșterea animalelor (oi, capre, câini), vânătoarea (hopopotami) și pescuitul. Din punctul de vedere al industriei litice și osteologice se observă multe asemănări cu fayoumianul, realizându-se piese cu retușare bifacială, topoarele slefuite, capete piriforme de măciuci și vase de piatră.

Ceramica avea suprafața roșie sau neagră, netezită atent și, câteodată, lustruită, fiind cunoscute formele cu trei sau patru picioare. În fazele evolute a fost confecționată o ceramică ornamentată cu motive incizate, care reprezentau, printre alte motive, frunzele de palmieri. Locuitorii acestei așezări au întreținut strânse legături comerciale cu centrele meșteșugărești din Egiptul sudic (de Sus), de unde au fost aduse bijuterii și palete de fard, din șist și granit. Din lut ars, au fost confecționate diferite reprezentări antropomorfe și zoomorfe și modele de bărci, probabil cu rol cultic. Morții erau înhumați în cadrul așezării, printre locuințe, în gropi ovale, fără inventar specific **(Cornevin, 1981; Mandics, 1983, Vila, 1988 b).**

Omarianul A (situl El-Omari, în apropiere de Héliouan, pe o faleză abruptă), unde a fost descoperită o ceramică de bună calitate, monocromă, cu forme diversificate, poate fi datat la sfârșitul mileniului al V-lea și în prima jumătate a mileniului al IV-lea bc. Industria litică a fost lucrată din silex și era, în special bifacială, lamelară, cunoscându-se piese noi de tipul cuțitelor cu spatele curbat; industria osteologică era de bună calitate. Obiectele de podoabă, foarte numeroase, au fost confecționate din scoici și cochilii de gasteropode din Marea Roșie, mărgelile lucrate

din coajă de ou de struț, os, piatră și vertebre de pește. Purtătorii omarianului cultivau grâul, orzul, inul, dar erau culese și unele plante sălbatice. Locuințele erau de două tipuri: ovale, cu acoperișul susținut de pari, și altele semiadâncite, rotunjite. Morții erau înhumați în sat, defuncții erau depuși în vase, cu capul la sud și fața spre vest.

Omarianul B, contemporan cu începutul nagadianului I meridional, a fost descoperit la est de situl precedent și diferă prin industria litică, de dimensiuni mai reduse, și practicile funerare particulare, caracterizate prin existența necropolei și a mormintelor acoperite cu movile de pietre (**Cornevin, 1981**).

Meadianul cunoscut prin cercetarea celor două necropole de la Méadi și necropola de la Héliopolis, toate în zona orașului Cairo, unde s-a descoperit o ceramică monocromă, mai puțin fină decât cea omariană, decorată cu negru, având ca forme vasele ovoide și alungite, cu marginea evidențiată și cu baza în formă de inel circular, amintind de vasele din bazalt, și vase tubulare, importate din sud, din mediul Nagada I (aprox. 4000–3500 bc).

În ceea ce privește locuirea, aceasta era alcătuită din colibe ovale și rectangulare, construite pe stâlpi îngropați în sol, pentru ultimul tip fiind utilizate cărămizile uscate la soare. Mai este atestat un tip de locuință adâncită, accesul realizându-se prin intermediul treptelor. În apropierea așezărilor se găseau necropolele, compuse din morminte rotunde sau ovale, defuncții fiind depuși pe o parte, cu capul spre sud și fața spre vest. Au fost îngropate, probabil cu caracter ritual, și animale (câini, gazele etc).

Podoabele sunt deosebit de puține, în schimb se constată o utilizare masivă a aramei, pusă pe seama descoperirii, în perioada predinastică, a zăcămintelor miniere din zona Sinai. În ceea ce privește ocupațiile, acestea erau asemănătoare, ca structură și importanță, cu cele din perioada anterioară (**Cornevin, 1981**).

Méadianul este, probabil, o cultură de tranziție către perioadele predinastică și istorică, care nu au modificat modul tradițional de viață al locuitorilor din Egiptul de Jos, contribuind la constituirea **culturii faraonice a regatului vechi**.

Pentru spațiul est-african, a fost definit așa-numitul **neolitic pastoral** prin care s-a desemnat economia populațiilor producătoare de hrană, care au trăit în acel teritoriu înainte de

practicarea metalurgiei (mileniile al III-lea–I bc). Chiar dacă a fost accentuat rolul creșterii animalelor într-un sistem pastoral, nu s-a stabilit cu precizie dacă au existat și alte forme de producție de hrană, inclusiv agricultura (**Mandics, 1983; Ambrose, 1984**).

În câmpiile joase din nordul Kenyei, în bazinul lacului Turkana, așa cum au arătat cercetările din siturile Dongodien și Ele Bor/Kenya, pe la aprox. 2500 ani bc, într-un climat mai umed decât cel de astăzi, era cunoscută creșterea bovinelor, oilor și, poate, a cămilelor, culesul cerealelor, probabil sălbatice, dovadă, în acest sens, stând și pietrelor pentru zdrobit boabele, și ceramica, acest tip de mod de viață fiind mult mai vechi decât cel din siturile similare, amplasate pe terenurile înalte din sud (**Ambrose, 1984**).

În sudul Kenyei și nordul Tanzaniei, economia pastorală este atestată pe la 1300 bc, alte presupuneri că ar fi fost descoperite materiale osteologice de animale domestice, provenind din contexte datate în epoca mijlocie a pietrei (*Middle Stone Age*), pe la 8000 bc, sunt ipotetice deoarece nu au fost găsite în complexe sigure. Mai bine cunoscute sunt fazele finale, din mileniul al II-lea bc, așa cum este la Hyrax Hill, pe malul lacului Nakuru (fig. 49). În cadrul neoliticului pastoral din sudul Kenyei și nordul Tanzaniei au fost decelate mai multe variante regionale și, poate, cronologice, din care, cele mai bine cunoscute sunt: **elmenteitianul** și **neoliticul pastoral de savană**.

Elmenteitianul, dezvoltat într-o zonă umedă de pe versantul vestic al văii riftului central și pe abruptul pantei Mau, s-a caracterizat prin creșterea animalelor domestice (bovine și ovi-caprine), o industrie litică cu lame mari de obsidian, cu dublu tăiș, și boluri de piatră, care încetează în mileniul I AD, o ceramică nedecorată, în general, și un rit funerar particular, constând din incinerări în morminte colective, sub tumuli de piatră sau în crăpăturile stâncilor, ca la Njoro River Cave (aprox. 1000 bc) (**Cornevin, 1981; Mandics, 1983; Phillipson, 1988 a**).

Neoliticul pastoral de savană grupează restul descoperirilor și manifestărilor, care, în stadiul actual al cercetărilor, sunt cam eterogene și incomplet cunoscute și definite. Așezările și locuințele au avut suprafețe și durate de evoluție variabile, adaptate, probabil, unui complex sistem sezonier de utilizare a variatelor resurse ale savanelor înalte est-africane.

Industriile litice și tipologia ceramicii a fost diversă,

neputându-se realiza, deocamdată, o schemă evolutivă logică sau să se stabilească diferențieri geografice și culturale. Astfel, în situri și în morminte au fost descoperite boluri de piatră (fig. 49), mojară și pisăloage, fără a se putea preciza dacă au servit la mărunțirea pigmentilor sau a alimentelor vegetale.

Situri aparținând neoliticului pastoral sunt cunoscute și în Câmpia Serengeti (nordul Tanzaniei), dar mai la sud nu există dovezi ale producției de hrană înainte de începuturile prelucrării fierului (începutul mileniului I AD), în cadrul **Complexului Chifumbaze**.

Pe baza unor studii lingvistice, se presupune că unele populații ale neoliticului pastoral ar fi vorbit o limbă sud-cușitică și că practicau creșterea animalelor și cultura unor plante, cu toate că descoperirile arheologice sunt încă neconcludente (**Phillipson, 1988 a**).

Într-o zonă largă, cuprinsă între Senegal, Mali, Camerun și Congo s-a dezvoltat **neoliticul guinean**, prin care s-a înlocuit așa-numita **cultură a săpăligilor** și **paratumbianul**, ultimul desemnând, altădată, civilizația “agricolă” dezvoltată la granița dintre Mali-Mauritania și Senegal, care a avut o industrie litică asemănătoare.

Cunoscut prin descoperirile de la Kakimbon, Sodie, Yengema, Kamabai, Blandé, Nioro, Fangala Toukoto (Mali) etc., neoliticul guinean s-a caracterizat printr-o deosebită abundență a topoarelor, teslelor, târnăcoapelor, săpăligilor, cioplite sau șlefuite, asociate destul de frecvent cu gratoare, microlite, discuri perforate uneori, râșnițe și zdrobitoare/frecătoare. Existența greutateașilor pentru bețele de săpat a fost interpretată drept probă plauzibilă a practicării culturii tuberculilor (**Amblard, 1988**).

În regiunea statelor Zair și Congo și în bazinul inferior al fluviului Congo, la sud de pădurile ecuatoriale central-africane, a fost definit **neoliticul leopoldian** caracterizat prin așezări deschise și în grote, ceramică și topoare din piatră șlefuită, datate între în a doua jumătate a mileniului I bc, care precede cea mai veche atestare a prelucrării fierului în zonă, fiind creația unor comunități care adoptaseră târziu agricultura bazată pe cultivarea ignamei.

Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, nu se pot face

precizări referitoare la neoliticul sud și sud-est african, dar este posibil ca populațiile din aceste regiuni să fi păstrat vreme îndelungată modul de viață bazat pe vânătoare, cules și pescuit, trecerea la economia de producție făcându-se în diferite perioade istorice, în mileniul I AD (**Phillipson, 1988 b**).

CAPITOLUL 16

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL DIN EUROPA

Neoliticul și eneoliticul european sunt perioadele cele mai bine cunoscute, după cele din zona Orientului Apropiat, grație cercetărilor efectuate începând cu mijlocul secolului al XIX-lea. Cu toate acestea, există încă multe lacune și inconsecvențe de cercetare și reconstituire, cu atât mai mult cu cât continentul european este mai mic decât cele prezentate anterior. De aceea, se observă, pe de o parte, că există multe legături, genetice și culturale, cu Mediterana orientală, Orientul Apropiat și Asia Mică, formula *Ex Oriente lux* păstrându-și multe din caracteristicile determinative; pe de altă parte, este evidentă o anumită individualizare și evoluție particulară pe zone și subzone geografice, atât în neolitic cât și în eneolitic. În aceste accepțiuni, este normal să se pună în evidență trăsăturile particulare ale dezvoltării neolitice, reliefând moștenirile și tradițiile, precum și evoluția secvențială.

Neolitizarea Europei s-a făcut diferit de la regiune la regiune, fiind tentantă și încercarea de punere în lumină a unei evoluții locale, încadrată într-un încă ipotetic **neolitic preceramic**, în urma descoperirilor de la Argissa Magoula, Souphli Magoula, Sesklo, Nea Nikomedia (aprox. 7000–6500 BC), din Câmpia Thessaliei (Grecia), cu construcții simple de locuit, în formă de bordeie dotate cu vetre, a celor din regiunea Porților de Fier (Lepenski Vir-Schela Cladovei), din Rep. Moldova (Soroca) sau cele din grotă Franchthi (datate 6000–5700 bc), care ar prezenta elemente ale unei economii de producție, dar care nu rezistă decât parțial unei critici serioase a izvoarelor arheologice cercetate (**Chapman, 1994**).

Peninsula Balcanică, aflată în directă legătură cu Asia Mică,

cu prelungiri până în valea Dunării mijlocii și inferioare, a reprezentat o regiune de neolitizare timpurie, prin evoluție și aculturație, fiind o parte însemnată a **Vechii Europe (Gimbutas, 1989 a; Gimbutas, 1989 b)**, (fig. 50).

În neoliticul timpuriu, la sfârșitul mileniului al VII-lea și în mileniile al VI-lea – al V-lea bc, în regiunea Balcanilor răsăriteni (Thessalia, Macedonia, Grecia centrală, Eubeea și Sporadele), s-a dezvoltat **complexul cultural Protosesklo-Sesklo** (Hr. Tsountas, 1903-1908 a efectuat săpături în stațiunile-acropole thessaliene de la Sesklo și Dimini, amplu continuate după cel de-al doilea război mondial), care s-a caracterizat printr-o vastă arie de răspândire (fig. 51) și o deosebită stabilitate a habitatului uman, așa cum arată descoperirile din așezările *tell* și *magoulas* (Nea Nikomedia, Argissa Magoula, Otzaki, Sesklo etc), care au furnizat diferite tipuri de locuințe, adâncite și de suprafață, ultimele fiind realizate din chirpici sau cărămizi crude și substrucție lemnoasă, pe o temelie de piatră, și acoperiș în patru ape, care au devenit tradiționale și s-au transmis populațiilor și civilizațiilor ulterioare.

Ca ocupații, purtătorii complexului Protosesklo practicau cultivarea plantelor (grâu, orz, mei, leguminoase – mazăre, bob, linte), creșterea animalelor (ovicaprine, porcine, bovine), culesul, vânătoarea, pescuitul marin etc.

Industria litică este, în general, lamelară, fiind lucrată din silex și obsidian. Pieseile microlitice geometrice (trapeze și segmente) și lamele de seceră, cu “lustru de cereale” erau bine reprezentate. Ca piese litice șlefuite, se remarcă topoarele și teslele, bilele de praștie, unele podoabe, sigilii (*pintadere*) și statuete antropomorfe și zoomorfe. Industria osteologică (cârliche, ace, dălți, spatule, plăci de centură) completează repertoriul artefactelor. Ceramica a fost de factură bună, cu degresanți minerali în compoziție, în general monocromă, neagră-cenușie sau brun-cărămizie (*Frühkeramikum*), dar și deschisă, roșie-portocalie, bej, acoperită cu angobă lustruită. Ca forme se întâlnesc: boluri semisferice sau cu profilul în S, cu picior și cu marginea mai mult sau mai puțin răsfrântă, urcioare globulare, cu funduri inelare etc.

Ceramica fină a fost decorată prin pictare, motivele ornamentale fiind liniile, zig-zagurile, triunghiurile, romburile, reprezentările umane, cu roșu și negru pe fondul natural sau albicios al vaselor, în vreme ce specia grosieră era acoperită cu

barbotină și ornamentată cu impresiuni de unghie, de degete, linii dispuse în zig-zag și impresiuni realizate cu scoica *cardium*, denotând o influență de tip *impresso-cardial*.

Domeniul spiritual este reprezentat printr-o construcție-sanctuar, împărțită în trei nave, prin șiruri de stâlpi (Nea Nikomedia), cu un bogat inventar cultic, compus din statuete ale Zeiței-Mame și piese depuse votiv (topoare șlefuite, lame, rondele de lut, vase *askoi* etc). De asemenea, legate de cultul fecundității și fertilității, sunt numeroasele statuete antropomorfe feminine, redând un tip uman asianic, cu ochii bridăți, în formă de boabe de cafea, reprezentările zoomorfe și bogata simbolistică geometrică. În cadrul ritului funerar se cunosc înhumări individuale sau familiale, unii defuncți fiind depuși pe o parte sau pe abdomen, precum și incinerării de copii, ambele tipuri de morminte fiind înzestrate cu un inventar particular (vase, ofrande etc) **(Seferiadis, 1993)**.

Această civilizație neolitică timpurie și-a pus amprenta și a influențat evoluția ulterioară a neoliticului balcanic și, poate, danubian. Deplasându-se de la sud-est către nord și nord-vestul Peninsulei Balcanice, pe o serie de culoare favorabile: Vardar-Morava, Marița și Struma-Isker, agricultorii și crescătorii de animale Protosesklo au contribuit la neolitizarea zonelor pe care le-au colonizat, conducând la formarea unor puternice civilizații neolitice: Sesklo, Karanovo I-II, Criș-Körös **(Lichardus et alii, 1985)**.

Cultura Sesklo (*tell*-ul Sesklo, în Grecia) este descendenta directă a culturii Protosesklo, așa cum se observă în situl de la Magoulitsa, și s-a dezvoltat, pe parcursul a trei faze (I-III), la începutul mileniului al V-lea bc, în Grecia centrală și nordică.

Formele de cultură materială se află în continuitatea perioadei anterioare. Astfel, locuințele (rectangulare, trapezoidale sau aproape pătrate), au fost construite din cărămizi crude pe o temelie de piatră, prefigurând tipul *megaron*, se găsesc în sate aglutinante, fortificate cu șanțuri și ziduri (Sesklo, Souphli Magoula, Zarkou etc.).

Industria litică, confecționată din silex și obsidian, nu mai prezintă piese microlitice, ci doar lame de seceră, topoare și tesle șlefuite, fusaiole, proiectile de praștie, sigilii, ultimele putând să fie confecționate și din lut, în timp ce din os au fost produse străpungătoare și dălți.

Ceramica a fost realizată în cadrul unor ateliere de olărit, specializate, așa cum a fost cel de la Sesklo, cu cuptoare evolute, cu două camere, având ca forme: străchinile adânci cu marginea evazată, cupele cu picior, cănille și paharele, urcioarele cu pereții profilați, cu fundul inelar și torți pe umăr etc (fig. 53).

Ceramica fină a avut mai multe specii: monocromă lustruită, în general roșie, fină, pictată cu roșu închis pe fondul albicios al vasului, fină, pictată cu alb pe fondul roșu, ca motive întâlnindu-se benzile liniare, triunghiurile, spiralele, meandrele, tabla de șah, "dinții de lup", în timp ce specia semifină avea un decor răzuit, acoperit, uneori, cu culoare.

De cultul fecundității și fertilității, exprimat în diferite rituri și practici, sunt legate statuetele antropomorfe pictate, imagini ale Zeitei-Mamă, *phalloi*, altarele (fig. 53. 11), sigiliile cu simboluri geometrice (*pintadere*), (fig. 53. 16), și spiralo-meandrice. Ritul funerar este cunoscut foarte puțin, fiind vorba de morminte individuale sau colective, în poziție chircită, însoțite de un inventar specific (**Seferiadis, 1993**).

Civilizația Sesklo a evoluat și în neoliticul mijlociu grecesc, faza sa **Zarkou** făcând trecerea către **cultura** următoare, **Dimini** – faza veche. De asemenea, purtătorii culturii Sesklo au contribuit la formarea unor variante regionale, care reunesc diferite caracteristici ale ceramicii (**Lichardus et alii, 1985**).

În celelalte părți ale Peloponezului, în neoliticul timpuriu și mijlociu (mileniul al VI-lea – începutul mileniului al V-lea bc) se întâlnesc elemente de tip Protosesklo-Sesklo, dar și elemente care îl individualizează, în special ceramica monocromă, strălucitoare, de tip curcubeu (*rainbow ware*), și cea acoperită cu un fel de vernis deschis, bun sau roșiatic (*urfirnis*), pictată cu benzi liniare, motive geometrice, romburi hașurate, triunghiuri, zig-zaguri etc.

În cadrul organizării habitatului, se observă o serie de specificități, între care se remarcă utilizarea grotelor pentru locuit (Franchthi), alături de situri amplasate în zonele litorale, cu locuințe mai durabile (Lerna) sau sezoniere. În ceea ce privește domeniul spiritual, plastica antropomorfă și zoomorfă a fost destul de bine ilustrată, în special statuetele feminine, așezate, cu mâinile împreunate la piept (*Doamna de la Lerna*) (**Seferiadis, 1993**).

Cultura Dimini (situl eponim cercetat de Ch. Tsountas) a cunoscut o deosebită înflorire în neoliticul mijlociu și târziu grecesc

(Grecia centrală, Thessalia, vestul Macedoniei), mai ales în cea de-a doua jumătate a mileniului al V-lea și începutul mileniului al IV-lea, evoluând de-a lungul a cinci faze, influențe ale sale regăsindu-se până în valea Dunării mijlocii și Transilvania.

Cercetările efectuate la Dimini, Tsangli, Arapi, Otzaki, Souphli, Nea Nikomedia, Elateea, Orchomenos etc au arătat că a existat un habitat diversificat, întemeiat în funcție de condițiile de mediu și destinația așezărilor: sate fortificate (fig. 54. F), cu locuințe de suprafață, lucrate din caramizi crude, cătune și chiar adăposturi sub stânci sau grote. Industria litică era diversificată, fiind lucrată din silexuri și obsidian (lame, lame trunchiate, gratoare, străpungătoare etc). Din piatră șlefuită s-au confecționat: topoare, tesle, râșnițe, fusaiole, proiectile de praștie, brățări. La acestea se adaugă o importantă industrie osteologică și podoabele din scoivă *Spondylus*.

Ceramica este foarte bine reprezentată de-a lungul tuturor celor cinci faze. Prima fază, Tsangli s-a caracterizat printr-o ceramică predominant cenușie sau neagră lustruită (numită și de tip Larissa), vădind o anumită influență Vinča A, puțin decorată – cu alb, cu cenușiu pe suprafața cenușie (*grey-on-grey*) și, mai rar, pictată cu negru pe fondul roșu al vasului (fig. 54. A). În faza a doua, Arapi, vasele au fost decorate policrom, cu o pictură mată, cu negru pe fond deschis (fig. 54. B). Din faza a treia, Haghia Sophia, se observă o îmbogățirea a repertoriului formelor (vasele cu picior) și decorurilor ceramice, realizate cu pictură albă pe fondul roșu al recipientelor (fig. 54. C). În faza a IV-a, numită și Otzaki (B), era cunoscută pictura cu negru pe fond roșu (fig. 54. D), în vreme ce în faza a V-a, **Dimini clasic**, ornamentația ceramicii a căpătat o deosebită amploare, decorul combinat fiind foarte rafinat, realizat prin pictare cu brun sau crem, în asociere cu motivele incizate (fig. 54. E).

Ca motive decorative au fost utilizate cele geometrice (cercuri, volute, pătrate, romburi), ornamente în rețea, în șah, și o variată gamă de spirale și meandre, simple sau combinate, redată prin benzi pictate, organizate în metope, dovedind strânse legături cu civilizațiile contemporane din răsăritul Peninsulei Balcanice.

În ceea ce privește viața spirituală a acestor comunități, au fost descoperite gropi rituale (*bothroi*), de fundație sau nu, vase de cult, zoomorfe și antropomorfe, o bogată plastică antropomorfă și

zoomorfă, pictată sau nu, dispusă în diferite asocieri cultice, chiar în complexe de cult în grote. Ritul funerar este foarte puțin cunoscut, din faza Tsangli fiind cunoscută o necropolă de incinerare la Plateia Magoula Zarkou, unde resturile de cremație împreună cu mici vase au fost depuse în vase-urnă (**Lichardus et alii, 1985; Seferiades, 1993**).

În neoliticul mijlociu și târziu, a doua jumătate a mileniului al V-lea-începutul mileniului al IV-lea bc, în răsăritul Macedoniei și zona tracă a Greciei, au evoluat comunități ale culturilor **Paradimini și Karanovo II-III (Veselinovo)**, cunoscută și sub denumirea de **Topolnica-Akropotamos** (S Bulgariei) caracterizate prin mai multe categorii ceramice: **fină, monocromă, cenușie-neagră, cu decor canelat; black-topped, cu suprafața lustruită, pictată cu alb, brun și cu grafit; pictată cu negru pe angobă cărămizie sau cu alb pe angobă roșie; decorată cu benzi mate – maron, cenușii și violacee pe fond cenușiu sau pe angobă gri sau crem.**

Descoperirile de la Dikili Tash, Sitagrioi, Akropotamos, Paradimini demonstrează existența unei continuități a tipului de habitat (de-a lungul râurilor, case din chirpici), a unei diversificate industrii litice și osteologice, alături de care, către sfârșitul perioadei, apar piesele mici de cupru (Dikili Tash I). Purtătorii acestor comunități au practicat agricultura (grâu, orz, ovăz, linte, mazăre etc), creșterea animalelor (ovi-caprine, bovine, suine), vânătoarea și culesul.

Despre viața spirituală a acestora vorbește bogata plastică antropomorfă, naturalistă sau stilizată, măsuțele-altar cu trei picioare, decorate prin pictare și incizare, ritul funerar nefiind încă cunoscut (**Seferiadis, 1993**).

În perioada următoare, a neoliticului târziu și eneoliticului timpuriu (sfârșitul mileniului al V-lea-începutul mileniului al IV-lea bc), în răsăritul Macedoniei și zona tracă a Greciei au evoluat comunitățile **culturii Marita**, care reprezintă, în fapt, aspectul sudic al **complexului cultural Boian-Karanovo V**, interesante fiind, în acest sens, descoperirile de la Dikili Tash, Sitagrioi, Akropotamos, Paradimini ș. a., urmate, în neoliticul târziu/eneoliticul clasic (mileniul al IV-lea bc) de purtătorii aspectului sudic (balcanic) al **complexului cultural Gumelnița-Kodžadermen-Karanovo VI**.

O parte din zona Thessaliei a fost ocupată, în cea de-a doua

jumătate a mileniului al IV-lea bc, de comunitățile **culturii Rakhmani**, caracterizate printr-o ceramică originală, de culoare cafenie, roșie sau neagră, policromă, decorată cu o pictură crudă, groasă, prăfoasă, realizată cu culorile albă, roșiatică, gălbuie (*crusted ware*), redând diferite motive spiralice, meandrice și geometrice (arce de cerc, triunghiuri, șah etc), care fac trecerea către epoca bronzului în regiune (**Lichardus et alii, 1985; Seferiadis, 1993**).

Neoliticul cretan vechi, datat în mileniile al VI-lea – al V-lea bc, este cunoscut doar prin cercetările de la Knossos, în cadrul lui fiind decelată o fază aceramică. La rândul său, neoliticul cretan a cunoscut o evoluție firească. Astfel, dacă locuirea aceramică s-a caracterizat prin bordeie, ulterior au fost realizate locuințe temeinice, de cărămidă crudă, pe fundații de piatră, dotate cu mai multe încăperi, cu silozuri și cuptoare.

Industria litică a păstrat multe din tradițiile microlitismului și geometrizării, din piatră șlefuită erau confecționate topoare, tesle, măciuci perforate etc. Ceramica a fost lucrată dintr-o pastă de bună calitate, cunoscând mai multe specii monocromă și policromă, neagră, roșiatică, cenușie, lustruită, decorată cu motive plastice sau încrustate și pictate (hașuri, spinări de pește, benzi punctate, triunghiuri, zig-zaguri, tabla de șah etc.). De asemenea, sunt cunoscute numeroase statuete antropomorfe, feminine și masculine, din care cele redată în poziție așezată vor evolua spre schematizare, precum și cele zoomorfe, reprezentând, mai ales, bovine. Ritul funerar era reprezentat de inhumarea nou-născuților, copiilor și adulților, depuși în poziție chircită.

Multe dintre aceste elemente au fost transmise **neoliticului mijlociu cretan**, caracterizat prin utilizarea ceramicii netezite – neagră, cenușie, roșiatică, câteodată angobată, decorată cu caneluri și incizii (linii drepte, hașuri, benzi hașurate, “căpriori”, “spinări de pește”, triunghiuri, romburi), care s-a transmis și **neoliticului târziu cretan** (mileniul al IV-lea bc).

În **zona Cicladelor**, neoliticul mijlociu și târziu (sfârșitul mileniului al V-lea-începutul mileniului al IV-lea bc), într-un mediu specific insular (Antiparos, Mykonos, Melos, Naxos), s-a dezvoltat **cultura Saliagos**, care a cunoscut o economie particulară, bazată pe agricultură, creșterea animalelor, navigație, pescuit și comerțul cu obsidian de Melos. Ceramica caracteristică acestei culturi era

monocromă, cu decor mat, alb pe fond închis, cu pictură roșie crudă, și motive plastice etc (**Seferiadis, 1993**).

În zona Balcanilor de răsărit, pe teritoriul actual al Bulgariei (valea Mariței și așa-numita Câmpie tracă), s-a dezvoltat, în neoliticul timpuriu (sfârșitul mileniului al VII-lea– începutul mileniului al VI-lea BC*), cultura **Karanovo I și II** (cercetare V. Mikov, 1957), cunoscută și în siturile Azmak, Kazanlyk, Plovdiv-Jassa Tepe ș. a. creată de agricultorii și crescătorii de animale ai culturii Protosesklo pătrunși în zonă, probabil dinspre Câmpia Thesaliei.

În cadrul organizării habitatului uman, au fost întemeiate așezări, după planuri preconceptuate, cu locuințele rectangulare organizate de-a lungul unor “străzi”. Casele au fost construite din lemn și lutuală sau numai din argilă, aproape toate având cuptoare rectangulare cu cupolă. În situl de la Stara Zagora-*Spital* (Karanovo II) a fost descoperită o locuință cu două etaje. Industria litică a fost confecționată din silex cafeniu, provenind din părțile nord-estice ale Bulgariei, importante fiind lamele de seceră, prinse în mânere de corn.

Ceramica cunoaște două specii fundamentale: grosieră, cu decoruri barbotinate, în relief, și fină, monocromă, roșiatică, unele vase având decoruri pictate cu alb pe suprafața șlefuită, după ardere, prezentând ca motive: triunghiurile, ghirlandele și ornamentele liniare. În faza a doua, ceramica pictată s-a împuținată și a devenit din ce în ce mai abundentă ceramica cenușie, ornamentată cu caneluri, benzi semicirculare, triunghiuri (fig. 56. 1-10).

Plastica antropomorfă feminină a fost confecționată din lut și marmură, reprezentând personaje steatopige de tipul *orantă*. De asemenea, au mai fost confecționate statuete zoomorfe și vase de cult. Ca rit funerar, se practica inhumăția copiilor, sub podeaua locuințelor, și a adulților în afara acestora, dar în interiorul așezării (**Lichardus et alii, 1985; Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**).

În partea de nord-vest a Bulgariei, în neoliticul timpuriu (sfârșitul mileniului al VII-lea– începutul mileniului al VI-lea BC), cu legături în civilizația anterioară, s-a dezvoltat **cultura Čavdar-Kremikovci**, numită și **cultura pictată nord-vest bulgară**

* Pentru neoliticul Bulgariei se utilizează date C^{14} așa cum reiese din lucrările citate.

încadrată în mult mai extinsul complex arheologic: **Sesklo-Starčevo-Karanovo-Kremikovci-Körös-Criș**, răspândit din Grecia, Bulgaria de NV și Serbia, până în valea Dunării mijlocii și bazinul Crișurilor, Nistru și Bugul de sud, unde au neolitizat populațiile din respectivele zone.

Cultura Čavdar-Kremikovci (cercetată începând din 1939), ca și cele înrudite, își găsește rădăcinile în descoperirile de tip Karanovo I-II (cultura Protosesklo), fiind caracterizată prin locuințe de suprafață, de tipul colibelor simple (Gălăbnik), sau mai durabile, cu etaj și pereții lucrați din lut (Slatina, lângă Sofia), având la interior vetre, cuptoare și silozuri (depozite pentru cereale), o industrie litică din silex local sau importat (de bună calitate) din NE regiunii, cuarț, cuarțit și amfibolit (pentru piesele șlefuite), o industrie osteologică destul de dezvoltată (linguri, spatule, cârlige de pescuit, ace de cusut, obiecte de podoabă) etc.

Ceramica acestei culturi cuprinde mai multe specii, cea mai conservatoare fiind cea grosieră, acoperită cu barbotină și decorată cu impresiuni de degete, unghii, incizii, motive plastice în relief etc. Ceramica fină, acoperită cu o angobă roșie sau galbenă, e foarte evoluată, fiind monocromă sau pictată, înainte sau după ardere, cu motive spiralice, meandrice și geometrice, realizate cu alb, roșu, negru, în diferite maniere monocrome, bicrome sau policrome.

De asemenea, plastica antropomorfă și zoomorfă este bine reprezentată, alături de care au fost confecționate vase antropomorfe și zoomorfe și altare cu destinație cultică, legată de cultul fecundității și fertilității. Ritul funerar este reprezentat de câteva morminte de inhumatie, aflate în interiorul siturilor (Gradeșnița) (**Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**).

În zona de platouri din partea de nord-est a Bulgariei, cu excepția litoralului, s-a dezvoltat, la începuturile mileniului al VI-lea BC, **cultura Ovčarovo** (situl din reg. Târgoviște, studiată de H. Todorova începând cu 1971), care prezintă unele asemănări cu cultura Karanovo I-II. Această civilizație s-a caracterizat prin colibe semiîngropate care au evoluat către locuințele de suprafață, amplasate de-a lungul unor "stradele" dispuse în unghi drept, în cadrul siturilor de tip *tell*. În cadrul industriei litice este evidentă utilizarea silexului local, de bună calitate, sau a celui cenușiu, din care s-au confecționat piese microlitice geometrice (trapeze), lame

de seceră prinse în mânere de corn de cerb, topoare și tesle din amfibolit etc.

Ceramica era compusă din mai multe varietăți: grosieră, cu degresant vegetal (paie și pleavă), monocromă, cu forme globulare și semisferice și rare decoruri imprimare, fină, pictată cu alb, monocromă cenușie și roșiatică, ornamentată mai ales cu caneluri. Se cunosc câteva mese de argilă, care au putut servi ca altare, și o plastică feminină redusă numeric, schematizată, statuetele fiind ornamentate, uneori, cu caneluri. Ca rit funerar era practică înhumarea în cadrul așezărilor, defuncții fiind depuși în poziție chircită pe dreapta.

În zona de litoral a Traciei, în perioada corespunzătoare a neoliticului timpuriu (Karanovo II, mileniului al VI-lea BC), a fost definită **cultura Conevo**, destul de puțin cunoscută, care a avut o ceramică grosieră și fină, cenușie, cenușie-neagră și brună decorată doar cu caneluri, care, credem, că poate fi pusă în legătură cu ansamblul cultural al neoliticului mijlociu și târziu balcanic, cu ceramică cenușie neagră, lustruită și canelată (Vinča-Hotnica-Dudești), cu toate aspectele și faciesurile sale balcano-carpato-dunărene (**Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**).

În regiunea centrală a Bulgariei, mai ales în bazinele râurilor Marița și Tundža, a evoluat, în mileniul al VI-lea BC (mileniului al V-lea bc), **cultura Karanovo III-Veselinovo**, specifică pentru neoliticul mijlociu din zonă, care, din punct de vedere economic, prezintă puține deosebiri față de neoliticul timpuriu. De asemenea, habitatul uman prezintă o serie de elemente de continuitate (planul predeterminat al locuirii în *tell*, locuințele cu pereții din lutuie, mobilierul și complexele gospodărești din lut etc).

Ceramica fină a acestei culturi era de culoare cenușie sau cenușie-neagră, cu suprafața bine netezită, cu forme bitronconice, rar decorate. Plastica antropomorfă era bine reprezentată, împletind tendințele naturaliste, în redarea corpului, cu cele schematice, la reprezentarea capului și a componentelor sale (**Lichardus et alii, 1985**).

Neoliticul târziu balcanic este datat în cea de-a doua jumătate a mileniului al VI-lea BC (mileniului al V-lea bc), când, în cea mai mare parte a regiunii, se formează, sub impactul unor puternice prezențe și influențe venite dinspre chalcoliticul anatolian, **complexul cultural vinčian**, cu ceramică cenușie, neagră,

lustruită și canelată (**Chapman, 1988**). Pe teritoriul Bulgariei de nord-vest și în Câmpia Sofiei, s-a format și a evoluat un aspect al culturii Vinča, numit **cultura Kurilo**, în vreme ce, în bazinele râurilor Marița și Tundža, tot de acest fenomen cultural, este legată **cultura Kalojanovec (Bojadjiev, Dimov, Todorova, 1993)**.

În aceeași perioadă, de geneză și evoluție a culturii Vinča, în partea nord-centrală a Bulgariei și Muntenia (România), au evoluat comunitățile neolitice târzii ale **culturii Hotnița-Dudești** (definită de Eug. Comșa, 1960), care face parte din același curent chalcolitic anatoliano-eggeean, cu ceramică cenușie-neagră, lustruită și decorată prin canelare. Dintre siturile cercetate, se remarcă cele de la Hotnița-Orlovka, Kačica, Samovodene (Bulgaria) și Dudești, Fundeni, Malu Roșu, Cernica (România). Evoluând de-a lungul a trei faze, purtătorii acestei culturi au întemeiat așezări în apropierea surselor de apă, de regulă pe terase joase, unele dintre acestea fiind fortificate cu șanțuri de apărare, în interiorul lor găsindu-se colibe ovale și rectangulare, de suprafață sau semiadâncite și complexe gospodărești.

Ceramica acestei culturi era de culoare cenușie-neagră, cu decoruri canelate și pliseuri mai fine. În fazele evolute, probabil în urma contactelor cu elementele liniar-ceramice, repertoriul decorativ s-a îmbogățit, fiind utilizate benzile spiralice și meandrice, incizate și umplute cu puncte sau încrustate cu culoare albă, anunțând cultura următoare, Boian-Karanovo V. Pe plan spiritual, sunt cunoscute statuetele antropomorfe și zoomorfe, vasele antropomorfe și ritul funerar al inhumației, în poziție chircită, pe o parte, fără inventar (**Bojadjiev, Dimov, Todorova, 1993; Comșa, 1993**).

În partea de nord-est a Bulgariei până pe litoralul pontic, s-a dezvoltat un aspect estic al complexului cu ceramică cenușie-neagră, canelată, denumit **cultura Usoe** (definită de H. Todorova, 1971). Dacă în prima fază, ceramica este destul de grosieră și rar decorată cu caneluri, în fazele evolute devine mai fină, doar cu degresanți minerali în compoziție și cu motive incizate și imprimate. A stat la baza culturii Sava din eneoliticul timpuriu.

Începuturile eneoliticului în spațiul vest-pontic se plasează în cea de-a doua jumătate a mileniului al V-lea bc (sfârșitul mileniului al VI-lea-începutul mileniului al V-lea BC), fiind legate de pătrunderea, dinspre Anatolia, și evoluția comunităților **culturii**

Hamangia (D. Berciu, 1952), cunoscută în urma cercetărilor din siturile Baia/Hamangia, Ceamurlia de Jos, Medgidia, Hârșova, Cernavoda, Techirghiol, Mangalia (România) și Durankulak, Šabla Balčik, Draganovo, Černa, Luljakovo (Bulgaria). Începuturile acesteia par să se fi produs în timpul fazelor evoluate ale culturilor Dudești-Hotnica și Ușoe, cu care există unele interferențe (**Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993; Comșa, 1993**), despre care vom vorbi în subcapitolul *Neoliticul și eneoliticul în spațiul carpato-danubiano-pontic*.

Eneoliticul est-balcanic (mileniile al IV-lea–al III-lea bc/al V-lea–al IV-lea BC) s-a caracterizat prin conturarea a două entități etno-culturale, caracterizate printr-o puternică individualitate și relativă unitate: **complexul Gradeșnica-Dikili Tash-Slatino**, legat de evoluția culturii Vinča, și **complexul Boian-Poljanica-Marica-Sava** moștenitorul unor tradiții anterioare ale ceramicii incizate, excizate și pictate cu grafit.

În partea de sud a Bulgariei (valea Struma) și NE Greciei, în prima jumătate a mileniului al V-lea bc, s-a dezvoltat **cultura Dikili Tash-Slatino** (studiată de Todorova, Čjohadjiev).

Această cultură, care a cunoscut, pe lângă alte elemente de cultură materială, numeroase obiecte din cupru (Slatino, reg. Kustendil), o bogată plastică antropomorfă și zoomorfă și o ceramică decorată cu decoruri incizate, încrustate cu culoare albă, pictură cu grafit și motive canelate, în urma receptării de influențe Vinča C (fig. 57) (**Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**).

Cultura Gradeșnica s-a dezvoltat în nord-vestul Bulgariei și estul Serbiei (decelată de B. Nikolov, 1970) și s-a caracterizat printr-un habitat uman polarizat în jurul unor stațiuni centrale, aflate în apropierea surselor de apă, cu locuințe durabile, construite din lutuiei. Ceramica acestei civilizații era de o foarte bună calitate, de culoare cenușie, cenușie-brună, lustruită și decorată cu motive incizate, spiralice, meandrice și geometrice (romburi), (fig. 58), alături de care, în fazele evoluate, au fost realizate și piese pictate cu grafit, vase antropomorfe și zoomorfe.

Plastica antropomorfă a fost deosebit de bogată, fiind predominante statuetele redată în picioare, unele redată în poziție de orantă, bogat ornamentate cu motive incizate, cu o simbolistică profundă (**Lichardus et alii, 1985**).

Cultura Marica, dezvoltată în nordul Greciei și bazinele

Marica și Tundža (definită de J. Gaul, 1939), face parte, așa cum s-a arătat, din complexul Boian-Karanovo V, reprezentând un aspect sudic și este specifică pentru eneoliticul timpuriu din zonă, evoluând din cultura Kalojanovec.

Purtătorii săi s-au remarcat prin ocuparea *tell*-urilor, fortificarea așezărilor și locuințe de suprafață, construite din lut. În cadrul industriei litice se cunosc multe piese realizate din silex balcanic, alături de care apar multe piese de aramă

Ceramica acestei culturi s-a caracterizat prin diversitatea formelor și decorurilor. Decorurile predominante au fost cele spiralice, meandrice și geometrice, realizate prin incizie, excizie, încrustare cu culoare albă și roșie și pictură cu grafit. În plan spiritual, se observă utilizarea măsuțelor-altar, a plasticii antropomorfe și zoomorfe și a vaselor cu aceleași attribute, inclusiv *askoi*, atent lustruite și pictate cu grafit (fig. 59).

Cultura Poljanica, răspândită în partea de nord-est a Bulgariei (definită de H. Todorova, 1971), este mult mai aproape de definiția complexului cultural Boian-Karanovo V, fiind mai degrabă o variantă pontică a acestuia.

Purtătorii acestei variante au întemeiat un habitat sistematizat de-a lungul a două axe ale așezării, locuințele compartimentate, de tipul *megaron*, și complexele gospodărești fiind aliniate în funcție de acestea. Industria litică a fost confecționată din silex balcanic, de bună calitate, existând, în același timp și piese de aramă.

Ceramica s-a remarcat atât prin forme cilindrice, cu picior sau nu, cât și cilindro-tronconice, decorate cu o bogată ornamentație, realizată prin tehnicile inciziei, exciziei, încrustate cu alb, galben și roșu, și picturii cu grafit. Motivele predilecte au fost cele spiralice, meandrice și geometrice (cercuri, triunghiuri hașurate, șah, "dinți de lup" etc). Plastica acestei variante a complexului Boian-Karanovo V este bogată și variată, ornamentată cu motive incizate. De asemenea, au fost confecționate și utilizate, în practicile cultice, modele de locuințe, cuptoare, turnuri etc. (fig. 60).

În domeniul ritului funerar se cunosc înhumări în poziție chircită, pe partea stângă și capul spre est, dispuse în necropole, asemănătoare cu cele de la nord de Dunăre (**Bojadjiev, Dimov, Todorova, 1993**).

În zona litoralului bulgăresc la Mării Negre, în eneoliticul timpuriu (prima jumătate a mileniului al IV-lea bc/al V-lea BC), este

cunoscută **cultura Sava** (H. Todorova, 1962), care prezintă multe asemănări cu cele anterioare și, de aceea, considerăm că este vorba tot de o variantă regională (pontică) a complexului Boian-Karanovo V. Ceramica acestei variante a cunoscut o evoluție firească, apropiată de cea a culturii Poljanica, fiind decorată cu incizii, excizii, încrustare cu alb și roșu, pictură cu grafit etc. Plastica, vasele de cult și ritul funerar sunt asemănătoare cu cele ale culturii prezentate anterior (**Lichardus et alii, 1985; Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**).

Pe baza unificării acestor fonduri s-au născut, în eneoliticul clasic (mileniul al IV-lea bc), în aceleași spații și în cele vecine (Serbia, România, Grecia), două mari complexe culturale: în vest **Sălcuța-Krivodol-Bubanj** și în est **Gumelnița-Kodžadermen-Karanovo VI**, reprezentând manifestări plenare ale epocii.

Cultura Krivodol s-a format și a evoluat în valea Strumei și vestul Bulgariei, prin variantele sale ajungând până în nordul Greciei, Oltenia, România (Sălcuța) și Serbia (Bubanj-Hum), cele mai cunoscute situri bulgărești fiind, pe lângă stațiunea eponimă, Galatin, Zamiec, Teliș, Pernik, Djakovo. Trăsăturile vieții materiale sunt, în mare parte, asemănătoare cu cele ale întregului complex. Ca elemente de individualizare, pot fi citate: existența unor așezări situate în poziții dominante, cu locuințe de suprafață, construite din lemn și argilă, pe o temelie de piatră, etajate câteodată, și cu sanctuare casnice (Teliș), prezența multor obiecte confecționate din aramă, unele de mari dimensiuni (topoare Pločnik, tesle, cârlige, podoabe), o bogată și diversă plastică antropomorfă și zoomorfă, împreună cu vase cultice de același fel, existența sigiliilor (*pintadere*) și a vaselor cu o simbolistică complexă ce pare a indica o protoscriere.

Ceramica acestei culturi se caracterizează printr-o puternică tradiție vinčiană, fiind cunoscute mai multe specii și categorii, care au cunoscut o normală evoluție, de-a lungul celor patru faze de dezvoltare. Astfel, s-a confecționat o ceramică fină, adesea cu forme carenate, cu suprafața cenușie, brună, neagră sau bej, decorată cu caneluri, incizii și încrustare cu culoare roșie, pictură cu grafit. În fazele evolute apare și pictura cu un strat gros de culoare galbenă sau alb-roșiatică. Ca motive ornamentale, se cunosc spiralele, meandrele, romburile, triunghiurile, combinate cu caneluri verticale (fig. 61).

Către sfârșitul culturii, ca urmare a restructurărilor etno-culturale care s-au petrecut, la finalul eneoliticului clasic (a doua jumătate a mileniului al IV-lea bc/al V-lea BC), în valea Dunării mijlocii și de Jos și în spațiul carpato-balcanic, s-a format vastul complex cultural Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihálom, care anunță încheierea perioadei eneolitice și geneza complexelor culturale specifice epocii timpurii a bronzului. În acest context, cultura Krivodol a evoluat către **cultura Galatin**, încadrată în așa-numitul **“orizont al torților pastilate” (Scheibenhackel) (Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993).**

Cultura Kodžadermen-Karanovo VI (definită de R. Popov, 1901, V. Mikov, 1937), dezvoltată în estul Bulgariei și câmpia tracă, are ca situri mai importante, pe lângă cele eponime:

Ruse, Kubrat, Radingrad, Hisarlika, Poljanica, Ovčarovo, Azmak, Varna I, Devnja, Durankulak etc a cunoscut, împreună cu celelalte variante (Gumelnița/România, Varna/litoralul pontic și aspectul grecesc), o deosebită înflorire, acest fapt datorându-se și poziției ocupate de aceste comunități, spațiul lor geografic constituind o veritabilă placă turnantă între eneoliticul final anatolian, neoliticul târziu cretan și cicladic și civilizațiile contemporane din Balcani, valea Dunării, zona carpatică și cea nord-vest pontică, numeroase elemente superioare de cultură materială (piesele de aur, cupru, silexul balcanic, scoicile *Spondylus*) și spirituală (idolii cicladici *en violon*), din Mediterana Orientală, fiind vehiculate de-a lungul unor vechi trasee comerciale, terestre, marine și fluviale.

Născută din evoluția puternicului fond Boian-Marica-Poljanica-Karanovo V, cu influențe receptate din partea eneoliticului anatolian și oriental, cultura Kodžadermen-Karanovo VI, cu variantele sale prezintă o serie de elemente de continuitate, între care modul de întemeiere a unui habitat sistematizat și ierarhizat, așezările, dispuse de-a lungul văilor apelor, fiind fortificate cu șanțuri, valuri și palisade. Locuințele de suprafață sunt aliniate de-a lungul unor stradele și prezintă cuptoare și alte amenajări gospodărești, dovedind o deosebită grijă pentru asigurarea sănătății locuirii.. În centrul așezărilor se găsea o casă mare, în care se păstrau rezervele de grâne, și construcțiile-sanctuar.

Industria litică era diversificată, fiind confecționată din silex de bună calitate (balcanic), iar metalurgia aramei a cunoscut o

deosebită amploare, realizându-se piese de diferite dimensiuni.

Ceramica, în general, de bună și foarte bună calitate, era lucrată în anumite centre, cunoscând o mare varietate de forme, în special bitronconice, carenate. Dacă ceramica grosieră era, cel mai adesea, barbotinată și decorată cu motive simple incizate, ceramica fină și foarte fină era ornamentată în tehnica inciziei, pictării, cu culoare albă, roșie, cu grafit și, mai rar, cu praf de aur, și imprimare. Motivistica decorului ceramicii culturii Kodžadermen-Karanovo VI este deosebit de bogată și este compusă din motive spiralice și meandrice, mult schematizate, geometrice (cercuri, motive cruciforme, șah, romburi etc), alcătuind o simbolistică cu evident caracter uranian (fig.62).

Deosebit de bine evidențiat este domeniul practicilor cultice, reprezentat de existența construcțiilor-sanctuar, a complexelor de cult, casnice și comunitare, exprimate prin modele ale unor locuri ceremoniale, ca cele de la Ovčarovo, și printr-o abundentă plastică antropomorfă, feminină, în special, naturalistă sau extrem de schematizată, lucrată din lut, os, marmură, metal (aramă, aur).

La acestea se adaugă elemente de plastică pătrunse din lumea cicladică (idolii *en violon*) sau thessaliană (idolii cu cap mobil). Ritul funerar este bine cunoscut, defuncții fiind înhumați în poziție chircită pe stânga, cu capul spre est, însoțiți de un inventar mai bogat sau mai sărac, în funcție de statutul social și spiritual al fiecăruia (vezi necropola de la Varna) (**Lichardus et alii, 1985; Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**).

Toate aceste elemente vorbesc de o spiritualitate bine conturată, asemănătoare, în multe privințe, cu cea a marilor civilizații și complexe culturale orientale sau microasiatice.

Deși este considerată drept fenomen etno-cultural separat, **cultura Varna** (H. Todorova, 1968) reprezintă o parte integrantă a marelui complex Gumelnița-Kodžadermen-Karanovo VI, diferențele datorându-se păstrării mai îndelungate, în domeniul ceramicii, a unor tradiții de tip Ușoe, Hamangia, Poljanica (ceramica neagră sau brună, lustruită, decorată cu motive incizate și încrustate cu culoare albă sau roșie, sau pictate cu grafit, plastică), comunități care au fost înglobate, în decursul timpului, în noile sinteze eneolitice pontice. Pentru ritul funerar al acestei variante pontice, trebuie menționate necropolele de la Varna I (morminte întinse, pentru bărbați, unele foarte bogate, chircite pe stânga, pentru

femei, cenotafe etc), Devnja și Durankulak, inventarul acestora dovedind o strictă diferențiere socială, ereditară, și existența unei pătri conducătoare supraregionale (**Lichardus et alii, 1985**).

Către sfârșitul mileniului al IV-lea bc/începutul mileniului al V-lea BC, cultura Kodža-dermen-Karanovo VI a suferit un puternic proces de restructurare, o parte a comunităților sale fiind cucerite și asimilate de purtătorii orizontului pastoral nord-pontic de tip Petro Svistunovo-Suvorovo-Cainari, și s-a format **cultura Pevec/Cernavoda I**, care mai păstrează unele elemente anterioare (**Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**). Alte comunități s-au retras în zone deluroase și montane, continuând tradiția Kodžadermen-Karanovo VI, sau au pătruns în mediul civilizațiilor vecine (Krivodol, Cucuteni-Tripolie). Pe acest fond s-au format o serie de civilizații specifice eneoliticului final și epocii bronzului din estul Peninsulei Balcanice (cultura Ezero).

Complexul neolitic timpuriu balcano-danubiano-carpatic Starčevo-Körös-Criș (sfârșitul mileniului al VI-lea–sfârșitul mileniului al V-lea bc), care face parte din complexul cardial circummediteranean, își găsește originile, așa cum am văzut, în cultura Protosesklo cu care este înrudit, după cum o dovedesc descoperirile de la Anzabegovo, Donja Branjavina și Vršnik (Serbia), Cârcea, Ocna Sibiului și Gura Baciului (România). Dezvoltate de-a lungul a patru faze, fiecare cu caracteristicile ei, aceste comunități au cunoscut fenomene istorico-culturale particulare printre care și asimilarea, în drumul lor către nord și nord-est, de noi triburi epipaleolitice/mezolitice mult întârziate (Moldova/România, Rep. Moldova, Ucraina), pe care le-au neolitizat, prin colonizare și aculturație, iar prin răspândirea lor spre nord-vest au dat nașterea unui alt mare complex neolitic timpuriu, caracteristic pentru valea Dunării mijlocii și, parțial, a celei superioare, ansamblul liniar ceramic sau danubian. De aceea, în vastul spațiu de răspândire (Kossovo. Bosnia, Serbia, Voivodina, sud-estul Ungariei, România, Rep. Moldova, V. Ucrainei), aceste comunități au dezvoltat mai multe aspecte și faciesuri, unele abordate mai sus (**Lichardus et alii, 1985**).

Purtătorii acestui complex cultural au practicat agricultura, pătrunzând în câmpiile aluvionare din văile Dunării, Tisei, Davei, Savei și Moravei, și creșterea animalelor, în legătură cu ultima

ocupație, trebuie menționată ocuparea și exploatarea unor zone cu resurse salifere, cum ar fi cele din Transilvania (Ocna Sibiului, Șeușa, Gura Baciului) și Moldova (Solca, Lunca și Oglinzi).

Tipurile de așezări și de locuințe Starčevo-Körös-Criș au fost foarte variate, ca urmare a adaptării dinamice la noi și noi ecosisteme.

Astfel, deși așezările dovedesc o relativă stabilitate, fiind întemeiate pe terasele de luncă ale râurilor, în strânsă legătură cu tipul incipient al agriculturii itinerante și modului de creștere a animalelor, tipurile de locuințe au fost diferite, cunoscându-se bordeiele și locuințele simple de suprafață, de regulă de formă rectangulară, însoțite sau nu de o serie de anexe, din lemn acoperite cu lutuiele (**Ursulescu, 2001; Comșa, 1993; Marijanovici, 1993; Marinescu-Bîlcu, 1993; Lazarovici, 1993**).

Industria litică a acestor comunități era confecționată din varietăți locale sau regionale de silex, lamele și gratoarele, în principal, păstrând dimensiuni mici și mijlocii, în timp ce, din piatră șlefuită au fost confecționate topoare și tesle calapod sau cu profil simetric, râșnițe, frecătoare etc. Din os au fost realizate ace de cusut, spatule și linguri. În faza târzie a complexului cultural, au pătruns, ca urmare a influențelor exercitate de ansamblul cultural al neoliticului mijlociu și târziu balcanic, cu ceramică cenușie neagră, lustruită și canelată (Vinča-Hotnica-Dudești), primele obiecte mărunte de cupru.

Ceramica Starčevo-Körös-Criș cuprinde mai multe specii și, chiar dacă dovedește o anumită îndepărtare de modelele egeo-balcanice, păstrează moștenirile parentale, dovedind o deosebită forță de supraviețuire. Marea majoritate a formelor au fost cele tradiționale, semisferice și globulare, transmise, ulterior, complexului cu ceramică liniară. Astfel, numeroasă a fost ceramica grosieră, cu suprafața barbotinată și decorată cu motive incizate (zig-zaguri), imprimate cu degetele și unghia (motivul "în spic"), considerate influențe de tip *impresso-cardial*, și decoruri în relief. Ceramica fină, lucrată cu nisip fin și mică în compoziție, se subdivide în mai multe tipuri: cu pictură albă pe fondul roșu angobat al vasului, pictură neagră, brună și roșiatică, pe fondul deschis al vasului, și policromă. Motivele pictate sunt diverse: ghirlande, spirale, meandre, motive geometrice, fiind, câteodată, asociate cu cele incizate și/sau imprimate. În unele cazuri,

conservate în mod excepțional, se cunosc și recipiente de lemn (Grădinile), care respectă forma celor din argilă (fig. 63.1-4, 10-13).

În domeniul spiritual, se încadrează statuetele antropomorfe feminine, cu steatopigie mai mult sau mai puțin pronunțată, cilindrice (fig. 63. 7-9), *pintaderele*, amuletele, diferite variante de măsuțe-altar, cu trei sau patru piciorușe, cu sau fără recipient la partea superioară (63. 5-6). Ritul funerar este puțin cunoscut, fiind vorba de înhumări în poziție chircită, dispuse printre locuințele din așezare, decedatul fiind, uneori, însoțit de obiecte de inventar. Tipul antropologic specific acestor comunități a fost cel mediteranoid gracil. Purtătorii complexului Starčevo-Körös-Criș s-au "topit", parțial, în cadrul proceselor etno-culturale ulterioare ale neoliticului mijlociu și târziu (Vinča-Hotnica-Dudești), parțial în sinteza liniar-ceramică, la care au participat din plin (**Ursulescu, 2001; Comșa, 1993; Marijanovici, 1993; Marinescu-Bîlcu, 1993; Lazarovici, 1993**).

În zona Macedoniei, din împletirea elementelor de tip Starčevo târzii cu cele de tradiție Sesklo, au luat ființă, în neoliticul târziu (sfârșitul mileniului al V-lea bc), culturile: **Anzabegovo-Vršnik**, cu ceramică pictată cu alb pe fondul de culoare închisă al vasului, în fazele timpurii, și pictură de culoare închisă pe fond, în fazele mai noi, cu motivistică geometrică, spiralică și meandrică, și **Velušina-Porodin** (în Câmpia Pelagoniei), caracterizată printr-o ceramică grosieră, cu forme semisferice, barbotinată și decorată cu impresiuni, și o ceramică fină, pictată cu alb pe fond închis, prezentând motive geometrice (triunghiuri, lunule, picături, benzi etc), care s-au dezvoltat și în eneolitic. În cadrul ultimei culturi, interesante sunt o serie de modele miniaturale de locuințe și vasele cu reprezentări de fețe umane (**Marijanovici, 1993**).

În partea de vest- nord-vest a Balcanilor, pe coasta Adriaticei (de la Trieste/Italia până în nordul Albaniei și Herțegovina), în mileniile VI-V bc, a evoluat **cultura Impresso-Cardial**, cunoscută prin cercetările din Grotta Gialla și Grotta della Tartuga (Trieste), Šandalja (Pula), Danilo (Šibenik), în Herțegovina etc, încadrată în complexul cardial, cu care prezintă analogii deosebite atât în ceea ce privește tipul de așezare (în grote și deschise, cu colibe ușoare de suprafață), industria litică de tradiție microlitică și geometrică, ocupațiile (creșterea animalelor— ovi-caprine, porcine, câini, agricultura incipientă, culesul, pescuitul și vânătoarea), ceramica

cu forme puține, în special ovoidale și conice, decorate cu impresiuni realizate cu scoica, cu degetele, unghiile și instrumente ascuțite și dințate (**Lichardus et alii, 1985; Benac, Marijanović, 1993**).

În Bosnia centrală, la Obre I (în apropiere de Kakanj), pentru sfârșitul mileniului al VI-lea bc și începutul celui următor, se observă o interesantă combinație **Starčevo-Impresso**, materializată printr-o îmbogățire evidentă a formelor de cultură materială și spirituală: colibe de suprafață, o industrie litică și osteologică mai bine reprezentată, expresie a unei societăți neolitice bazate pe creșterea animalelor, vânătoare și agricultură. Ceramica de tip Starčevo-Impresso îmbină cele două componente, atât în forme cât și în decor. În domeniul cultului sunt mai numeroase elementele de tip Starčevo (măsuțe-altar, discuri din piatră și lut ars, statuete etc).

Pe coasta răsăriteană a Mării Adriatice și zona dalmată, în neoliticul mijlociu (a doua jumătate a mileniului al V-lea și începutul mileniului al IV-lea bc) s-a dezvoltat **cultura Danilo**, a cărei ceramică, cu forme semisferice și conice cu picior inelar, a fost decorată cu impresiuni încrustate cu culoare roșie și pictură brună închisă, motivele ornamentale fiind caracterizate printr-un geometrism riguros (capete de spirale și meandre), reprezentări în formă de C și S, triunghiuri, romburi, zig-zaguri, șahul etc (**Benac, Marijanović, 1993**).

În Bosnia, în paralel cu cultura Danilo s-a dezvoltat **cultura Kakanj**, cunoscută prin cercetările din situl de la Obre I. Această dualitate culturală a persistat și în neoliticul târziu, când în zonă a evoluat **cultura Hvar-Lisičići**, care a înlocuit cultura Danilo din zona litorală, în timp ce cultura Kakanj s-a transformat în **cultura Butmir**. Dacă în perioada anterioară, ceramica era incizată și, câteodată, pictată, cultura Butmir a marcat o anumită modificare, fiind predominante vasele negre lustruite, cu frecvente decoruri canelate, alături de care au fost utilizate și motive spiralice (**Lichardus et alii, 1985; Benac, Marijanović, 1993**).

În Albania, neoliticul timpuriu s-a caracterizat prin două zone culturale oarecum distincte: litoralul adriatic a fost încadrat în complexul Impresso-Cardial, în timp ce partea estică a fost legat de complexul egeeano-balcanic. Astfel, pentru prima zonă, au fost proprii, în neoliticul timpuriu, **cultura Blaz II**, iar pentru neoliticul

mijlociu **cultura Cakran**, caracterizate prin decoruri imprimate și incizate. În neoliticul târziu, în spațiul albanez este cunoscută **cultura Malik I-Kamnik**, care a evoluat, începând cu faza a II-a, către eneoliticul timpuriu. Ceramica acestei culturi era lustruită și pictată, cu brun, roșu și tricrom pe fondul vasului, alături de care era prezentă decorarea cu pictură onctuoasă (*crusted ware*), incizia și incrustația (**Lichardus et alii, 1985**).

În perioada neoliticului final, au pătruns și s-au extins, într-o mare parte a Balcanilor (Serbia, Kosovo, Voivodina, Slavonia/Croația, Bosnia, Muntenegru, Banat, Transilvania, Oltenia/România, nord-vestul Bulgariei), așa cum am arătat mai sus, comunitățile chalcolitice cu ceramică cenușie-neagră, lustruită și canelată, dintre care foarte importante au fost cele ale **complexului cultural Vinča**, care a cunoscut astfel mai multe variante regionale și acoperă întreaga perioadă a eneoliticului timpuriu și mijlociu (jumătatea. Mileniului al V-lea-jumătatea mileniului al IV-lea bc).

Originea sa pare a fi anatoliană, răspândirea sa înscriindu-se într-un nou val migratoriu, care a vehiculat elemente de tip Can Hasan 2 B, au asimilat sau au dislocat elementele anterioare ale neoliticului mijlociu din Peninsula Balcanică și valea Dunării (**Lichardus et alii, 1985**).

În ceea ce privește habitatul, purtătorii complexului vinčian, au ocupat terasele din apropierea apelor, și-au fortificat așezările, perpetuarea locuirii pe același loc conducând și la formarea unor *tell*-uri. În cadrul așezărilor, în fazele mai timpurii, s-au construit colibe semiadâncite, ovale, cu mobilier de lut, iar în fazele dezvoltate locuințe de suprafață, de multe ori cu platformă de lut ars, dintre care unele au avut forma de *megaron*. Industria litică, confecționată din materii prime locale sau de import, era diversificată, ca de altfel și industria osteologică. În fazele dezvoltate ale complexului cultural, au fost realizate și utilizate numeroase piese de aramă, multe de mari dimensiuni, legate, probabil, de exploatarea unor mine ca Rudna Glava și Ai Bunar.

Ceramica acestui complex cultural a fost destul de unitară, lucrată într-o pastă de bună calitate, cenușie, neagră sau brună, lustruită, cunoscând ca forme: vasele bitronconice, carenate, vasele cu picior conic, amforele, *pithoi*, capace cu reprezentări umane. Decorul predilect a fost cel canelat și plisat, dispus vertical,

oblic, încrucișat, la care s-au adăugat diferite tehnici de incizie, impresiune și pictare, mai ales după ardere, într-o motivistică variată: benzi lustruite, fascicule de incizii, triunghiuri și alte motive geometrice, dintre care unele ar putea fi interpretate ca elemente de protoscriere (fig. 64 și 65).

Plastica antropomorfă și zoomorfă a fost deosebit de bogată, cunoscându-se diferite tipuri, mai ales antropomorfe feminine: cilindrice și plate, cu șoldurile hipertrofiate, și capul modelat triunghiular, redând trăsături anatomice asianice. Aceste reprezentări au fost găsite într-o multitudine de situații, unele indicând clare contexte rituale.

Acest complex cultural s-a dezvoltat pe parcursul a mai multor faze (Vinča A-D, cu mai multe etape, după V. Milojević, și Vinča Turdaș I și II, etapa Gradac, Vinča-Pločnik I și II, cu mai multe etape, după M. Garašanin) (**Marijanović, 1993; Comșa, 1993; Lazarovici, 1993**). Complexul cultural vinčian a intrat în contact cu comunitățile culturii liniare, participând la nașterea și dezvoltarea multor culturi eneolitice din spațiul carpatic balcanic și valea Dunării mijlocii și de inferioare

Din împletirea elementelor starčeviene și vinčiene, între Drava și Sava, din Bosnia până în Transdanubia, s-a format și a evoluat paralel cu cultura Vinča, **cultura Sopot**, cunoscută și sub numele de **Sopot-Lengyel**, cunoscând mai multe faciesuri regionale.

Unul dintre cele mai extinse complexe culturale ale neoliticului timpuriu circummediteranean (sfârșitul mileniului al VII-lea bc) este cel **cardial**, care a primit acest nume de la maniera specifică de decorare a ceramicii prin impresiuni realizate cu ajutorul scoicii *cardium edule*. Ca fenomen cultural neolitic timpuriu, acesta a făcut parte din cercul mai larg al **complexului cu ceramică imprimată (Impresso)**, care s-a răspândit din Africa de Nord și Grecia până pe coastele atlantice ale Franței (regiunea de centru-vest). Cultura cardială a fost, în principal, o civilizație de litoral și coastă maritimă, vestigii ale comunităților acesteia fiind descoperite, în principal, în NV Italiei, zona Languedoc-Roussillon din Franța, coasta răsăriteană a Spaniei și cea a Portugaliei, dar influențe ale sale se găsesc, în unele cazuri, în Peninsula Balcanică (mileniul al VI-lea bc) (**Guilane, 1970; Mohen, 1988**). În mod firesc, în acest vast areal circummediteranean, purtătorii

complexului cultural Impresso-Cardial au dezvoltat mai multe faciesuri regionale, care poartă, însă, amprenta decorului ceramic specific. În aceste condiții, se pare că purtătorii culturii cardiale au neolitizat regiunile unde s-au așezat, introducând: cultivarea plantelor, creșterea animalelor, șlefuirea uneltelor de piatră și confecționarea ceramicii.

Locuirile cardiale erau amplasate în grote și în adăposturi sub stânci, ca la Châteauneuf-lès-Martigues (la gurile Rhônului, Franța) unde există, probabil, o continuitate între nivelurile anterioare preneolitice (castelnoviene) și cele ale culturii cardiale propriu-zise. Una dintre cele mai complete locuri este cea din grotă de la Fonbrégoua (Var, Franța). Modul de viață al comunităților cardiale este cunoscut și în grotele Gazel și Roc de Dourgne (Aude), Baume de Montclus (Gard), Camprafaud à Ferrières și Saint-Pierre-de-la-Fage (Hérault), în Franța **(Mohen, 1988)**.

Ca așezare deschisă este cunoscut satul de la Couthézon (Vaucluse, Franța), alcătuit din mai multe colibe cu plan circular și vetre exterioare. Așezarea de pe litoral, de la Leucate (Pirineii răsăriteni) reprezintă un tip particular de habitat, specific pentru condițiile zonei. În același timp, se socotește că acest sit ar fi putut fi un punct de plecare în transhumanțele montane, în care și adăpostul Jean Cros (Franța) ar fi putut fi un popas pentru creșterea animalelor.

În cadrul industriei litice cardiale se mențin piesele de tradiție microlitică: trapeze și alte piese compuse, care existau și în Castelnovian, vârfurile de săgeată și mici topoare șlefuite, realizate din roci dure. Gratoarele, lamele denticulate (fierăstraiele) și străpungătoarele au fost confecționate din lame masive. Prezența lamelor de obsidian confirmă existența relațiilor comerciale mediteraneene pe calea apei, în principal contactele cu insulele vulcanice, așa cum este Lipari sau Melos, această materie primă fiind menționată în multe așezări. Alte exemple de continuitate zonală a industriei microlitice mezolitice este prezentă în nordul (valea Adige, lângă Trento), centrul (Maddalena du Muccia, Marche), sudul și sud-estul (Coppa Nevigata) Italiei, în situri ceramice datate în mileniile al VII-lea–al V-lea bc, precum și în siturile cercetate în Spania (Coveta de l'Or, Valencia) și Portugalia **(Wittle, 1985)**.

Ceramica era modelată cu forme globulare și fundul rotunjit și

polonice, vasele fiind arse la roșu-vinețiu, având ca mijloace de prindere: șnururi orizontale netezite, butoane și torți bandate, fiind semnalate diferențieri regionale între siturile din sudul Italiei (Liguria, Calabria, Sicilia) și cele din jurul Adriaticii, în special cele de pe coasta vestică a Peninsulei Balcanice ((Bosnia și Hertegovina), între așezările provenșale (Châteauneuf-lès-Martigues) și cele din Languedoc (Gazel) sau între cele din zona Valenciei și Barcelonei și sudul Spaniei. Motivele decorative sunt realizate prin imprimare cu ajutorul valvelor *cardium*, cu un pieptene sau cu unghia, formând linii în zig-zag, dispuse în benzi orizontale sau în panouri și metope, la partea superioară a vaselor, în așa-numitul stil ***impresso-cardial*** (Wittle, 1985; Vaquer, 1998).

Sistemul incipient de practicare a agriculturii itinerante și creșterea animalelor prin transhumanță, au condus la răspândirea ceramicii cardiale care a ajuns până în Ardèche, la Ronze și Oullins (Franța). Ulterior, această cultură a evoluat și se poate vorbi de un ***epicardial***, dezvoltat, în mileniul IV bc, până în Masivul Central Francez.

În Corsica, la sfârșitul mileniului al VI-lea și începutul mileniului al V-lea bc, au evoluat comunitățile **grupului cultural Basian** (situl Basi), care a făcut parte din complexul cultural cardial, specific pentru lumea mediteraneană, ai cărui purtători erau agricultori și crescători de animale, în special ovine (Mohen, 1988).

Complexul liniar-ceramic, denumit și ***Bandkeramik*** (F. Klopfleish, 1903) sau ***Linear-bandkeramik***, **Rubané**, ***Volutová keramika*** sau ***Ceramika wstęgowa***, și **Danubian** (considerat de G. Childe drept cel mai vechi neolitic din Europa dunăreană) desemnează ansamblul cultural datat în Neoliticul timpuriu din Europa centrală și vestică, răspândit de la Marea Neagră și până la Atlantic și individualizat prin totalitatea manifestărilor sale, care denotă o reală unitate în diversitate, atât în ceea ce privește economia, modul de întemeiere a așezărilor și locuințelor, cât și ritualul funerar și spiritualitatea. Acest complex cultural cuprinde două variante (entități) principale: **Ceramica liniară orientală** și **Ceramica liniară occidentală**, precum și toate variantele și faciesurile regionale care au derivat: **ceramica punctată** (*La Céramique Pointillée*), **Hinkelstein**, **Grossgartach**, **Rössen**,

Liniarul recent (târziu) din Bazinul Parizian etc (Lichardus-Itten, 1988 a).

Acest complex cultural liniar-ceramic s-a format la sfârșitul mileniului al VI-lea și în prima jumătate a mileniului al V-lea bc, ca urmare a contactelor și sintezelor/asimilărilor dintre purtătorii complexului cultural Starčevo-Criș care s-au răspândit în valea Dunării Mijlocii (pannonice), Transdanubia (regiunea de la vest de Dunăre) și în bazinul carpatic de nord-vest (în Ungaria și Slovacia), cu cei ai mezoliticului local mult întârziat, unde s-au format: **cultura Szatmár (a ceramicii liniare Alföld)**, în Ungaria, **grupul Ciumești-Pișcolț**, în România, și **cultura liniară Barca**, în Slovacia, trei entități etno-culturale care constituie o unitate, chiar dacă au fost denumite diferit în istoriografiile maghiară, slovacă și română (**Lichardus et alii, 1985**).

Din această zonă originală, purtătorii complexului cu ceramică liniară au colonizat succesiv, încă din etapele vechi (începutul mileniului al V-lea bc), cea mai mare parte a Europei centrale, ajungând până în nordul Poloniei, în landurile Hessa, Saxonia inferioară, valea Rhinului (Baden-Wurtemberg și Rhenania-Palatinat), Hanovra, punând bazele așa-numitei **culturi cu ceramică liniară occidentală**. Începând cu cea de-a doua etapă (începuturile celei de a doua jumătăți a mileniului al V-lea bc), au fost colonizate regiunile mai vestice din zona Rhinului Inferior și Limbourg (Olanda), în vreme ce, în cea de-a treia etapă (sfârșitul mileniului al V-lea bc), au ocupat Bazinul Parizian, cum se observă în situl de la Larzicourt (Franța) (**Lichardus-Itten, 1988 b**).

În cursul dezvoltării lor (mijlocul mileniului V bc), comunitățile liniar-ceramice occidentale au trecut la răsăritul arcului carpatic, și s-au așezat în Polonia sudică, Moldova și Ucraina vestică, unde au format **cultura liniar-ceramică orientală (Ursulescu, 1990)**. Este posibil ca deplasarea comunităților liniar-ceramice spre vest, nord-vest și est-nord-est să se fi realizat în condițiile presiunilor exercitate de răspândirea, dinspre Anatolia și Balcani a comunităților neolitice târzii/chalcolitice timpurii cu ceramică neagră, lustruită și canelată (în special Vinča-Hotnița-Dudești).

Începând cu cea de-a doua etapă, se observă o regionalizare a dezvoltării comunităților liniar-ceramice occidentale, vizibilă, mai ales, în domeniul decorului ceramicii. Astfel, în Cehia, Moravia și Slovacia s-a dezvoltat **stilul Ačkovy** iar mult spre vest, în

Germania, **stilul Flomborn**. De asemenea, în regiunile danubiene (Transdanubia, Moravia, Austria inferioară, Slovacia vestică) (fig. 71) s-a dezvoltat **ceramica liniară** zisă **cu capete de note muzicale**, care a evoluat spre ceramica de tip **Želiez (Želiezovče)** (fig. 72). În același timp, în regiunile Elbei (Boemia, Germania de est și o parte a Poloniei), în decorul ceramicii se observă o predilecție pentru spirale și meandre, compuse din benzi umplute cu puncte, din care a derivat **tipul Šárka** (fig. 73) (**Lichardus et alii, 1985; Lichardus-Itten, 1988 b**)

Spre vest, în regiunile rhenane, evoluția stilistică a decorului ceramicii a fost determinată de benzile în formă de arc de cerc și de spiralele și meandrele umplute cu incizii și impresiuni, precum și decoruri executate cu pieptenele (ca **tipul Plaindt**) și motive înguste „în căpriori”, așa cum se cunosc în ceramica liniară occidentală târzie din Bazinul Parizian.

Referitor la modul de viață, purtătorii ceramicii liniare occidentale au practicat cultivarea plantelor (diverse specii de grâu, orz, linte, mazăre, in), creșterea animalelor (bovine, ovicaprine, porci, câini), vânătoarea, culesul, meșteșugurile. Satele culturii ceramicii liniare occidentale au fost întemeiate, de regulă, pe soluri loessoide sau în apropierea acestora, cu excepția sitului de la Cuiry-lès-Chaudardes (Franța) ca și a altora din Bazinul Parizian, amplasate pe prima terasă a râurilor sau în apropierea zonelor inundabile. Așezările au fost fortificate, adesea, cu șanțuri de apărare, cu secțiunea în **V** sau **U**, dublate de palisade, amplasate în apropierea așezărilor sau chiar în interiorul lor, așa cum sunt cele de la Eilsleben, Aldenhoven, Köln-Lindenthal (Germania), care pun în continuare probleme legate de funcția acestor întărituri antropice (fig. 69) (**Lichardus et alii, 1985; Lichardus-Itten, 1988**).

Cel mai adesea, locuințele erau rectangulare, cu orientarea NV-SE, lungimea variind între 6 și 45 m în timp ce lățimea era destul de constantă, de aprox. 6-7 m. Locuințele cu patru nave erau construite din stâlpi de lemn și s-au decelat, după dispunerea stâlpilor în partea centrală a caselor, structuri în formă de **Y** (**tipul Geleen**) și case cu trei rânduri de stâlpi aliniați (**tipul Elsloo**) (fig. 70).

În același timp, săpăturile efectuate în unele stațiuni importante, ca cele de la Bylany (Cehia), Olszanica (Polonia),

Hienheim, Aldenhoven, Köln-Lindenthal (Germania), Elsloo (Limbourg, Olanda) și Cuiry-lès-Chaudardes (Franța), au pus o serie de probleme legate de stabilirea raporturilor cronologice între diferitele structuri de locuire și datarea precisă a acestora, pentru stabilirea succesiunilor și modelelor de locuire. Astfel, la Bylany (Kutná Hora, Boemia/Cehia), pe același loc s-au succedat mai multe cicluri de locuire, realizate prin deplasarea întregului sat, odată la 15-18 ani, în spațiul microregiunii date. În satul de pe platoul Aldenhoven au existat „ferme” relativ izolate în vreme ce la Elsloo a existat o așezare permanentă, reînnoită prin reconstrucția și extinderea locuințelor individuale (**Lichardus et alii, 1985; Lichardus-Itten, 1988**).

Din punct de vedere spiritual, se poate arăta că, deocamdată, nu se cunosc construcții-sanctuar și nici o plastică antropomorfă și zoomorfă evidentă, așa cum este caracteristic pentru neoliticul oriental, microasiatic și egeo-balcanic, în schimb, asemenea reprezentări apar fie sub formă de protome, fie ca elemente decorative incizate sau în relief, dispuse pe pereții vaselor.

În ceea ce privește ritul funerar, se poate arăta că au fost utilizate, deopotrivă, inhumăția și incinerația, predominantă fiind prima, mormintele fiind organizate în necropole, cum sunt cele de la Nitra (Slovacia), Sonderhausen, Arnstadt, Aiterhofen, Flomborn, Niedermerz (Germania) și Elsloo (Olanda).

În cadrul mormintelor de inhumăție, cel mai adesea individuale, defuncții erau depuși în poziție chircită, pe partea dreaptă sau stângă, sau alungit pe spate, această particularitate regională întâlnindu-se în etapa târzie a ceramicii-liniare occidentale din Alsacia și Baden-Wurtemberg.

Defuncții erau acoperiți, adesea, cu ocră roșu și inventarul mormintelor era compus din vase, elemente de podoabă (mărgelă de piatră și scoică, brățări și cataramă de centură din scoică *Spondylus*, pandantive diverse), tesle-*calapod*, lame, vârfuri de săgeți etc. Sunt cunoscute și morminte de incinerație (Arnstadt, Niedermerz și Elsloo).

Ca tip antropologic, purtătorii culturii ceramicii liniare occidentale erau mediteranoizi (cu talie mică, adesea cu un ușor prognatism, uneori gracili) (**Lichardus et alii, 1985; Lichardus-Itten, 1988**).

Complexul cultural cu ceramica punctată (*La Céramique*

Pointillée, Stichband-keramik, Stroke ornamented ware, Keramika vypichaná, Ceramika wstęgowa kluta), specific pentru neoliticul târziu (sfârșitul mileniului V bc) din Boemia, Germania de est, vestul Poloniei, Moravia, Bavaria și Austria, era înrudită genetic cu cultura liniară târzie din regiunea Elbei, fiind periodizată în cinci faze (I-III, IV a, IV b și V, M. Zápotocká) sau în trei etape cronologice (I a, Ib și II, D. Kaufmann). A fost denumită astfel datorită decorului predominant al ceramicii, cu impresiuni simple, duble și multiple (realizate cu ajutorul unui pieptene sau al unui instrument dințat) sau punctat-adâncite, care acoperea întreaga suprafață exterioară a vaselor, evoluat din cel de tip Šarka al ceramicii liniare târzii. Ca forme, se remarcă bolurile piriforme sau cu profilul în "S", cupele plate și semisferice decorate, la început, cu motive bandate organizate „în căpriori” simpli, separate, câteodată, de benzi verticale (fig. 74) **(Lichardus et alii, 1985; Lichardus-Itten, 1988 c)**

În cadrul industriei litice s-au păstrat topoarele, dălțile și teslele *calapod* și icurile (penele) perforate. Habitatul uman continuă utilizarea amplasamentelor anterioare (Hienheim și Zwenkau, în Germania), fiind cunoscute locuințele de formă alungită, care aveau pereții curbați, și care au evoluat, ulterior, spre planurile trapezoidale (Postoloprty/Žatec, Boemia, Cehia), devenind caracteristice pentru neoliticul târziu din zona danubiană.

În cadrul așezărilor se remarcă șanțurile circulare concentrice, dotate cu palisade și spații de trecere (un fel de porți) dispuse cardinal, care au fost interpretate drept construcții de cult (Vochoy/Plzeň-Nord, în Boemia, Tešetice-Kyjovice/Znojmo, Moravia, Kothingeichendorf și Bochum-Harpen, în Germania) sau fortificații. Ritul funerar era cel tradițional, moștenit de la comunitățile anterioare, existând morminte izolate sau cuprinse în mici necropole, conținând fie o singură înhumare, în poziție chircită, fie o singură incinerare **(Lichardus et alii, 1985; Lichardus-Itten, 1988 c)**.

În partea de centru-nord a Europei s-au dezvoltat o serie de culturi și complexe culturale, toate reprezentând o prelungire a curentului danubian, unele dintre acestea păstrând multe dintre tradițiile din care au derivat.

Grupul cultural Hinkelstein (Monsheim/Worms, Germania), s-a dezvoltat în neoliticul târziu (sfârșitul mileniului al V-lea bc), din

fond liniar-ceramic recent, în landurile germane Baden-Wurtemberg, Hessa rhenană și Palatinat, fiind cunoscut prin necropolele sale de la Worms-Rheingewann și Rheindürkheim, unde au fost descoperire înhumări individuale, cu defuncții depuși întinși pe spate. Ca materiale de inventar s-au descoperit: ceramică cu forme și decoruri derivate din liniarul recent (fig. 75), unelte *calapod*, foarte subțiri, și obiecte de podoabă (**Müller-Karpe, 1968; Lichardus et alii, 1985**).

Acest grup cultural a evoluat spre cel următor, Grossgatarch, care moștenește majoritatea caracteristicilor. **Grupul cultural Grossgatarch** (lângă Heilbronn, în valea Neckar, în Germania, cercetări A. Schliz, la sfârșitul secolului al XIX-lea), aparține neoliticului liniar-ceramic târziu și s-a răspândit, în principal, în landurile Baden-Wurtemberg, în Alsacia și Hessa renană, considerate zone de origine, de unde s-a răspândit până în valea Rinului inferior, Bavaria, regiunea Saale/ Elba și în bazinul Yonne (mormântul de la Passy), contribuind, ulterior, la geneza culturii Rössen.

Așezările acestui grup cultural erau alcătuite din locuințe cu planul naviform sau trapezoidal (Jülich-Walldorf/Aldenhoven, Germania). Din cadrul inventarului, se remarcă vasele carenate, paharele cu picior, cupele quadrilobate și vasele-*sticlă*, decorate cu motive adâncite, trasate cu un vârf ascuțit, și impresiunile duble, care au devenit frecvente în cadrul culturii Rössen. Mormintele, descoperite mai ales în Alsacia (42 de morminte la Lingolsheim, Germania), constau din înhumări individuale, în poziție alungită pe spate, în gropi simple, rectangulare, având ca inventar vase, unelte de piatră și os, piese de podoabă (**Lichardus et alii, 1985**).

Cultura Rössen (necropolă lângă Merseburg/Saxa-Anhalt, Germania, cercetată de A. Nagel, H. V. Borries, N. Niklasson, între 1879-1918), aparține neoliticului mijlociu și final din nordul Europei, de tradiție liniar ceramică, când s-a răspândit progresiv, din zona de origine din Germania de SV, în Câmpia joasă din nordul Germaniei, în regiunile Saale-Elba, în Bavaria, unde a dezvoltat un aspect local, așa-numitul **Rössen bavarez** sau **grupul Oberlauterbach**, în Elveția, unde a dezvoltat **faciesul Wauwil**, în Bazinul Parizian, cunoscută prin stațiunile de tip **Berry-au-Bac**, și până la Atlantic. De asemenea, în Germania de SV, s-au dezvoltat o serie de grupe locale ca: **Planig-Friedberg, Rhin-Main, Neckar**

și **Bischheim**, care par a fi faze și etape cronologice (**Müller-Karpe, 1968; Lichardus et alii, 1985**).

În dezvoltarea acestei culturi au fost stabilite trei faze de evoluție. În timpul etapelor finale, purtătorii culturii Rössen. au pătruns în regiuni încă neneolitizate, unde au intrat în contact cu vânătorii și culegătorii culturii **Ertebølle-Ellerbek**, pe care i-au neolitizat direct, prin cucerire, sau prin aculturație. În cadrul siturilor cercetate în bazinul Rhinului inferior (Aldenhoven I, Inden-Lamersdorf Deiringsen-Ruploh, Germania), se observă atât păstrarea unor tradiții constructive cât și apariția unor modificări. Astfel, în cadrul așezărilor existau palisade și mici șanțuri poligonale, iar cele circulare (Bochum-Harpen) au putut avea o funcție rituală. De asemenea, se păstrează locuințele mari, care tind să aibă un plan trapezoidal (Bochum-Hiltrop, Germania) și un spațiu interior extins.

Ca ocupații, purtătorii culturii Rössen practica agricultura și creșterea animalelor, în cadrul industriei litice fiind specifice penele (icurile) perforate, utilizate ca săpăligi. Ceramica fazei vechi Rössen (I) s-a caracterizat printr-un decor dispus pe întreaga suprafață a vasului, realizat prin așa-numitele impresiuni duble rösseniene, care au condus la apariția benzilor negative (fig. 76. 9-12); cea a fazei mijlocii Rössen (II) a avut o ornamentare mai spațiată, motivele fiind realizate, adesea, prin zig-zaguri (fig. 76. 5-8) (**Lichardus et alii, 1985**).

În faza recentă a culturii Rössen (III), ceramica prezintă impresiuni succesive trasate cu un instrument ascuțit, care formează benzi continue și triunghiuri "agățate" (fig. 76. 1-4).

Ritul funerar a fost reprezentat, cu puține excepții, de înhumări individuale, cu unele particularități zonale de ritual. Astfel, în aria occidentală, corpurile decedaților erau depuse pe spate, cu picioarele alungite (necropolele de la Jechtingen și Wittmar, Germania), în vreme ce, în aria orientală acestea erau dispuse chircit, pe partea stângă sau dreaptă, dovedind o mai puternică tradiție liniară (Rössen), având ca inventar: vase, unelte și arme de piatră și os, podoabe, între care tipicele brățări din marmură și șist.

În Europa vest-centrală o serie de grupe culturale (Aichbühl, Schwieberdingen, Bischof-fingen-Lieselheim/ Germania, Lutzengüttele/ Elveția de N, Entzheim/Alsacia și Menneville/ Bazinul Parizian) au fost incluse în așa-numitele manifestări

culturale **Epirössen** sau **Poströssen**, observându-se o continuitate a unor forme de cultură materială (tip de habitat, locuință, unele forme și decoruri ceramice, rit funerar) (**Müller-Karpe, 1968; Lichardus et alii, 1985**).

Cultura paharelor cu gâtul în formă de pânne (Trichterbecherkultur/TRBK; Funnel Beaker Culture) s-a dezvoltat, în Neoliticul târziu/Chalcoliticul timpuriu (sfârșitul mileniului al IV-lea – mileniul al III-lea bc) pe un spațiu deosebit de larg, care cuprins sudul Scandinaviei, Țările de Jos (Belgia, Olanda), Germania de nord și Polonia, de unde s-a extins către sud și sud-est, influențe ale sale găsindu-se în mediile unor culturi eneolitice din zonele dunăreană, est-carpatică și vest-ucraineană. Originea acestei culturi nu este lămurită, dar fondul Rössen final și unele influențe danubiene par să fi avut o importanță deosebită, cărora li s-au adăugat, în diferite etape, impulsuri primite din partea culturilor și grupelor culturale vecine și contemporane, sau de la unele civilizații eneolitice danubiene și est-carpătice. În mod normal, în acest spațiu întins s-au dezvoltat mai multe aspecte și grupe regionale, care au evoluat pe parcursul a două faze principale (**TRBK A** și **C**), faza intermediară (**TRBK B**) nemaifiind de actualitate.

Habitatul purtătorilor acestei culturi este puțin cunoscut, în ambele faze fiind locuite atât zonele litorale cât și spațiile continentale, unele dintre acestea, în faza **TRBK C**, având sisteme de fortificare cu șanțuri și palisade. În ceea ce privește locuințele, acestea sunt cunoscute, deocamdată, doar pentru faza a doua, fiind vorba de case mari, rectangulare, construite pe stâlpi, unele având până la 85 m lungime și 6, 5 m lățime, cu compartimentări interioare, și structuri mai modeste, cu baza de piatră. Ca ocupații, purtătorii complexului cultural cu pahare cu gâtul în formă de pânne practicau agricultura (cereale) și creșterea animalelor (ovi-caprine, bovine, porcine), unele meșteșuguri, comerțul etc. (**Bogucki, 2001**). Industria litică s-a caracterizat prin topoare plate și lungi de silex, robuste, vorbind de exploatarea unor zăcămintele și a unui mediu forestier, vârfuri de săgeată, topoare-ciocan de piatră șlefuită și perforată.

În spațiul acestui complex cultural au fost descoperite multe piese de aramă, provenind fie sub formă de prefabricate, fie sub formă de produse finite (tesle plate, pumnale, topoare, brățări,

discuri, mărgelile, tuburi în spirală etc.) din arealul eneoliticului carpato-balcanic.

Ceramica este diferențiată pe faze. În faza timpurie (*TRBK A*), ceramica avea ca forme: paharele cu gâtul în formă de pâlnie, vasele-*sticlă*, străchini, amfore, discuri-*tăvi de pâine*, nedecorate sau ornamentate cu unele impresiuni și alveole. Ceramica fazei *TRBK C* evoluează din cea precedentă, cunoscând o anumită standardizare a formelor și decorurilor. Trebuie menționate: vasul-*sticlă*, cu pereții bombați și gâtul decorat cu un șnur inelar, numit *sticlă cu guleraș*, vase cu gura largă și vase cu corpul globular și gâtul cvasi-cilindric, decorate cu motive incizate și imprimate, linii verticale, triunghiuri hașurate, *spinări de pește* etc. (fig. 77).

Cu o semnificație cultică, încă nedeslușită pe deplin (funerare, votive, sacrificiale etc), se cunosc depozite intenționate cu vase, podoabe din chihlimbar (mărgelile și plăcuțe perforate), topoare de silex, piese de aramă (podoabe, unelte și arme) etc., oase umane și de animale (**Lichardus et alii, 1985; Baldia, 2002**).

Cel mai bine cunoscut este ritul funerar. Din faza *TRBK A* provin înhumări individuale și duble, în gropi simple, fără amenajări suplimentare. Defuncții erau depuși în poziție întinsă și acoperiți cu un strat consistent de ocru roșu, dintre piesele de inventar putându-se menționa: ceramică, arme de vânătoare, trofee, podoabe și accesorii vestimentare, unele lucrate din chihlimbar. În faza *TRBK C*, ritul funerar a cunoscut o dezvoltare deosebită, existând deopotrivă, probabil ca urmare a unei stratificări sociale, morminte modeste, în gropi simple, și construcții de influență megalitică: dolmene, dolmene lărgite, tumuli din aglomerări de pietre, cu camere de piatră (ciste) și lemn.

Acest grup cultural a evoluat și s-a regionalizat, în faza târzie fiind cunoscut aspectul târziu al paharelor cu gâtul în formă de pâlnie, care a reprezentat perioada de apogeu a megalitismului funerar nordic. În cadrul acestuia, pe lângă formele tradiționale, au fost create cupe cu picior, linguri, căni, vase pentru suspendat, decorate cu o ornamentare bogată, incizată, imprimată, încrustată cu roșu și alb, care acoperea întreaga suprafață a vasului, cu motive geometrice (triunghiuri, romburi pozitive și negative), benzi în zig-zag etc. Industria litică era foarte bogată, cunoscându-se "topoarele de luptă", alături de care se găseau câteva piese de aramă și aur (brățări) (**Müller-Karpe, 1968; Lichardus et alii,**

1985).

În Polonia, în zona Varșoviei și Kuyavice, s-a dezvoltat grupul cultural Sarnowo. După cultura cu pahare în formă de pâlnie, din sudul Suediei până în Țările Baltice și Finlanda s-a dezvoltat **cultura cu gropițe**, iar în Suedia răsăriteană cultura **topoarelor naviforme (*Bootaxt-kultur*) (Lichardus et alii, 1985)**.

După evoluția culturii paharelor cu gâtul în formă de pâlnie, în zona cuprinsă între Ucraina de vest, Elba, Saale și Havel (Germania de est, Polonia, Boemia), s-a format și a evoluat **cultura amforelor sferice** (prima jumătate a mileniului III bc), ale cărei comunități au pătruns și în spațiul de la răsărit de Carpați. Comunitățile culturii amforelor sferice au participat la geneza culturii central-europene cu ceramică șnurată.

Habitatul acestei culturi nu este bine cunoscut, locuințele fiind sub forma unor structuri simple, de tipul colibelor ușoare, care sunt greu de identificat arheologic. Materialele specifice: topoarele masive și dălțile de silex, topoarele de luptă și vasele, în principal în formă de amfore globulare cu gâtul conic, decorate cu incizii și impresiuni șnurate, ca motive decorative având romburi și triunghiuri, au fost descoperite în morminte individuale, duble sau colective, de înhumăție, în gropi simple și cutii de piatră (ciste), plane și tumulare. Se cunosc puține morminte de incinerăție și înhumări de animale (bovine). În inventarul mormintelor au mai fost descoperite piese de podoabă, în special discuri dispuse pe piept (**Lichardus et alii, 1985**).

Tot pe fond Rössen, la care s-au adăugat, probabil, unele influențe ale culturii paharelor cu gura în formă de pâlnie, s-a format **complex cultural Michelsberg**, datat în Neoliticul final/Chalcoliticul timpuriu (sfârșitul mileniului al IV-lea bc–mileniul al III-lea bc), numit după stațiunea eponimă din Germania (în apropiere de Untergrombach/Bruchsal, Baden-Wurtemberg), fiind identificat în Elveția, Austria, Belgia, NE Franței, până la Pas-de-Calais și valea Aisne, pe parcursul dezvoltării sale cunoscând mai multe faze (Michelsberg I-V) și grupe culturale regionale, printre care cultura Pfyn (**Lichardus et alii, 1985; Baldia 2001**).

Purtătorii acestui complex cultural au ocupat așezări de înălțime, fortificate cu valuri, palisade și șanțuri, în formă de *pinten barat* (Michelsberg, Munzingen-Tuniberg), precum și locuri joase,

În preajma surselor de apă, cele de mari dimensiuni fiind apărate natural și antropice (Urmitz/Koblenz, Ehrenstein, Mayen, Noyen-sur-Seine). Locuințele prezintă diferite tradiții constructive, cunoscându-se atât case rectangulare, pe stâlpi (Urmitz), cât și structuri ușoare, a căror planuri sunt greu de definit (Michelsberg). Acest tip de habitat uman corespunde atât caracteristicilor ocupațiilor principale ale comunităților Michelsberg (agricultura și creșterea animalelor, cu ponderi diferite de la sit la sit), cât și modificărilor produse în cadrul societăților, ca urmare a progreselor realizate în eneolitic. În domeniul creșterii animalelor, s-a manifestat o anumită specializare, caracterizată prin practicarea stabulației. În cadrul unor așezări au fost descoperite și oase de cal domestic.

În spațiul culturii Michelsberg era cunoscută exploatarea silexului (Spiennes/Belgia), piesele prefabricate (eboșe) fiind comercializate la distanțe destul de mari. Din silex și din piatră se confecționau topoare, tesle, dălți. În unele situri au fost descoperite urme ale prelucrării cuprului, prin ciocănire și turnare (creuzete cu urme de aramă), aduse, probabil din mediul Pfyn. Ceramica Michelsberg, în general neornamentată, prezintă ca forme: paharele mari, cupele, vasele-*sticlă*, decorate cu șiruri de proeminente mamelonare perforate, cănile, paharele caliciforme, discuri-*tăvi pentru pâine* (fig. 78) (**Lichardus et alii, 1985**).

Ritul funerar era reprezentat prin înhumări individuale, în poziție alungită sau chircită, în gropi simple, și morminte colective, în puțuri, grote și camere de piatră (Lenzburg), cu un inventar deosebit de sărăcăcios (un pahar, un căuș, câteva unelte și podoabe). Pe fond Michelsberg, cu diferite influențe, în chalcoliticul mijlociu s-au format o serie de culturi și grupe culturale: Horgen, Seine-Oise-Marne și cultura ceramicii cu impresiuni adânci, în principal (**Baldia 2001**).

În Chalcoliticul final (a doua jumătate a mileniului al III-lea bc), în zona central-europeană, s-a dezvoltat **complexul cultural al ceramicii șnurate** (*The Corded Ware/Single Grave Culture*), care a ocupat un areal deosebit de întins, cuprins între vestul Ucrainei, la est, estul Franței, la vest, Elveția, la sud, Polonia și Saxa inferioară, la nord, teritoriu ocupat, altădată, de comunitățile culturii paharelor cu gâtul în formă de pâlnie. Geneza acestui imens complex cultural nu este lămurită pe deplin, la formarea sa

participând, cu contribuții diferite, comunitățile locale și elementele cuceritoare, venite dinspre est, din stepele și silvo-stepele nord-pontice, purtătoare ale unor elemente de tip **kurgan** (purtătorii culturilor eneolitice din zona Niprului mijlociu). De aceea, în cadrul acestuia s-au manifestat multe grupe regionale (**Lichardus et alii, 1985; Gimbutas, 1989 b; Gimbutas 1997**).

În cadrul monumentelor arheologice, mai ales în morminte, au fost descoperite materiale osteologice provenind de la cai domestici și care de lemn cu patru roți, vorbind de caracterul mai dinamic al acestor comunități. Din păcate până în prezent, se cunosc foarte puține așezări aparținând purtătorilor acestui complex cultural, cele mai multe pe malurile lacurilor elvețiene, dar locuințele nu s-au păstrat. Este posibil ca numărul extrem de redus al așezărilor și locuințelor să se datoreze unui anumit specific al întemeierii habitatului, sub forma unor construcții ușoare, sezoniere, sau a corturilor (iurtelor) și carelor cu coviltire, specifice unor comunități seminomade, care nu lasă decât puține urme arheologice.

Cel mai bine cunoscute sunt construcțiile funerare, sub forma tumulilor, cu diferite înălțimi și diametre, înconjurare cu șanțuri, cercuri de piatră și eventuale palisade, cu sau fără construcții interioare (ciste, camere de lemn și catacombe), unele fiind marcate cu stele funerare, cu diferite reprezentări. În cadrul acestora, existau, de regulă, câte un mormânt central (principal) și morminte secundare, contemporane sau ulterioare. Defuncții erau depuși diferit, după rang, sex, vârstă, indicând existența unei ierarhii stricte. Astfel, bărbații erau înhumați chircit, pe partea stângă, cu orientarea vest-est, iar femeile, pe partea dreaptă, pe direcția est-vest. Cele mai cunoscute necropole tumulare ale ceramicii șnurate central europene se găsesc la Forst Lucka și Forst Leina (Thuringia/Germania) și Vikletice (Boemia/Cehia). În aspectele regionale din Elveția se cunosc și morminte tumulare cu incinerare (Schöfflisdorf) (**Lichardus et alii, 1985**).

Inventarul funerar al acestei culturi era destul de standardizat, mai bogat pentru personajele mai importante, fiind compus din ceramică (amfore, pahare, cupe, străchini), unelte de silex și os, "topoare de luptă" din piatră șlefuită și perforată sau din aramă, ca sceptra și însemne de prestigiu, podoabe de aramă (mai ales în siturile elvețiene). Despre stratificarea socială și existența unor șefi

tribali (*chiefdom*) vorbesc depozitele cu obiecte de podoabă și topoare de luptă de aramă (Kelsterbach și Eschollbrücken). Maniera de decorare a ceramicii, pe baza căreia s-a dat și numele complexului cultural, constă din impresiuni realizate cu șnurul sau cu un obiect dințat, inciziile, decorurile negative, dispuse pe gâtul și umărul vaselor (fig. 79) (**Lichardus et alii, 1985; Gimbutas, 1989 b; Gimbutas 1997**).

Complexul cultural al paharelor campaniforme sau caliciforme (*Glockenbecher, Gobelet campaniforme, Bell Beaker Culture*) s-a dezvoltat, la sfârșitul mileniului al III-lea bc, pe un areal geografic deosebit de întins, din Peninsula Iberică până în valea Dunării mijlocii și din sudul Italiei până în sudul Peninsulei Scandinavice, la formarea sa contribuind elementele locale (neolitice târzii și chalcolitice), uniformizate prin noi legături comerciale, uniformizări politico-militare, mișcări de populații și cuceriri, după unii specialiști, pornite dinspre sud-vest (Peninsula Iberică), potrivit altora, dinspre Dunărea panonică, procese etnoculturale care așteaptă o necesară clarificare. În aceste condiții, modelul genezei particulare de la zonă la zonă este, credem, cel mai plauzibil. De asemenea, având în vedere vastul spațiu de răspândire, specialiștii au decelat două mari variante: **cultura paharelor campaniforme din Europa centrală și cultura paharelor campaniforme din Europa vestică**, în cadrul acestora remarcându-se diferite aspecte și grupe regionale.

Cultura paharelor campaniforme din Europa centrală este cunoscută, ca și cea precedentă, mai ales prin prisma ritului funerar, constând din înhumări în poziție chircită, în gropi simple și camere de lemn, diferențiate ca orientare după sex: bărbații pe stânga, pe direcția nord-sud, și femeile, pe dreapta, cu sensul sud-nord, în etapele târzii fiind utilizată și incinerarea. De regulă, mormintele erau plane, dar există și cazuri în care defuncții au fost depuși în monumentele funerare megalitice sau cele tumulare ale ceramicii șnurate. Inventarul mormintelor era alcătuit din ceramică (pahare și vase cu gura largă), arme (apărători de braț pentru arcași, vârfuri de săgeată de silex, pumnale triumphiulare de cupru) podoabe și accesorii vestimentare (cercei, inele, plăcuțe din aramă, aur și electrum, nasturi de os, perforați etc.). Asemenea morminte au fost descoperite și în nord-vestul Africii (Maroc), Sicilia și Sardinia.

Ceramica a fost lucrată, adesea, dintr-o pastă de foarte bună calitate, roșiatică, ca forme remarcându-se paharele-*clopot* de diferite dimensiuni, străchinile și vasele cu gura largă, decorate pe întreaga suprafață exterioară, cu benzi care alternează cu suprafețe netede, realizate prin incizie simplă, excizie, impresiuni de pieptene, șnur răsucit etc. În zonele răsăritene, sunt cunoscute și paharele cu toartă bandată, cupele cu patru piciorușe și vasele nedecorate.

Purtătorii acestei complex cultural practicaau agricultura și creșterea animalelor, calul domestic fiind bine cunoscut (65 % din materialele osteologice ale animalelor domestice la Csepel Haros/Budapesta, Ungaria) (**Lichardus et alii, 1985**).

Cultura paharelor campaniforme din Europa vestică s-a caracterizat prin multe elemente de cultură materială și spirituală asemănătoare cu varianta central-europeană (rit și inventar funerar, unele forme și decoruri ceramice etc.). Ceramica era de foarte bună calitate, paharele descoperite în morminte fiind decorate, pe întreaga suprafață exterioară, cu linii orizontale șnurate, benzi liniare punctate, realizate prin impresiuni cu pieptenele, benzi cu linii oblice, mărginite cu incizii, în alternanță cu spații nedecorate. Aceste vase sunt foarte puțin reprezentate în așezări, aparținând probabil cuceritorilor sau unei categorii sociale suprapuse. În faza a doua, care face trecerea către epoca bronzului, ceramica fiind mai abundentă în așezări și având un repertoriu diversificat de forme, reprezentat prin vase mai scunde sau mai alungite, decorate cu pătrate, triunghiuri hașurate, linii puțin evidente etc. (fig. 80) (**Wittle, 1985**).

Pe baza diferitelor culturi și aspecte regionale care s-au dezvoltat pe fond campaniform, s-au format, în jurul anilor 2000 bc, civilizațiile epocii bronzului celtic în spațiul central și vest european.

În **Bazinul Parizian**, neoliticul este caracterizat prin evoluția **culturii ceramicii liniare târzii** numită și **cultura liniară champenois** (departamentul Marna), dezvoltată în mileniul al V-lea bc, urmată de grupul cultural **Villeneuve-Saint Germain**, care a fost contemporan cu grupele culturale Grossgartach (Germania) și Blicquy (sudul Belgiei), datate în cea de-a doua jumătate a mileniului al V-lea bc. Așezarea eponimă, întemeiată într-un meandru al râului Aisne, păstrează multe tradiții liniar-ceramice în

construirea locuințelor, care nu erau la fel de mari. În cadrul industriei litice, se folosea un utilaj robust, reprezentat prin tășuri. Ceramica prezenta două specii, fină, cu forme semisferice și margine decorată cu scobituri, ca ornamente cunoscându-se motivele realizate cu pieptenele: „căpriori”, „dinți de lup”, „șah”, la care s-au adăugat „spinările de pește”, ca urmare a influențelor primite din partea grupului Limbourg, și grosieră, împodobită cu șnururi și impresiuni digitale în V. Acest grup cultural a fost urmat, la sfârșitul neoliticului timpuriu din sudul Bazinului Parizian, de unul postliniar, numit, după cele două stațiuni de la Bourgogne (Augy și Sainte-Pallaye, Yonne, Franța), **Augy-Sainte-Pallaye** (sfârșitul mileniului al V-lea—începutul mileniului IV bc), fiind rezultatul unei sinteze între elementele liniare și cele epicardiale. Ceramica prezintă moșteniri din grupele culturale parentale: marginile cu scobituri și decorul dispus în V („dinți de lup”), șnururi plastice și butoni (**Constantin, Blanchet, 1998**).

Grupul cultural Augy-Sainte-Pallaye a fost succedat de **cultura Cerny** (Parc aux Bœufs din Cerny, Essone, Franța) care a fost, în neoliticul mijlociu (sfârșitul mileniului al V-lea bc), contemporană cu primele manifestări megalitice din vestul Franței și cu cultura Rössen în est, rezultând din împletirea grupelor liniar-ceramice vestice cu influențele mediteraneene, cardiale târzii (epicardial).

În faza de maximă dezvoltare (mijlocul mileniului al V-lea bc), cultura Cerny s-a răspândit până pe litoralul atlantic (siturile Etaples, Guernesey, Pinacle/Jersey), cunoscând mai multe faciesuri regionale și manifestări deosebite de cultură materială: așezări de înălțime, fortificate (Barbaise-Curtavant), structuri de cult, cu șanțuri și palisade (Passy-sur-Yonne) și rituri funerare caracterizate prin apariția structurilor megalitice (Insula Guernesey) și a mormintelor în ciste (Chambon). Cultura Cerny s-a născut pe fond Villeneuve-Saint Germain și Augy-Sainte-Pallaye, de la primul moștenind o serie de caracteristici liniar-ceramice ca: tipul de locuință mare, cu patru nave și cinci rânduri de stâlpi, un utilaj robust, confecționat din silex, ceramica cu forme semisferice și decoruri realizate cu pieptenele și spatula, însoțite de butoni *au repoussé*.

De la grupul cultural Augy-Sainte-Pallaye, purtătorii culturii Cerny au preluat decorurile plastice, asociate cu ghirlande și linii

vălurite (fig. 81)(**Lichardus et alii, 1985; Constantin, Blanchet, 1998**).

După o perioadă în care, în Bazinul Parizian au pătruns elementele ale fazelor finale Rössen și Epirössen, de tip **Berry-au-Bac**, care prelungesc o serie de liniar-ceramice târzii, în această zonă a fost ocupată de purtătorii orizontului **Chasséan-Michelsberg (Constantin, Blanchet, 1998)**.

Grupul cultural Chasséan (Chassey-le-Camp, Saône-et-Loire, Franța), s-a dezvoltat, în aceeași zonă, în neoliticul mijlociu, între sfârșitul mileniului al V-lea–mijlocul mileniului al IV-lea bc, a făcut parte din complexul cultural Cortaillod-Chassey-Lagozza, care s-a răspândit pe teritoriile Franței, Elveției și Italiei de Nord, impunând, peste tot, modul de viață agro-pastoral. Având în vedere marele areal de răspândire, grupul cultural chasséan a cunoscut mai multe aspecte regionale, elementul de unitate fiind dat de ceramica fină, de culoare roșie-închisă sau neagră, lustruită, bine arsă (fig. 82) (**Lichardus et alii, 1985; Constantin, Blanchet, 1998**).

Aspectul meridional, în cadrul căruia a fost tipic **grupul cultural Montbolo** (a doua jumătate a mileniului al IV-lea bc), a prelungit habitatul în adăposturi, grote (Font Juvenal, Aude, și Fontbrégoua, Var) și cel din aer liber (Saint-Michel-du-Touch și Villéneuve-Tolosane, în zona Toulouse). În domeniul ceramicii, s-a caracterizat prin vase cu torți cu perforații multiple, dispuse pe diametrul maxim al vasului, decorul adâncit realizat după ardere, străchini cu marginea răsfrântă, cupe, vase suport etc.

Aspectul nordic, răspândit în Bazinul Parizian și zona Bourgogne, s-a caracterizat printr-un habitat deschis, pe terase joase și înalte (Noyen-sur-Seine, Seine-et-Marne, Chassey, Saône-et-Loire, Fort-Harrouard/Sorel-Moussel etc), o ceramică mai puțin diversificată decât cea din aspectul sudic, de o calitate variabilă, și multe statuete antropomorfe feminine din lut ars.

Aspectul vestic, dezvoltat în regiunile de coastă, a cunoscut atât așezările deschise (Lizo, Er Lannic/ Morbihan) cât și cele fortificate, de înălțime (Chatelliers-du-Vieil-Auzay/Vandéa), împreună cu monumentele funerare megalitice (Bougon, Deux-Sèvres). Ceramica acestui aspect, avea ca forme: străchini, vase-*sticlă*, urcioare carenate, vase cu suport cubic, decorate cu triunghiuri și pătrate umplute cu puncte (**Constantin, Blanchet,**

1998).

În spațiul atlantic, s-a dezvoltat **grupul cultural Carn** (Ploudalmézeau, Finistère, Franța), care reprezintă o expresie a neoliticului mijlociu, mai ales de pe litoralul breton (a doua jumătate a mileniului al V-lea bc), cu influențe chasséene, purtătorii săi fiind **creatorii primelor monumente megalitice** din Bretagne și din partea vest-centrală a Franței. Până în prezent, nu se cunosc așezările acestor comunități, bine reprezentate fiind construcțiile funerare megalitice, sub forma unor mari tumuli circulari care acopereau monumente de tip **dolmen**. Inventarul acestora era destul de sărăcăcios, constând din lame și așchii de silex, mărgelile din șist și vase cu fundul rotund și buza îngustată, decorate cu șnururi oblice, dispuse în formă de mustață (**L'Helgouach, 1998**).

Se observă astfel, că **fenomenul megalitismului european** își găsește începuturile la comunitățile neolitice mijlocii (mijlocul mileniului al V-lea bc), care au trăit pe țărmurile Oceanului Atlantic și în Insule Britanice (fig. 83).

Acest fenomen poate fi pus în legătură cu o serie de mutații sociale și spirituale produse în rândurile acestor triburi, care au continuat, în forme din ce în ce mai diversificate, până în epoca bronzului, când a cunoscut o deosebită înflorire.

Se spulberă, astfel, o serie de așa-zise enigme legate de multe dintre monumentele megalitice, ele fiind operele unor comunități, care, altădată, având importante cunoștințe de știință aplicată și suficiente resurse economice și organizatorice, au fost capabile de asemenea realizări.

Cultura Seine-Oise-Marne a fost specifică pentru Neoliticul final/ Chalcoliticul (?) din Bazinul Parizian (mileniul al III-lea bc), prezentând o serie de caracteristici comune cu civilizația Horgen, printre care hipogeele (Mournouards/ Mesnil-sur-Oger) și aleile acoperite (Chaus-sée-Tirancourt). Din așezări (Videlles/ Essone, Pré-aux-Vaches/Morains, Sagy/ Val-d'Oise) și din necropole, au fost recuperate numeroase unelte de silex, dintre care se remarcă vârfurile de săgeată foliacee, cu aripioare și peduncul, și pumnalele, piese cornulare și osteologice (teci-suporturi pentru topoare, ace, dălți), podoabe din dentiție prelucrată, pandantive de piatră și rare mărgelile de aramă.

Ceramica era lucrată cu mult degresant în compoziție și era destul de diversificată, în vreme ce vasele funerare aveau ca

forme, în special, „oalele de flori” cu fundul plat (**Lichardus et alii, 1985; Constantin, Blanchet, 1998**).

În neolitic, unele comunități liniare și descendentele lor au ocupat terenurile de pe malurile unor lacuri, întemeind un habitat particular, cu locuințe realizate pe platforme de lemn, ridicate pe stâlpi, care dominau zonele mlăștinoase înconjurătoare, formând adevărate sate lacustre (palafite), în literatura de specialitate definindu-se un **neolitic lacustru**, pentru care există date de cronologie absolută, obținute prin metoda dendrocronologică.

Cultura Cortaillod (cantonul Neuchâtel, Elveția) reprezintă un aspect cultural al neoliticului mijlociu elvețian (mileniului IV bc), de tradiție chasséană și influențe sudice, care a fost denumit și **neoliticul lacustru vechi** (1934, P. Vouga) (**Petrequin, Petrequin, 1988**).

Această cultură s-a dezvoltat de-a lungul a patru faze principale (aprox.3850-3300 BC), cunoscând un habitat diversificat, constituit, în special, din așezări situate pe malurile unor lacuri (Auvernier, Twann, Burgäschi-Süd), pe terase glacio-lacustre (Rances) și în adăposturi sub stâncă (Vallon des Vaux, Baulmes), unde au construit locuințe fie alungite, rectangulare (faza I, aprox. 3800 BC, Burgäschi), fie mai scurte, în fazele mai noi (**Petrequin, Petrequin, 1988; Jeunesse, Petrequin, Piningre, 1998**).

Ocupațiile acestor comunități erau: agricultura desfășurată în cicluri scurte, în concurență cu pădurea secundară, creșterea animalelor, vânătoarea, culesul și pescuitul.

Buna conservare a materialelor arheologice, inclusiv a celor din materie organică, în sedimentele lacurilor, a permis cunoașterea bogatului utilaj litic, osteologic și lemnos, oferind o imagine cvasi-completă asupra acestora. Ceramica a cunoscut o firească evoluție, caracterizându-se prin forme scunde, cu profilul carenat sau rotunjit, cu reprezentări plastice, în formă de săni perforați (proeminențe mamelonare) sau ginecologice, cu decor în imprimat cu scoarță de mesteacăn aplicată pe peretele crud al vasului. În fazele finale, ceramica cunoaște o simplificare a formelor și decorurilor (fig. 84). Pe fondul acestei culturi, s-au format o serie de aspecte regionale (**Jeunesse, Petrequin, Piningre, 1998**).

În Elveția de est și nord-est, una dintre culturile Neoliticului mijlociu/Chalcolitic (prima jumătate a mileniului al IV-lea BC) a fost **Pfyn** (*Pfyn-Breitenloo*/Thurgau), apărută ca urmare a unor sinteze și evoluții complexe, fiind parțial contemporană cu cultura Cortaillod, parțial cu Michelsberg. Așezările acestei culturi au fost amplasate pe malurile unor lacuri (*Sipplingen-Osthafen*, lacul Constance) sau în zona unor turbării (*Pfyn-Breitenloo*), locuințele prezentând două tradiții diferite—case lungi, rectangulare la *Pfyn-Breitenloo* și construcții mici la *Thayngen-Weier*, ridicate, în funcție de condiții, pe stâlpi, planșee, “tâlpi” de fundație, pentru a supraviețui în mediile umede. Preponderentă era, în domeniul ocupațiilor, creșterea animalelor, pentru adăpostirea acestora construindu-se adevărate staule (*Thayngen*).

Datorită condițiilor propice de păstrare, utilajul litic, cornular, osteologic și lemnos este bine cunoscut, dovedind o deosebită diversitate. Se remarcă topoarele de luptă, de piatră, prinse în cozi prin diferite sisteme, săpăligile și tăișurile din corn de cerb, vârfuri de săgeată din os și silex, mărgelile și pandantive de piatră și corn. La sfârșitul fazei clasice a culturii *Pfyn* (către 3700 BC) a fost prelucrat cuprul, prin ciocănire și turnare, obținându-se topoare plate și mărgelile, preocupare care a fost abandonată în neoliticul final. Ceramica, utilizată pentru periodizarea culturii, prezintă o evoluție de la o specie mai fină, cu pereții subțiri și forme carenate (în faza timpurie), la o specie mai grosieră, acoperită cu barbotină, având ca forme—farfurii, pahare, căni și urcioare cu proeminente mamelonare și decoruri realizate prin impresiuni de degete (faza mijlocie), în ultima fază cu pereții foarte groși (**Lichardus et alii, 1985**).

La sfârșitul mileniului al IV-lea și începutul celui următor BC, în partea de nord a Elveției, s-a dezvoltat **cultura Horgen**, care a avut centrul în zona lacurilor Zürich și Constance. La începutul mileniului al III-lea (către 2950 BC), în Elveția de vest, această cultură a fost înlocuită de grupul Lüscherz.

Habitatul acestei culturi s-a caracterizat prin așezări amplasate pe malurile lacurilor (*Sipplingen/Constance*) sau în zone mai înalte (*Cazis-Petrshügel*), în cadrul cărora micile locuințe rectangulare erau construite în rânduri paralele, dispuse de-a lungul unor ulicioare (*Sipplingen/Constance*, *Feldmeilen-Vorderfeld*). Se mai cunosc și construcții ușoare, de tipul colibelor

ovale (Dullenried).

Utilajul litic s-a caracterizat prin vârfuri triunghiulare de săgeată și topoare-ciocan perforate. Din os, s-au realizat pandantive, din marmură, mărgelă, în timp ce prelucrarea cuprului a marcat un recul, confecționându-se doar puține străpungătoare cu două vârfuri și pandantive în formă de arc.

Ceramica specifică era destul de grosieră și avea forme cu pereții drepecți, foarte rar profilați, ornamentele predilecte fiind canelurile adânci, orizontale, inciziile, zig-zagurile, pastilele aplicate sub buză, șnururile simple, în relief, motivele antropomorfe și decorurile asociate, în zona centrală întâlnindu-se și motive solare și în formă de arc (fig. 85) (**Lichardus et alii, 1985; Jeunesse, Petrequin, Piningre, 1998**).

Din împletirea fondurilor Chasséan și Cortailod s-a format **cultura Saône-Rhône**, care s-a dezvoltat în Neoliticul târziu/Chalcoliticul mijlociu (sfârșitul mileniului al IV-lea și începutul mileniului al III-lea bc), în zona estului Franței și în Elveția, întreținând puternice și variate legături cu culturile și aspectele culturale contemporane, în special Horgen și Seine-Oise-Marne.

Multe așezări ale acestei culturi au fost întemeiate pe țărmurile lacurilor (Chalain, Clairvaux, Charavin/Paladru, Auvernier/Neuchâtel), unele cercetate subacvatic (Anne și Pierre Pétrequin) și râurilor (Ouroux/ Saône) sau în zona unor peninsule mlăștinoase. De aceea, locuințele rectangulare erau mici și au fost construite într-un mod specific, pe stâlpi, fiind înconjurate de palisade cu rol defensiv, în așezări existând și drumuri "podite" cu lodbe de lemn. Inventarul litic, osteologic și lemnos s-a păstrat foarte bine. Ceramica a fost reprezentată prin vase semisferice sau carenate și vase cilindrice, înalte, lucrate dintr-o pastă destul de grosieră, fiind decorată cu motive simple, sub formă de șnururi simple și brâie alveolare în relief (**Petrequin, Petrequin, 1988; Jeunesse, Petrequin, Piningre, 1998**).

Ceramica liniară orientală a fost legată genetic, așa cum am văzut, de cultura Criș/Körös din neoliticul timpuriu, dezvoltându-se în interiorul arcului carpatic, în Ungaria (marea câmpie joasă de la est de Dunăre), în România (Transilvania) și în Slovacia orientală, fiind denumită, pentru primul stadiu, **ceramica protoliniară** sau **cultura Szatmár**. Ceramica liniară veche s-a caracterizat prin

utilizarea unei paste cu multe materiale organice (pleavă) ca degresant. Vasele semisferice erau decorate cu rare motive pictate, în asociere cu ciupituri, impresiuni de degete, unghie și adâncituri largi, dispuse în motive rectilinii, bandate, așa cum se observă în descoperirile de la Michailovce (Slovacia).

Cronologia internă a acestei variante a culturii liniare a fost stabilită, mai ales, pe baza ceramicii recuperate din gropile așezărilor. Ceramica liniară numită **Alföld**, dezvoltată în Câmpia Alföldului (NE Ungariei) caracteristică pentru începuturile neoliticului mijlociu (prima jumătate a mileniului al V-lea bc), se dezvoltă dintr-un stadiu mai vechi. Ceramica sa era realizată cu degresanți vegetali și avea un decor realizat prin incizii rectilinii și curbilinii, care evoluează către adâncituri mai fine, așa cum sunt cunoscute în stadiile mai recente.

Pe fond **Alföld**, s-au dezvoltat o serie de grupuri culturale: **Tiszadob**, în nordul Câmpiei Alföld, și **Szakálhát-Lebö**, în sud. În cadrul grupului **Szakálhát-Lebö**, se întâlnesc așezări de tip *tell*, care sunt necunoscute mai la nord. În același timp, se cunosc planurile câtorva locuințe rectangulare, alungite. De asemenea, ceramica acestui grup cultural a resimțit puternice influențe din partea culturii Vinča-Turdaș, din împletirea lor rezultând unele aspecte regionale (**Makkay, 1982; Kalicz, 1993; Lazarovici, 1993**).

În cadrul grupului cultural **Tiszadob** se cunosc locuințe construite pe stâlpi de lemn și câteva morminte de inhumatie. Aproximativ în paralel și derivând din cultura Alföld, grupul Gömör, s-a dezvoltat, în regiunea carstului ungaro-slovac, **cultura Bükk**, într-o perioadă în care, mult mai la vest s-a născut și a evoluat cultura liniar ceramică occidentală.

Prin evoluția culturii cu ceramică liniară orientală, s-a format, în neoliticul mijlociu (mileniul al V-lea bc), în zona carstului din nordul Ungariei și sud-estul Slovaciei, **cultura Bükk**, care a cunoscut un habitat specific, cu așezări mai durabile (Boldogkövőáralja) sau sezoniere (Domica și Ardovo), specifice unei economii predominant pastorale. Ceramica acestei culturi este de foarte bună calitate și păstrează formele semisferice și globulare moștenite. Decorul ceramicii a fost deosebit de bogat, fiind realizat prin incizie cu pieptenele și încrustare cu culoare albă, galbenă sau roșie, reprezentând benzi paralele, volute, capete de spirale,

motive geometric (fig. 86). Pentru latura spirituală, trebuie amintite unele picturi din grote, vasele antropomorfe și zoomorfe și ritul funerar al înhumației în poziție chircită (**Kalicz, 1993**).

Cultura Tisza s-a dezvoltat în neoliticul târziu (sfârșitul mileniului al V-lea bc) în partea de răsărit a Ungariei și de vest a României, în bazinul râului cu același nume, evoluând din fondul liniar-ceramic oriental. S-a caracterizat printr-o ceramică de calitate superioară, decorată cu o bogată și variată ornamentație, realizată prin incizie și încrustare cu culoare albă și roșie, și pictură, motivistica fiind spiralică, meandrică și geometrică. Plastica antropomorfă este bine reprezentată, fiind atât schematizată cât și naturalistă, având un decor asemănător cu al ceramicii (fig. 87) De asemenea, au fost descoperite și multe vase antropomorfe.

Ritul funerar este cunoscut din cercetarea unor necropole de înhumație (Kökenydomb), cu un bogat inventar, între care și primele obiecte de cupru (**Kalicz, 1970; Müller-Karpe, 1974; Kalicz, 1993**).

Această cultură a evoluat, în eneolitic, către **complexul cultural Tiszapolgár- Bodrogheresztúr**, care a acoperit întreg mileniul al IV-lea bc, cunoscând o mare arie de răspândire, până în Slovacia și Serbia de nord-est. Purtătorii acestei civilizații au ocupat și exploatat unele zăcămintele de aramă și aur din zona slovacă sau vestul Munților Apuseni, piese din aceste metale găsindu-se pe scară largă, inclusiv în morminte. Cultura Tiszapolgár s-a caracterizat printr-o ceramică destul de mult diferită față de cea anterioară, remarcându-se vasele cu gâtul în formă de pâlnie, vasele cu deschiderea pătrată, recipientele cu picior înalt, cu multiple "ferestre", rar decorată, cele mai frecvente ornamente fiind multiplele proeminente mamelonare, dispuse pe corpul acestora. Celelalte decoruri, canelate, incizate și pictate sunt foarte rare, ca de altfel și reprezentările plastice (fig. 88) (**Müller-Karpe, 1974; Kalicz, 1993**).

Mult mai bine cunoscut este ritul funerar al înhumației, defuncții fiind depuși în necropole, cum sunt cele de la Tiszapolgár-Basatanya (Ungaria), cu 167 de morminte, Tibava sau Vel'ke Raškovce (Slovacia). Defuncții erau depuși în morminte potrivit poziției lor sociale și sexului (bărbații chirciți pe dreapta iar femeile chircite pe partea stângă), fiind însoțiți de diferite obiecte de inventar, dintre care unele foarte bogate (piese de aramă și

aur), dovedind existența unei stricte ierarhii sociale (**Lichardus et alii, 1985; Kalicz, 1993**).

Datorită pătrunderii unor elemente etno-culturale stepice, nord-pontice, de tip Decea Mureșului- Csóngrad, la începutul celei de-a doua jumătăți a mileniului al IV-lea bc, cultura Tiszapolgár s-a restructurat și a evoluat către **cultura Bodrogkeresztúr**.

Purtătorii acestei culturi au fost mult mai dinamici, pătrunzând, în căutare de sare și zăcămintele de aramă, și în spațiul intracarpatic al Transilvaniei. În cadrul acestei civilizații, metalurgia aramei a cunoscut o deosebită înflorire, fiind cunoscute, în special, topoarele cu două brațe dispuse în cruce și unele depozite cu piese de cupru, silex și obsidian. În domeniul ceramicii, comunitățile culturii Bodrogkeresztúr au continuat să confecționeze vase cu picior înalt, perforat, recipiente cu gâtul în formă de pâlnie, și așa-numitele “oale de lapte”, destul de rar decorate cu motive incizate și încrustate, păstrându-se și motivele “textile” (fig. 89).

În ceea ce privește ritul funerar, se observă o continuitate din perioada anterioară, defuncții fiind depuși asemănător. Se cunosc o serie de necropole, cum sunt cele de la Tiszavalk-Kenderföld și Tizasöllös, în ultima descoperindu-se morminte foarte bogate (**Müller-Karpe, 1974; Kalicz, 1993**).

Această civilizație a intrat, către sfârșitul mileniului al IV-lea bc, într-un proces de restructurare etno-culturală, participând la geneza **orizontului cultural Galatin-Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihlom**, pe baza căruia s-au format civilizațiile eneoliticului final din regiune.

În neoliticul final, în partea de est a Ungariei (sfârșitul mileniului al V-lea bc), s-a dezvoltat **grupul cultural Herpaly**, format, ca și cultura Tisza, prin evoluția grupului Szakálhát-Lebö. Acest grup cultural s-a caracterizat prin existența așezărilor de tip *tell* și o ceramică de bună calitate, decorată cu incizii și pictură, înainte de ardere, cu culori închise, și după ardere, cu alb și roșu sau cu un strat gros de culoare (**Kalicz, 1993**).

Neoliticul târziu și chalcoliticul timpuriu (a doua jumătate a mileniului al V-lea—începutul mileniului al IV-lea bc) din zona transdanubiană (vestul Ungariei) sunt reprezentate de **complexul cultural Lengyel** (M. Wosinsky, sfârșitul secolului al XIX-lea), care se formează pe fondul culturii cu ceramică liniară târzie la care s-au adăugat influențe ale culturii Sopot. În faza de maximă

dezvoltare, comunitățile culturii Lengyel au ajuns până în Polonia Mică și Silezia, Moravia, unde este cunoscută drept **cultura pictată moravă**, Slovacia de sud-vest, Austria de est și vestul Ungariei, dezvoltând mai multe variante regionale (**Lichardus et alii, 1985**).

În ceea ce privește habitatul, purtătorii complexului Lengyel au întemeiat atât așezări deschise cât și fortificate, în fazele evaluate, natural și antropice, cu șanțuri și palisade (Nitrianský Hradok, Branč, Lengyel), în cadrul cărora au fost construite mici locuințe de suprafață sau semiadâncite, din lut, și incinte circulare, cu funcție de cult (Tešetice). Pentru fazele mai noi se cunosc și locuințe de mari dimensiuni, amintind de tipul *megaron*.

În cadrul industriei litice se cunosc piese realizate din obsidian, în fazele evaluate dezvoltându-se și metalurgia aramei. Ceramica a fost foarte bine reprezentată în cadrul acestui complex cultural, evoluând de-a lungul celor șase faze de dezvoltare. Ca forme, au fost realizate vase bitronconice, recipiente cu gâtul evazat, vase cu picior, amfore, vase-crater etc., decorate evolutiv, în maniere diverse. Astfel, în fazele timpurii, au fost utilizate motivele bandate simple, spiralice, incizate sau pictate cu alb, brun, galben și roșu, cel mai adesea în asociere. În faza Lengyel III a fost întrebuițată, pe scară largă, pictura cu alb păstos și cu roșu, pentru ca în fazele Lengyel IV și V ornamentarea să dispară în mare măsură. În faza a VI-a reapare ornamentarea incizată și punctată, cunoscute fiind motivele geometrice (fig. 90).

La rândul ei, plastica antropomorfă și zoomorfă este variată și a cunoscut o anumită evoluție de la naturalism către schematizare. Ritul funerar este reprezentat prin înhumările în poziție chircită, câteva incinerări și morminte colective, aflate în necropole (Aszód și Zengövárkony). În fazele târzii apar și mormintele colective în puțuri.

Comunitățile complexului Lengyel au exercitat o influență puternică asupra grupelor liniar ceramice târzii din Europa centrală, participând, împreună cu alte elemente etno-culturale contemporane, la geneza culturii chalcolitice târzii Baden (**Kalicz, 1993; Pavuk, 1993; Kazdová, 1993**).

Neoliticul timpuriu Iberic este reprezentat prin **orizontul cardial** (mileniile al VI-lea–al V-lea bc), cunoscându-se, așa cum

am arătat mai sus, mai multe variante regionale (zona Valencia și Barcelona, sudul Spaniei). Deși situația nu este tocmai clară, au fost cercetate situri cu niveluri de locuire cardială: Coveta de l'Or (Beniarres, Valencia), Verdelpino (Cuenca), Barranca de los Grajos (Cieza, Murcia), Nerja și Cueva de Dehesilla (Andalusia). Ceramica cardială din zona iberică este foarte săracă, în ceea ce privește ornamentația (**Wittle, 1985**).

Pe baza elementelor cardiale evaluate s-a format **cultura Almería** din neoliticul mijlociu (aprox. 4000–2600 bc), care s-a dezvoltat pe parcursul a trei faze. **Faza I** reprezentată, în special, prin situl de la El Garcel, prezintă așezări înconjurată de un zid și o ceramică netezită, cu forme semisferice (boluri și vase cu gât înalt și îngust), cupe bitronconice, străchini cu fundul plat și urcioare ovoide. Industria litică cioplită se caracterizează prin piese microlitice: lamele, trapeze, triunghiuri, burine, cuțite și piese de seceră; industria litică șlefuită este reprezentată prin numeroase topoare lucrate în roci dure. În mormântările s-au realizat în gropi circulare, înconjurată de un mic zid de piatră, în care erau depuse unul sau două schelete (câteodată mai multe); ca obiecte de inventar se găseau boluri din ceramică, lamele, trapeze și triunghiuri de silex, topoare șlefuite și brățări lucrate din scoică de stridie, ca la Atalya IV. Cistele cu plan poligonal, descoperite în regiunea Grenada reprezintă un stadiu evoluat al acestor prime morminte colective.

În **faza a II-a**, mormintele circulare cu pereții realizați din piatră, aveau drept cale de acces un scurt culoar. În cadrul ofrandelor–inventar erau prezente elemente noi: săgeți, triunghiulare sau rombice, uneori cu peduncul, străpungătoare, idoli “en violon”, asemănători cu cei cicladici, și vase cu umăr. În provincia Grenada, megalitismul s-a diversificat, monumentele prezentând camere poligonale sau patrulatere cu culoar scurt. În situl Gerundia, alături de vârfurile de săgeată, brățări din marmură și scoică și ceramică nedecorată, au apărut primele obiecte de metal, sub forma vârfurilor de săgeată din aramă, datate în jur de 3100 bc.

Ultima fază (III) anunță cultura Los Milares. Casele din așezarea Parazuelos (Mazarron, Murcia) erau rectangulare și prezentau asize de piatră. Au fost descoperite vârfuri de săgeată cu aripioare și peduncul, piese realizate din aramă

(străpungătoare/poansoane, ace, săgeți rombice) și idoli cu ochi, pictați sau gravați. Mormintele megalitice colective prezentau căi de acces mult mai lungi. Megalitismul a atins apogeul prin monumentele de la Cueva de Menga la Antequera sau cu cel de la Casilla în Gandul (**Martin Socas, Camalich Massieu, Gonzales Quintero, 1998**).

Megalitismul funerar este cunoscut și în Portugalia, în acest sens putând fi citate mormintele de la Poço da Gateira, districul Evora/Alentejo, Gorginos și Anta Grande di Olival da Pega/Reguengos, prezentând unele influențe primite din mediul Almeria (**Wittle, 1985**).

Civilizația Los Millarès (situl de la Santa Fé, Almeria) s-a dezvoltat în cea de-a doua jumătate a mileniului al III-lea bc, de-a lungul a două faze, în cadrul celei din urmă apărând elemente ale culturii ceramicii campaniforme. În cadrul habitatului uman se cunosc așezări fortificate cu ziduri, în sisteme complexe (Los Millares/Spania și Zambujal/Portugalia). De asemenea, deosebit de elaborată a fost industria litică, dintre care se remarcă armele, alături de care sunt prezente pumnalele de cupru, topoarele plate, cuțitele, fierăstraiele, inelele, cerceii, denotând o amplă activitate metalurgică. Ceramica acestei culturi este compusă din vase bitronconice și sferice, vase-*sticlă*, vasele cu mai multe guri, vasele zoomorfe, decorate cu motive geometrice incizate și imprimate cu pieptenele, reprezentând motive geometrice (triunghiuri, „căpriori”, cercuri solare, animale).

Ritul funerar se caracterizează prin continuarea megalitismului, construindu-se morminte de piatră, cu cameră rotundă, culoar și cupolă, unele parțial adâncite, în care erau depuși defuncții (Almizaraque, Antequera, Gandul/Spania, A Dos Tassos și Farisoa/Portugalia) (**Martin Socas, Camalich Massieu, Gonzales Quintero, 1998**).

Neoliticul Peninsulei Italice se alimentează din tradiția **Impresso-Cardial**, care, fiind un fenomen etno-cultural divers, a contribuit la introducerea, probabil pe cale maritimă, a noului mod de viață și de gândire, aflându-se într-o permanentă legătură cu fenomenele culturale din spațiile vecine, în special din vestul Peninsulei Balcanice. Cele mai vechi descoperiri neolitice/*neolitico inferiore* (mileniul al VI-lea bc), de tip **Impresso-Cardial**, sunt

atestate în sudul peninsulei, fiind vorba de locuri în grote, adăposturi sau pe litoral, în cadrul lor găsindu-se o ceramică grosieră, decorată cu impresiuni de unghie, degete sau scoică (**Lichardus et alii, 1985**).

Pe fond Impresso–Cardial târziu, prin evoluție și contribuția unor influențe externe, în special vest-balcanice și, poate, liniar-ceramice, s-a format, în neoliticul mijlociu/ *neolitico medio*, în nordul Italiei, o serie de **culturi și grupe culturale**, dezvoltate pe parcursul mileniului al V-lea bc: **Gaban** (Valea Adige), **Vhó** (SE Lombardiei), **Fiorano** (Veneția, Emilia și Toscana), fiecare cu combinații decorative particulare, pe formele principale (boluri, pahare, căni și urcioare) fiind trasate șiruri de motive incizate, imprimate și asociate cu ornamente plastice. Elemente asemănătoare se regăsesc și în **grupele culturale Sasso Furbara și Sarteano**, În Insula Malta, primele atestări neolitice se leagă tot de orizontul Impresso-Cardial, evidențiat prin cercetările de la Skorba (sfârșitul mileniului al V-lea bc) (**Wittle, 1985**).

Prin intermediul grupelor evaluate cu ceramică incizată, **Quinzano și Rivoli-Chiozza**, care derivă din grupul **Fiorano**, în Liguria și Câmpia râului Pó/Pad, s-a format **cultura vaselor cu gura pătrată/Vasi à Bocca Quadrata**, (fig. 91) care s-a dezvoltat pe parcursul a trei faze, cunoscută prin vasele specifice (pahare, străchini, boluri cu gura pătrată) decorate cu motive liniare, spiralice și geometrice, realizate prin incizie, excizie și imprimare (**Lichardus et alii, 1985**).

În sudul Italiei, orizontul Impresso-Cardial a evoluat spre o fază târzie, marcată prin dezvoltarea culturilor **Matera și Sentinello**, caracterizate prin perpetuarea ceramicii cu decoruri imprimate și incizate. De asemenea, pentru perioada mileniului al V-lea, trebuie menționată **cultura cu ceramică roșie pictată** (motivele predilecte fiind–benzile, „căpriorii”, triunghiurile, romburile, cercurile etc.), numită și **stilul Capri**, identificată în siturile de la Ripoli, Lipari. Megara Hyblaea, Scaramella și Massernia la Quercia, **faza Massernia la Quercia** fiind continuată de **faza Passo di Corvo**, cu ceramică mult mai diversificată atât în ceea ce privește formele și decorurile. Aceste culturi au întreținut legături cu civilizațiile neolitice mijlocii de pe coasta dalmatăă, în special Danilo, și târzii, Hvar-Lisičići. În zonă, în neoliticul târziu/*neolitico inferiore*, la sfârșitul mileniului al V-lea bc, s-a

dezvoltat **cultura Serra d'Alto**, cu ceramică pictată tricrom (**Wittle, 1985; Lichardus et alii, 1985**).

Chalcoliticul italian (mileniul al IV-lea bc) pare să fi avut o dinamică proprie, deoarece a fost oarecum marginal față de marile și puternicele centre chalcolitice carpatice și danubiene. Este reprezentat prin câteva culturi interesante cum sunt: **Lagozza, Diana, Gaudo, Rinaldone și Remedello**.

Cultura Lagozza a făcut parte din marele **complex cultural Chassey-Cortalloid-Lagozza**, s-a dezvoltat în Liguria, Lombardia, Emilia și Toscana, fiind caracterizată printr-un habitat diversificat (grote și așezări deschise, chiar în apropierea lacurilor prealpine), ritul funerar al inhumației, în mici cutii de piatră, și o ceramică de factură superioară, neagră sau roșiatică-închisă, lustruită, formele predominante fiind străchinile joase, paharele, bolurile, vasele cu torți multiple, în formă de nai, cu un decor incizat, dispus la interiorul străchinilor și pe umărul recipientelor (fig. 92. 11-18) (**Lichardus et alii, 1985**).

În Italia sudică, cultura neolitică Serra d'Alto a fost urmată de **cultura Diana**, a cărei ceramică monocromă, roșie, șlefuită nu a fost decorată. În cadrul acestei culturi au fost descoperite urme care denotă prelucrarea aramei prin turnare (Castello di Lipari), și morminte de inhumație, individuale și colective. În Insula Lipari, s-a dezvoltat un grup cultural înrudit cu cultura Diana, numit **Bellavista** (**Wittle, 1985**).

În timpul chalcoliticului mijlociu și târziu, sfârșitul mileniului al IV-lea–mileniul al III-lea bc, în sudul Italiei au apărut, poate sub influența culturilor epocii bronzului timpuriu din Mediterana, elementele arhitecturii funerare megalitice (Malta). În Campania, este cunoscută **cultura Gaudo**, în cadrul ceramicii căreia s-au resimțit influențe din partea bronzului timpuriu egeean (pahare, cești cu două torți, urcioare, *askoi*, lucrate într-o pastă monocromă, închisă la culoare, decorată cu incizii simple și impresiuni sub formă de șnururi în relief). Purtătorii acestei culturi au cunoscut pumnalele de aramă și o industrie evoluată a silexului. În Latium și Toscana, în această perioadă, s-a dezvoltat **cultura Rinaldone**, în mediul căreia s-au realizat morminte săpate în stâncă sau în cutii de piatră, ritul funerar fiind inhumația, o dezvoltată industrie a silexului (pumnale, vârfuri de săgeată și silex, topoare de luptă etc.), pumnale de aramă, și o ceramică de culoare brună intensă,

alcătuită din pahare globulare cu gâtul strâmt, cu torți orizontale și verticale, decorate cu șnururi în relief (**Lichardus et alii, 1985; Wittle, 1985**).

Cultura Remedello s-a dezvoltat în zona Veneției și Lombardiei, căreia i-au fost proprii: o ceramică cu pahare bitronconice și vase cu torți, decorate cu incizii și impresiuni circulare (fig. 92. 4-10), pumnale și topoare plate de aramă, arme de silex (vârfuri de sulită și săgeată, topoare de luptă), podoabe de argint (Villafranca), și inhumațiile în groapă simplă. Pe aceste fonduri se vor suprapune purtătorii **culturii paharelor campaniforme**, (fig. 92. 1-3) făcând trecerea către epoca bronzului în regiune (**Wittle, 1985**).

Stepele nord-pontice reprezintă un areal geografic și cultural foarte interesant în neolitic și eneolitic, un spațiu prin care s-au perindat diferite populații, mai stabile sau nomade, care au vehiculat numeroase elemente de cultură materială și spirituală între zona carpato-balcanică și Dunărea de Jos, pe de o parte, și lumea caucaziano-caspică, pe de altă parte. Au rezultat, astfel, fenomene etno-culturale particulare, care au fost legate, în neoliticul final și chalcolitic, de procesul de indoeuropenizare a Europei (**M. Gimbutas, 1989 b; Gimbutas, 1997**).

Deși s-a vorbit de existența unui neolitic aceramic local (Soroca/R. Moldova și Kamena Moghila/Ucraina), în stadiul actual al cercetărilor nu se mai poate susține această ipoteză. Fără a se putea lămuri pe deplin, modul în care s-a realizat neolitizarea stepelor nord-pontice, arătăm că neoliticul timpuriu (mileniul al V-lea bc) din această zonă este caracterizat prin existența a trei culturi: **Bug-Nistru, Sursk-Nipru și Nipru-Donetk**, denumite după principalele fluvii care brăzdează teritoriul lor.

Cultura bugo-nistrieană, păstrează, mai ales în domeniul industriei litice, multe tradiții mezolitice locale (Soroca), ceramica având forme simple, cu fundul conic, și decorate cu motive simple, incizate și imprimate. Ca urmare a influențelor primite din mediul culturilor Criș Ceramicii liniare, purtătorii culturii bugo-nistriene și-au perfecționat modul de viață, realizând o ceramică de factură mai bună (fig. 93. 17-18) (**Danilenko, 1985 a**).

Cultura Sursk-Nipru nu are o geneză elucidată. Dovezile legate de modul de viață neolitic sunt puține, ceramica cu forme

simple (străchini, pahare mari cu fundul ascuțit) fiind decorată cu motive geometrice, realizate prin incizie și impresiuni de unghie (fig. 93. 19-21) (**Danilenko, 1985 b**).

Cultura Nipru-Donetk este cel mai bine cunoscută, dintre acestei trei entități culturale, răspândindu-se până în sudul Bielorusiei. Cel mai bine cunoscut, în cadrul acestei culturi, este ritul funerar al inhumăției, în poziție alungită, în morminte singulare sau colective, defuncții fiind acoperiți cu un strat consistent de ocră roșu și însoțiți de un inventar compus din puține vase, podoabe și, către sfârșitul culturii, de mici piese de aramă. Este posibil ca în mediul acestei culturi să se fi realizat domesticirea calului, ulterior, în eneolitic, continuatorii acestei civilizații devenind deosebit de mobili.

Ceramica culturii Nipru-Donetk s-a caracterizat prin forme foarte simple, cu fundul rotunjit și ascuțit și profilul în formă de S (pahare mari, străchini, cupe), realizate dintr-o pastă cu multă scoică pisată în compoziție, prezentând ca ornamente motive incizate și imprimate, adesea combinate, dispuse la partea superioară a vaselor (fig. 93. 13-16). Purtătorii culturii Nipru-Donetk au întreținut, pe parcursul evoluției lor, cu complexul cultural Cucuteni-Tripolje sau cu **cultura cu ceramică decorată cu gropițe** din zona Bielorusiei (**Teleghin, 1985 a; Neprina, 1985**).

Eneoliticul stepelor nord-pontice s-a caracterizat printr-o diversitatea și mobilitatea mai accentuată a comunităților umane decât în perioada anterioară, generând evoluții particulare. Dacă în spațiul cuprins între Nistru și Nipru au continuat să evolueze comunitățile **culturii tripoliene**, parte integrantă a vastului **complex cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie**, cu ceramică pictată și adâncită, în special, despre care vom vorbi mai jos, în celelalte teritorii nord-pontice, chiar ponto-caspice, s-au dezvoltat **civilizațiile: Srednij Stog II**, derivată din cultura Nipru-Donetk, **Mihajlovka I, Nipru-Azov (Mariupol), complexul Hvalynsk-Novo Danilovsk-Petro Svistunovo**, bine cunoscute prin intermediul ritului funerar al inhumăției în tumuli și utilizarea ocrului roșu. În acest sens, pot fi menționate marile necropole de la Mariupol, Maikop sau cele din **cultura Kemi-Oba**.

Cultura Srednij Stog II reprezintă o fază evoluată a culturii Nipru-Donetk și s-a caracterizat printr-o economie pastoral-agrară, o ceramică realizată cu multă scoică pisată în compoziție (așa-

numita ceramică “Cucuteni C” din arealul Ariușd-Cucuteni-Tripolie), decorată cu motive șnurate și imprimate (fig. 93. 1-12), și prin ritul funerar al inhumăției, defuncții fiind depuși în poziție întinsă s-au ușor chircită în gropi deasupra cărora se ridicau construcții tumulare (*kurgane*). Aceste comunități, posesoare ale calului domestic și vehiculelor cu roți, s-au deplasat înspre vest, interacționând cu civilizațiile contemporane din Balcani, Dunărea de Jos și mijlocie, Carpați (**Telegin, 1985 b**).

În același timp, purtătorii **complexului Hvalynsk-Novo Danilovsk-Petro Svistunovo** au avut un rol deosebit de important în restructurarea etnoculturală a civilizațiilor aparținând eneoliticului clasic din zona carpato-balcanică și dunăreană. Migrând de la est către vest, în condițiile aridizării climatului și sfârșitul atlanticului și începutul subborealului, aceștia au pătruns în mediul culturilor eneolitice carpato-balcano-dunăreano-pontice, generând o serie de restructurări ca: formarea culturii Cernavoda I-Ezero, transformarea culturii Tiszapolgár în cultura Bodrogkeresztúr ș.a., fenomen pus pe seama primului val *Kurgan*, când ar fi început procesul de indoeuropenizare (**Telegin, 1985 b; Gimbutas, 1989 b; Gimbutas, 1997**).

NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL CARPATO-DANUBIANO-PONTIC

Neoliticul și Eneoliticul din spațiul carpato-danubiano-pontic reprezintă un caz particular al proceselor etno-culturale care s-au dezvoltat în zona anatoliană și egeo-balcanică, cu care este strâns legat genetic și evolutiv, reprezentând, parafrazându-l pe N. Iorga, un fel de “Orient după Orient”. Cu toate acestea, în decursul dezvoltării sale, epoca neo-eneolitică carpato-danubiano-pontică, a cunoscut diferite procese de sinteză și asimilare, care i-au conferit o pronunțată individualitate în cadrul peisajului cultural contemporan european, cu o periodizare particulară.

Fără a se putea susține, în stadiul actual al cercetărilor, existența unui neolitic aceramic, ca rezultat al unei evoluții dintr-un mezolitic local (a se vedea descoperirile discutabile de la Schela Cladovei-Lepenski Vir, Ciumești, Erbiceni, din România, și Soroca, din R. Moldova), se observă că neolitizarea acestui spațiu s-a produs, la fel ca în cazul unei părți a spațiului central, vest și nord

balcanic, direct, prin migrația unor comunități de tip Protosesklo (Banat, Oltenia și Podișul Transilvaniei), Starčevo-Criș (Muntenia, Moldova, R. Moldova și vestul Ucrainei) și Dudești-Hamangia (Dobrogea), și indirect, prin aculturația multor elemente superioare de civilizație neolitică, mai timpurii sau mai târzii, și eneolitice, într-un context dinamic și flux continuu. De aceea, deși s-au găsit într-o zonă secundară de neolitizare, majoritatea fenomenelor etno-culturale din spațiul carpato-danubiano-pontic s-au dezvoltat în continuarea și în strânsă legătură, în special, cu cele balcanice, formula *Ex Balcani lux* (H. Todorova) fiind valabilă în parte (**Ursulescu, 2001**).

Astfel, în jurul anilor 6000 bc, comunități umane neolitice anatoliano-egeene, aparținând fazei timpurii (aprox. 6000–5500 bc), încadrate în orizontul cultural **Anzabegovo-Donja Branjavina-Cârcea-Ocna Sibiului-Gura Baciului**, atribuit complexului Protosesklo*, s-au deplasat pe culoarele Vardar-Morava și Struma și Marița-Isker, colonizând și neolitizând o parte importantă a Peninsulei Balcanice, Oltenia, Banatul și Transilvania intracarpatică. Acestea au adus modul de viață neolitic pe deplin format (cultivarea plantelor, creșterea animalelor, confecționarea unei ceramici superioare pictate, cu înveliș roșu, puternic lustruit, pictat, uneori, cu alb, utilizându-se ca motive buline și rețele de linii, elemente de plastică neolitică etc.). Acest orizont cultural a participat la formarea culturii **Starčevo-Criș**, din neoliticul mijlociu propriu-zis. Către sfârșitul neoliticului mijlociu (prima jumătate a mileniului V bc), Muntenia, Moldova, R. Moldova și vestul Ucrainei au fost neolitizate treptat de comunitățile culturii Starčevo-Criș (fazele III-IV), în vreme ce, după mijlocul mileniului al V-lea, triburi Dudești și Hamangia au introdus modul de viață neolitic în Dobrogea (**Ursulescu, 2002**).

Cea mai bine cunoscută cultură a neoliticului mijlociu este **Starčevo-Criș** (aprox. 6000–5000/4500 bc), ale cărei comunități au populat aproape întreg spațiul carpato-danubiano-pontic. Deși, în partea de sud-vest, păstrează multe dintre trăsăturile de bază ale complexului cultural din care face parte, odată cu răspândirea spre nord și est, se observă o decădere a tehnicii de prelucrare a

* Specialiștii români au păreri diferite cu privire la atribuirea culturală a acestui orizont neolitic: Vl. Dumitrescu, Marin Nica, Gh. Lazarovici și Silvia Marinescu-Bîlcu) îl leagă de cultura Protosesklo, Iuliu Paul consideră că aparține unei culturi Precriș, în timp ce N. Ursulescu îl încadrează în faza I a culturii Starčevo-Criș.

ceramicii, mai ales în privința utilizării lustrului și a picturii. De aceea, ceramica de factură semifină și grosieră, cu pleavă compoziție, este majoritară și a fost decorată cu incizii, impresiuni de unghie și deget. Ceramica fină a fost mult mai rară și prezintă, în fazele târzii, o frumoasă pictură policromă spiralică (cu alb, roșu și negru) (fig. 94).

Organizarea habitatului și a spațiului locuibil denotă o adaptare la noile ecosisteme (așezări variabile ca întindere, în apropierea apelor, cu locuințe simple, parțial adâncite, colibe cu o singură încăpere de suprafață, cu scheletul format din pari și împletituri de nuiele, peste care se aplica o lutuială destul de subțire), industria litică păstrează trăsături mezolitice, dintre piesele șlefuite fiind cunoscute topoarele și tesle cvasi-*calapod* (plan-convexe), rar perforate. Sunt cunoscute centre de extragere a sării, prin fierbere, din prelucrarea saramurii făcându-se în vase speciale (*briquetage*), conice, ceea ce permitea transportarea sării rezultate și comercializarea la distanță, prin troc.

Viața spirituală e reprezentată printr-o serie de statuete de lut, prin reliefurile antropomorfe și zoomorfe de pe ceramică, măsuțele-altăraș și ornamentele incizate asemănătoare unor pictograme (Ocna Sibiului, jud. Sibiu și Glăvăneștii Vechi, jud. Iași). Defuncții erau înhumați în poziție chircită, printre locuințe, ca tipuri antropologice sunt atestate cel mediteranoid gracil, sporadic apărând și protoeuropoide, mai robuste. Sfârșitul culturii Starčevo-Criș s-a produs ca urmare a pătrunderii purtătorilor complexului cultural Vinča-Dudești, în regiunile sud-vestice (începutul fazei a III-a), și răspândirea comunităților culturii ceramicii liniare dinspre Europa est-centrală, în regiunile nordice și răsăritene (faza a IV-a) (**Comșa, 1993; Marinescu-Bîlcu, 1993; Lazarovici, 1993; Ursulescu, 2001; Ursulescu, 2002**).

La periferia nord-vestică a ariei de răspândire a fazelor târzii a culturii Starčevo-Criș, prin asimilarea populației tardenoisiene locale, mult întârziate, și prin aculturație, s-a format și a evoluat, la sfârșitul neoliticului mijlociu și în neoliticul târziu, **grupul cultural Ciumești-Pișcolț** (jud. Satu Mare), care reprezintă o variantă a **culturii liniar-ceramice timpurii** din bazinul Tisei superioare și câmpia Sătmăruului (legată de manifestările similare din N. Ungariei și S-E Slovaciei), în cadrul căruia s-a păstrat o industrie microlitică, lucrată din obsidian local, și particularități în decorul ceramicii (linii

incizate, ușor albiate și pictarea vaselor, cu negru, în stil liniar geometric) (fig. 95) (**Lazarovici, 1993**).

În neoliticul târziu (aprox. 5000–4250 bc), au pătruns în spațiul carpato-danubiano-pontic, **două curenți etno-culturale**, oarecum opuse ca direcție și origine: **primul**, mai timpuriu, reprezentând cel de **al doilea mare val** (cultural și demografic) neolitic **de origine sudică*** (anatoliano-egeeană), cu ceramică neagră sau cenușie, puternic lustruită și decorată cu pliseuri și caneluri, individualizat prin culturile Vinča, Dudești și, spre sfârșitul etapei, Hamangia, și cel **al doilea**, de **origine est-central-europeană**, constituit din comunitățile ceramicii liniare târzii. Ulterior, din asimilarea fondului neolitic anterior și îmbinarea elementelor etno-culturale, s-au născut, în spațiul de referință, culturile și grupele culturale eneolitice timpurii (**Ursulescu, 2002**).

Comunitățile **culturii Vinča** au ocupat Banatul (**cultura Banatului**, Gh. Lazarovici), unde, în parte au dislocat, în parte au asimilat comunitățile Starčevo-Criș (**Lazarovici, 1993**), și părțile vestice ale Olteniei (**aspectul cultural Rast**, Vl. Dumitrescu), unde s-au mixtat cu cele ale culturii Dudești (**Ursulescu, 2002**). Într-o anumită etapă a evoluției lor, aceste comunități au pătruns în Podișul Transilvaniei, unde au asimilat grupurile Starčevo-Criș foarte târzii, de tip **Lumea Noua–Cheile Turzii–Cluj**, și au format **cultura Turdaș** (**Lazarovici, 1993**).

Deși au cunoscut fenomene de retardare a dezvoltării lor, pe măsura expansiunii spre nord-vest, și de revenire și înflorire, comunitățile vinčiene au avut, și prin perpetuarea unor puternice legături cu zona de origine, un rol decisiv la trecerea societăților locale la modul de viață eneolitic. Ceramica comunităților culturii Vinča din spațiul Olteniei, Banatului și Transilvaniei a prezentat aceleași caracteristici (pastă, forme, decoruri) cu cea din zonele vecine (fig. 96) (**Chapman, 1988; Comșa, 1993; Lazarovici, 1993**). Deosebit de interesant este sanctuarul descoperit în așezarea de la Parța (jud. Timiș), (fig. 97) (**Lazarovici, 1993**).

Astfel, din sintezele arătate mai sus, printr-o evoluție particulară, de la zonă la zonă, s-au format civilizațiile și grupele culturale ale eneoliticului timpuriu: **cultura Tisa/Tisza** (o parte a Banatului și estul Ungariei), **Herpály, Lengyel** ș.a (Câmpia Pannonică), **aspectul cultural Rast** (Oltenia de vest), **cultura**

* Chalcolitic la origine, în Anatolia.

Turdaș, grupurile Iclod, Suplac, Gilău (Transilvania) (**Ursulescu 2002**).

În Muntenia și estul Olteniei și pe teritoriul din nordul Bulgariei, au pătruns și evoluat triburile **culturii Dudești** (București), înrudite parțial cu cele vinčiene. În faza a treia a culturii Dudești (fig. 98), din împletirea cu purtătorii culturii ceramicii liniare (din Moldova și Transilvania), cu influențe sudice, s-a format **complexul cultural Boian-Vădastra**, din eneoliticul timpuriu (**Comșa, 1993**).

Comunitățile **culturii ceramicii liniare**, mai ales cele din cea de-a doua mare perioadă din evoluția lor, cunoscută sub numele de **cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale** (decorul format din alveole dispuse pe linii incizate, asemenea capetelor notelor muzicale pe un portativ, fig. 99), au ocupat, îndeosebi Podișul Transilvaniei, Moldova, R. Moldova și vestul Ucrainei. În spațiul nostru, aceste comunități au dezvoltat forme particulare de cultură materială, necunoscându-se, până în prezent, locuințe de mari dimensiuni ca în vest (**Ursulescu, 1990; Marinescu-Bîlcu, 1993**).

Totuși, au fost perpetuate uneltele șlefuite specifice, toporul și tesla de piatră în formă de *calapod* (plan-convex). Purtătorii culturii liniar-ceramice au intrat în sinteză cu comunitățile Vinča și Dudești, contribuind la formarea unor entități etno-culturale din eneoliticul timpuri ca: **Turdaș, Iclod și Boian**, iar din legăturile cu ultima născându-se cultura **Precucuteni**).

Eneoliticul carpato-danubiano-pontic (aprox. 4250-2700 bc), nu a început, ca etapă istorică, pe tot teritoriul, în același timp, debutând mai timpuriu în regiunile sudice, legate de evoluția avansată a chalcoliticului anatoliano-balcanic, primele piese de aramă apărând în mediul fazelor târzii ale culturii Starčevo-Criș și cele timpurii ale culturii Vinča).

Pe lângă utilizarea metalului, se configurează treptat și sigur, toate celelalte caracteristici: organizarea superioară și fortificarea habitatului, sistematizarea spațiului, utilizarea necropolelor, construirea unor locuințe de tip superior, cu platformă de lut ars, folosirea unor tehnologii agricole înaintate (tracțiunea animalelor pentru arat), confecționarea unei ceramici superioare, în special pictate, specializarea și perfecționarea utilajului litic osteologic și din alte materiale, dezvoltarea componentei uraniene în cadrul

cultului fecundității și fertilității etc.

În eneoliticul timpuriu (aprox. 4250–3750 bc), și-au continuat evoluția o serie de civilizații care s-au format în neoliticul târziu, fiind mai degrabă o perioadă când s-au acumulat trăsăturile noului mod de viață, numărul pieselor de aramă crescând către sfârșitul perioadei (depozitul de la Cărbuna (jud. Tighina, R. Moldova) **(Ursulescu, 2002)**).

Astfel, pe teritoriul Munteniei s-au dezvoltat comunitățile fazelor evolute ale **culturii Boian** (situl de pe insula Grădiștea Ulmilor din lacul Boian, com. Vărăști, jud. Călărași), care s-au răspândit, treptat, în toate direcțiile, pe teritoriul Bulgariei fiind cunoscută sub numele de **cultura Marița** sau **Karanovo IV-V**). Spre nord, în sud-estul Transilvaniei și sud-vestul Moldovei, comunitățile fazei Giulești a culturii Boian au intrat în sinteză cu triburile liniar-ceramice târzii și s-a format **cultura Precucuteni**.

Pe linia Dunării, purtătorii culturii Boian s-au interferat cu cei ai culturii Hamangia, iar spre vest, pe linia Oltului, cu cei ai culturii Vădastra **(Comșa, 1993)**, cu care formează, probabil, un complex cultural.

Dintre toate caracteristicile culturii, se remarcă ceramica, decorată prin incizie și excizie, motivele decorative fiind încrustate, uneori, cu culoare roșie sau albă. Pentru domeniul spiritual, trebuie menționat sanctuarul de la Căscioarele (lângă Oltenița), cu pereții de lut pictați cu alb și roșu și coloane de lut pictate, care reprezintă, probabil, așa-numitul “cult al coloanei” ca *axis mundis*, prin care se realiza legătura dintre pământ și cer. În ceea ce privește ritul funerar, din faza Bolintineanu, este cunoscută necropola de la Cernica (cu circa 370 de morminte). Cultura Boian reprezintă fondul care a evoluat spre cultura Gumelnița, putându-se vorbi de un complex cultural **Boian-Gumelnița**.

În Oltenia, în părțile estice, au evoluat comunitățile **culturii Vădastra**, născute pe fond Dudești târziu, cu influențe vinčiene, care aveau așezări fortificate, o agricultură evoluată, în cadrul căreia utilizau un plug primitiv (cu brăzdar din corn sau din lemn), tractat de bovidee domestice.

Ceramica culturii Vădastra s-a remarcat printr-o bogăție de forme, tehnici și motive ornamentale, predominante fiind exciziile și incrustațiile cu alb și roșu, realizându-se mai ales motive spiralo-meandrice. În sud-vestul Olteniei, s-a dezvoltat **aspectul cultural**

Rast, în fapt o variantă locală a culturii Vinča (faza C), cu puternice influențe primite din partea civilizațiilor Vădastra și Tisa, care s-a caracterizat prin așezări deschise și o ceramică cenușie, decorată predominant cu caneluri și pliseuri.

Plastica antropomorfă și zoomorfă din cele două arii culturale era bogată și prezenta o puternică amprentă vinčiană, remarcându-se “grupul statuar”, reprezentând o femeie cu un copil în brațe, și “cuplul divin” („îndrăgostiții”) sub forma unei statuete cu două capete, de la Rast, vasele cu reprezentări și protome antropomorfe și zoomorfe și statuetele Vădastra. Din întrepătrunderea celor două fonduri etno-culturale, s-a format cultura Sălcuța (**Comșa, 1993; Ursulescu, 2002**).

De la sfârșitul neoliticului târziu, Dobrogea a fost populată de purtătorii **culturii Hamangia** (Baia, jud. Tulcea), născuți dintr-o sinteză a unor populații venite, pe mare și pe uscat, din nord-vestul Asiei Mici, cu comunitățile mezolitice locale, rezultând o structură antropologică destul de eterogenă, așa cum a relevat analiza scheletelor din marile necropole de la Cernavoda (peste 500 de morminte) și Duranculac (nord-estul Bulgariei, peste 1000 de morminte).

Este posibil ca începutul culturii Hamangia să fi fost contemporan cu fazele evoluate ale culturii Dudești, cum se observă în descoperirile de la Medgidia-Cocoșe și Duranculac. Ulterior, cultura Hamangia s-a dezvoltat paralel cu cultura Boian, interferându-se în zona dunăreană (Hârșova). Sub presiunea comunităților Boian, aria culturii Hamangia s-a restrâns spre zona litoralului, o parte dintre purtătorii acesteia pătrunzând în mediul culturii Precucuteni, căreia i-au transmis o serie de elemente culturale (decorul imprimat, tipuri de statuete, în special de “gânditor”). Unele elemente Hamangia au contribui, indirect, la conturarea aspectului istro-pontic al culturii Gumelnița, denumit și cultura Varna (Henrieta Todorova).

Purtătorii culturii Hamangia aveau așezări nefortificate, răsfricate, cu locuințe adâncite și rare colibe de suprafață. Utilajul litic păstrează tradițiile microlitice mezolitice, în fazele evoluate descoperindu-se multe obiecte de aramă. Ceramica neagră lustruită, decorată cu motive geometrice, trasate cu ajutorul unui instrument dințat (fig. 100), plastica antropomorfă de lut și marmură, cu forme „eutrofice”, și în special statuetele de tip

“gânditor” (“Gânditorul” de la Cernavodă) dovedesc originea anatoliano-egeeană a acestei culturi. Ritul de înmormântare era inhumatiia, cu schelete întinse pe spate, ofrande destul de bogate (brățări de marmoră, din scoici de tip *Spondylus*, pandantive din colți de mistreț, piese de aramă etc.) (**Comșa, 1993; Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993**)

În eneoliticul timpuriu, Transilvania, s-a caracterizat printr-o fărâmițare culturală și instabilitatea ariilor de răspândire, datorită amestecului, în proporții diferite, a comunităților vinčiene (din faza C) cu cele ale grupurilor liniar-ceramice, la care se adaugă și menținerea tradițiilor Starčevo-Criș (conservate mai ales în zona Munților Apuseni).

Cultura Turdaș este cea mai reprezentativă civilizație din Podișul Transilvaniei este Turdaș (stațiunea eponimă *tell* din lunca Mureșului).

A inclus, ca elemente locale, și **complexul neolitic târziu Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj**, și influențe ale ceramicii liniare, fondul cultural Vinča C fiind foarte puternic: ceramica decorată cu caneluri și pliseuri, benzi incizate (adeseori umplute cu puncte), dar și pictură, o bogată plastică antropomorfă și zoomorfă, inclusiv complexul de cult de la Tărtăria (lângă Orăștie) și Parța (**Lazarovici, 1993**).

Pe fond Turdaș s-a format **grupul cultural Iclod** (jud. Cluj), evoluând de-a lungul a trei faze, parțial contemporan cu aspectele târzii ale complexului Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj și cu culturile Turdaș și Tisa, în timp ce ultima fază are legături cu cultura Petrești. De asemenea, s-au format **grupurile Gilău** (jud. Cluj) și **Suplac** (Suplacu de Barcău, jud. Bihor), care reprezintă aspecte de tranziție între ariile culturale Turdaș-Iclod și Tisa. Cele două grupuri culturale au jucat un oarecare rol în trecerea de la **cultura Tisa la Tiszapolgár (Ursulescu, 2002)**.

În bazinul mijlociu și superior al Tisei, a evoluat **cultura Tisa**, născută, așa cum am văzut, pe fondul culturii ceramicii liniare târzii din Câmpia Tisei, peste care s-au grefat puternice influențe vinčiene din așa-numita **cultură a Banatului**. Ceramica se caracterizează, în primul rând, printr-un decor incizat meandric, în rețea, formând așa-numitul “stil textil”, cupele cu picior înalt, vasele rectangulare (**Lazarovici, 1993**).

În Moldova, eneoliticul timpuriu este reprezentat prin evoluția

unei culturi unitare, **Precucuteni**, care precede cronologic și genetic cultura Cucuteni. Cultura Precucuteni s-a format din împletirea fondului culturii ceramicii liniare târzii, din vestul Moldovei și sud-estul Transilvaniei, cu comunitățile culturii Boian (din faza a II-a, Giulești), și influențe din partea culturilor Hamangia și Vinča, cunoscând o deosebită expansiune până aproape de Nipru. În faza a III-a, din contactul cu comunitățile fazei de trecere de la Boian la Gumelnița, s-a născut **aspectul cultural Aldeni-Stoicani-Bolgrad**, în nord-estul Munteniei și sudul Moldovei, precum și de o parte și de alta a gurilor Dunării.

Acest aspect și-a continuat evoluția și pe parcursul primei faze a culturilor Gumelnița și Cucuteni. Se remarcă o serie de complexe de cult ca cele de la Poduri (jud. Bacău) Târgu Frumos și Isaiia (jud. Iași). De asemenea, începe să fie folosită pictura cu roșu și cu alb, dar și cu grafit, atât înainte, cât și după arderea vaselor, făcându-se trecerea către cultura Cucuteni (**Marinescu-Bîlcu, 1993; Ursulescu, 2002**).

Cultura Petrești (jud. Alba) este cunoscută și sub numele de **cultura ceramicii pictate central-transilvăneană**, deoarece s-a răspândit îndeosebi în Podișul Transilvaniei, formată, pe fond Vinča-Turdaș, la care s-au adăugat noi influențe sudice, în sud-vestul Transilvaniei și nordul Banatului (**grupul cultural Foeni**). S-a caracterizat printr-o frumoasă ceramică pictată bicrom și tricrom (fig. 102), de certă influență sud-balcanică (cultura Dimini). Cultura Petrești a influențat grupul Iclod și cultura Precucuteni finală, căreia i-a transmis tehnica superioară a pictării vaselor înainte de ardere, contribuind astfel la nașterea aspectului Ariușd (din sud-estul Transilvaniei) și a culturii Cucuteni (din Moldova). Sfârșitul culturii Petrești se produce datorită extinderii grupului cultural Decea Mureșului și a culturii Bodrogkeresztúr în centrul Transilvaniei (**Paul, 1992; Lazarovici, 1993**).

Eneoliticul dezvoltat (aprox. 3750-2700 bc) cunoaște un stadiu înalt de civilizație, dar atacurile unor populații răsăritene vecine (aflate într-un stadiu inferior de dezvoltare) au împiedicat trecerea la organizarea statală. Spațiul transilvan a cunoscut o înfloritoare metalurgie a aramei materializată prin apariția topoarelor de tip pană, ciocan și cu brațele în cruce precum și a primelor podoabe de aur (culturile Gumelnița, Cucuteni, Bodrogkeresztúr). Ceramica acestei perioade a fost de o deosebită

calitate, în special cea pictată, care a avut o înaltă valoare artistică.

Eneoliticul dezvoltat se caracterizează prin arii culturale stabile, cu caractere distincte, care continuă, în cea mai mare parte, evoluția din eneoliticul timpuriu, în cadrul unor complexe unitare **Boian-Gumelnița, Vădastra-Sălcuța, Precucuteni-Cucuteni, Turdaș-Petrești, Tisa-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr**, spre sfârșitul perioadei avînd loc puternice infiltrații de populații pastorale răsăritene (**grupurile Suvorovo și Decea Mureșului, cultura Cernavoda I**), ceea ce a declanșat lungul și complicatul proces al trecerii gradate a spațiului carpatic spre epoca bronzului și spre o masivă și complexă restructurare etnico-lingvistică (**Ursulescu, 2002**).

Cultura Gumelnița s-a născut pe teritoriul Munteniei și Bulgariei, prin transformarea lentă a vechiului fond cultural Boian-Karanovo V, care asimilează noi procedee tehnice de decorare a ceramicii (pictura crudă cu roșu, pictura cu grafit și aur) și noi forme de vase (*askos, rhyton*) (fig. 103).

Această cultură a cunoscut, așa cum am văzut deja, o deosebită expansiune, cuprinzând tot teritoriul Dobrogei, partea estică a Bulgariei, unde e cunoscută sub numele de **Karanovo VI-Kodjadermen-Varna**, nord-estul Greciei, până în nordul Mării Egee (**cultura Dikili Tash**) și sudul Moldovei (unde, împreună cu comunitățile Precucuteni III-Cucuteni A, a format **aspectul Aldeni-Stoicani-Bolgrad**). În estul Olteniei comunitățile gumelnițene s-au interferat cu cele ale culturii Sălcuța. Purtătorii culturii Gumelnița au dezvoltat forme superioare de organizarea a habitatului, cu locuințe de cult (Căscioarele), necropole bogate (Varna), tezaure cu obiecte de aur (Sultana, jud. Ilfov), ceea ce indică existența unei aristocrații care își exercita dominația regional și dovezi ale prezenței unor familii bogate (**Bojadjev, Dimov, Todorova, 1993; Comșa, 1993**).

Dezvoltată pe parcursul a două faze, cultura Gumelnița și-a restrâns aria de dezvoltare, datorită penetrației, dinspre stepele nord-pontice, a unor populații pastorale (**de tip Hvalynsk-Novo Dani-lovsk-Suvorovo-Cainari**).

Acestea, prin sinteză cu populația locală gumelnițeană, au contribuit la geneza **culturii Cernavoda I**, din Dobrogea și în valea Dunării de Jos, care a continuat parțial modul de viață. În aceste condiții, a început să crească rolul păstoritului și al ceramicii de o

calitate mai slabă, pentru confecționarea căreia se folosea masiv amestecul de scoică pisată în pastă. Comunitățile gumelnițene care s-au retras spre nordul Munteniei, în zona de dealuri și în Subcarpați, au dat naștere **aspectului Brătești** (jud. Dâmbovița) (Ursulescu, 2002).

Cultura Sălcuța (jud. Dolj) face parte dintr-un complex vast, care cuprindea, așa cum am văzut în capitolele precedente, în afară de Oltenia, nord-vestul Bulgariei (**aspectul Krivodol**) și Serbia (**aspectul Bubanj**). Începând din faza a II-a, a ocupat sudul Banatului, unde s-a interferat cu purtătorii culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr. Având o puternică componentă vinčiană, cultura Sălcuța a receptat, către sfârșitul mileniului IV bc, influențe din partea bronzului timpuriu din Macedonia și Grecia (**cultura helladică**), care i-au întărit individualitatea. Ceramica sălcuțeană era decorată prin pictare cu grafit, cu incizii incrustate cu alb și roșu, prin aplicarea picturii crude, după ardere, și cu caneluri de tradiție vinčiană (fig. 104). În ultima fază (a IV-a), cultura Sălcuța s-a transformat, în urma contactelor cu purtătorii culturilor Cernavoda I și Bodrogkeresztúr, și a participat la formarea unui orizont cultural de mixtură **Galatin-Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihalom**, care a evoluat către cultura Coțofeni (Comșa, 1993; Ursulescu, 2002).

Cultura Tiszapolgár/Românești, s-a răspândit în răsăritul Ungariei, Vojvodina, sud-estul Slovaciei, Ucraina transcarpatică, în Crișana, nordul și vestul Banatului, formându-se pe fondul culturii Tisa, cu influențe din partea grupurilor locale Iclod și Suplac. Metalurgia aramei era dezvoltată cunoscându-se numeroase topoare mari de cupru. Ceramica continuă tradiția vaselor cu picior înalt, perforat de grupuri de orificii rotunde, decorul incizat, în rețea, și proeminențele în formă de cioc de pasăre.

Evoluția acestei civilizații a fost continuată de **cultura Bodrogkeresztúr/ Gornești** (jud. Mureș) care a marcat o mai accentuată mobilitate a comunităților sale care au ocupat întreaga Transilvanie și Banatul, și au pătruns și în ariile culturilor învecinate (Ariușd-Cucuteni și Sălcuța) (Luca, 1999).

Ceramica Bodrogkeresztúr/Gornești este caracterizată prin “oalele de lapte”, cu torți pastilate care s-au vor transmite, culturii Coțofeni. Purtătorii culturii Bodrogkeresztúr au jucat un rol important în cadrul procesului de unificare culturală, care a avut

loc, în vestul țării, la începutul eneoliticului final, când s-a constituit marea sinteză **Galatin-Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihalom**, din care va lua naștere cultura Coțofeni (Lazarovici, 1993; Luca, 1999).

Complexul cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie este cea mai reprezentativă manifestare a neo-eneoliticului românesc, ocupând un spațiu vast, de peste 350000 kmp, din sud-estul Transilvaniei până la Nipru. Născută prin evoluția culturii Precucuteni, de o parte și de alta a Carpaților Orientali, cu importante contribuții Gumelnița și Petrești, care au dus la transpunerea motivelor spiralo-meandrice în tehnica picturii policrome, aplicată, în majoritatea cazurilor, înainte de arderea vaselor.

Organizarea habitatului uman a avut o deosebită importanță, cunoscându-se atât așezări deschise și fortificate natural și antropice, de tip „cetățuie”, și o serie de așezări-gigant („proto-urbane”), cu suprafața de sute de hectare și mai multe mii de locuințe: Taljanki, Dobrovody, Majdanek, în zona Bugului Sudic; Petreni, în Rep. Moldova. În cadrul așezărilor, casele erau construite, de regulă, pe platforme masive de lut, cu substructură de bârne despicate, cu mai și multe încăperi și chiar etaj, și erau dispuse după un anumit plan (în cerc, șiruri paralele sau pe grupe), adesea în centru aflându-se o construcție mai impunătoare, care putea servi drept loc de adunare a comunității și ca sanctuar pentru ceremonii magico-religioase, toate aceste elemente vorbind despre o societate ierarhizată.

Ceramica culturii Cucuteni a avut o calitate deosebită. În domeniul ceramicii sunt cunoscute cele trei categorii: fină (aproape întotdeauna pictată sau decorată cu motive adâncite), uzuală (mai ales nepictată) și așa-numita specie „Cucuteni C”, de origine străină, răsăriteană (Srednyi Stog II), având scoică pisată în amestecul pastei și decor imprimat (cu pieptene sau cu șnurul). Ceramica pictată cu roșu, negru și alb, redând motive spiralice, meandrice și geometrice, face faima acestui complex cultural, cu evoluție milenară (fig. 105).

În domeniul spiritual, se remarcă bogata plastică antropomorfă și zoomorfă, reprezentată atât prin statuete cât și prin vase schematizate („Hora de la Frumușica”), remarcabile fiind complexele de cult și altarele (Trușești, Poduri, Dumești, Ghelăiești, Buznea ș. a.). Ritul funerar este puțin cunoscut, unele

morminte având caracter de cult (sacrificii umane) (**Marinescu-Bîlcu, 1993; Ursulescu, 2002**).

Din sinteza cucutenienilor cu noi elemente stepice s-au născut civilizațiile specifice eneoliticului final de la răsărit de Carpați: **Gorodsk-Usatovo, Horodiștea-Erbiceni și Foltești-Cernavoda II**.

Eneoliticul final (numită și **perioada de tranziție spre epoca bronzului**) (aprox. 3000/2700–2500 bc) a rezultat din restructurarea etno-culturală a civilizațiilor din eneoliticul clasic grație pătrunderii tot mai masive a comunităților pastorale nomade și seminomade din stepele nord-pontice și caspice. Această situație cultural-istorică, începută în cea de-a doua jumătate a mileniului al IV-lea bc, a avut la bază o multitudine de cauze: climatice (aridizarea subboreală), economico-sociale (păstoritul predominant) și politico-militare (conflictele din Asia Centrală, Caucaz, Anatolia).

A fost o perioadă caracterizată printr-o mai mare instabilitate a habitatului, reflectată în caracterul sezonier al așezărilor și predominarea locuințelor adâncite. În cadrul utilajului litic și metalurgic s-au realizat numeroase arme, unele lucrate din roci foarte dure, inclusiv din silex, sau din bronz arsenical, remarcându-se topoarele de luptă, **naviforme (Ursulescu, 2002)**.

S-au produs o serie de mutații spirituale, materializate și în schimbarea unor elemente ale ritului și ritualului funerar (morminte tumulare, cu construcție interioară, de inspirație megalitică, apariția necropolelor de incinerație etc.).

Culturile eneoliticului final reprezintă împletirea diferitelor fonduri și tradiții, cu puternice influențe sudice, venite din partea epocii bronzului anatoliano-egheo-helladic și est-central europene încadrate în așa-numitul proces de indo-europenizare a spațiului carpato-danubiano-pontic configurându-se elementele timpurii ale popoarelor și limbilor europene ale epocii bronzului (grecii, tracii, ilirii, celții, germanii, slavii). Referitor la formarea acestei mari familii etno-lingvistice, s-au conturat și vehiculat mai multe ipoteze și teorii, niciuna, din păcate, neîntrunind o majoritate a susținătorilor.

Dintre manifestările etno-culturale ale acestei perioade se evidențiază: **Horodiștea-Foltești-Cernavoda II, Cernavoda III și Coțofeni**.

Complexul cultural Horodiștea-Foltești-Cernavoda II a rezultat din îmbinarea mai multor culturi și grupuri culturale, pe fond cucutenian și Cernavoda I. Acesta a evoluat în eneoliticului final, fiind compus din două culturi principale: **Horodiștea-Erbiceni** și **Foltești-Cernavoda II**, asupra cărora s-au exercitat mai multe influențe, în special sudice, din partea culturilor bronzului helladic, și nordice, a comunităților culturii amforelor sferice.

Cultura Horodiștea-Erbiceni/Brânzeni-Gordinești (în Rep. Moldova) s-a format pe fond Cucuteni final la care s-au adăugat o serie de elemente răsăritene, venite din aria culturală Gorodsk-Usatovo (formată din fondul tripolian). De aceea, s-au păstrat o serie de influențe mai vechi: parțial ceramica pictată, de tradiție cucuteniană, domeniu în care s-a renunțat la stilul spiralo-meandric în favoarea celui geometric, alături de care s-au impus ceramica incizată și cea decorată cu șnurul. Au fost confecționate, în special, vase *askoi* și amforete. Continuitatea unor forme de cultură materială se observă și în organizarea habitatului (tip de așezare, locuințe, fortificații)

Pe parcursul evoluției sale, **cultura Horodiștea-Erbiceni** a intrat în contact cu purtătorii **culturii amforelor sferice**, pătrunși în jumătatea nordică a Moldovei. Mai multe dintre elementele acestei culturi (vasele cu corp sferic și decor imprimat, cu șnur și liniuțe, în special amforele globulare, și mormintele de inhumație cu scheletele depuse în cutii de piatră—*ciste*, uneori colective—Dolheștii Mari, Basarabi, Suceava, Piatra Neamț, Băcești ș.a., s-au transmis în epoca bronzului, la unele culturi (Glina, Monteoru, Costișa).

Din împletirea unor comunități ale culturii amforelor sferice (variantea volhyno-podoliană) cu cele ale culturii Horodiștea-Erbiceni s-a format, în nordul Moldovei, **grupul cultural Suceava** (necropola de incinerație de la Suceava, peste 100 morminte), cu resturile de incinerație depuse în gropi simple, care a devenit specific, ulterior, lumii tracice.

În partea de sud a Moldovei, estul Munteniei și Dobrogea este cunoscută **cultura Foltești-Cernavoda II**, născută din evoluția fondului culturii Cernavoda I, la care s-a adăugat revitalizarea unor elemente locale de tradiție gumelnițeană și cucuteniană și asimilarea unor influențe sudice ale epocii bronzului egeo-anatolian și balcanic, materializată în dispariția scoicii pisate din

pasta vaselor și rara utilizare a decorului șnurat, ornamentul predominant fiind alcătuit din șiruri de creștături și brâie mărunț crestate.

Către sfârșitul perioadei, s-a ajuns la o uniformizare culturală în tot spațiul est-carpatic, formându-se **complexul cultural Horodiștea-Foltești-Cernavoda II**, care s-a perpetuat până la începutul epocii bronzului, când a întreținut legături cu cultura învecinată Glina III–Schneckenberg. Pătrunderea, la începutul epocii bronzului (a doua jumătate a mileniului al III-lea bc), a unor noi valuri de populație pastorală nord-pontică, purtătoare a **grupului mormintelor tumulare cu ocră, în groapă simplă (Jamnaja**, în limba rusă) și extinderea treptată a culturii Glina III-Schneckenberg au determinat încetarea acestui complex cultural. În aceeași perioadă, în partea de sud a țării, s-a dezvoltat **cultura Cernavoda III**, fiind urmașa directă a culturii Cernavoda I, influențele sale resimțindu-se pe spații mult mai largi. de la Dunărea

Cultura Coțofeni (jud. Dolj) s-a născut prin uniformizarea și revitalizarea fondului local al eneoliticului dezvoltat (Sălcuța, Bodrogkeresztúr, Cernavoda I). Pe fondul inițial **Galatin-Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihálom**, s-au grefat noi impulsuri din lumea bronzului egeean (helladic). Aceasta a cuprins vestul Munteniei, Oltenia, Transilvania și Banat, având trei faze și mai multe variante locale. Multe forme de cultură materială s-au perpetuat și se observă o continuare a metalurgiei a bronzului cu arsen Ceramica, extrem de variată ca forme, avea un decor specific, realizat prin împunsături succesive. În cadrul ritului funerar, pe lângă inhumății plane sau tumulare, au fost cunoscute și morminte sporadice de incinerare. Sfârșitul culturii Coțofeni s-a produs odată cu evoluția spre faza a III-a (Câlnic), specifică pentru epoca bronzului. În sudul Banatului au evoluat, în aceeași perioadă, comunitățile **culturii Kostolac** care s-a răspândit, mai ales, în Serbia. În partea de vest a spațiului carpato-danubiano-pontic au pătruns purtătorii **culturii Baden** (Austria), care a cunoscut o vastă răspândire din Cehia, Slovacia, estul Austriei, vestul României, sudul Poloniei până în nordul Serbiei și al Croației (Ursulescu, 2002).

CAPITOLUL 17

SOCIETĂȚILE PRODUCĂTORILOR DIN ZONA AMERICANĂ

Zona americană (sudul Americii de Nord, America centrală și nord-vestul Americii de Sud) reprezintă un spațiu particular în perioada societăților producătoare de hrană*, deoarece “izolarea” față de Lumea Veche i-a conferit o anumită individualitate și fenomene specifice. Modul de viață neolitic a fost inventat și a avut caracteristicile sale. Astfel, dacă numărul plantelor cultivate este suficient de mare, nu același lucru se poate spune despre animalele domestice. Porumbul, cea mai cunoscută cereală din zona în aflată în discuție, a fost domesticit din teosint, în aproape toată America perioadei (Mexic, America centrală). Dovleacul a fost cultivat în America Centrală și Mexic, tuberculii (cartofii dulci și maniocul), în Munții Anzi și America Centrală, în timp ce fasolea, a fost domesticită în zona andină peruviană. Cu toate acestea, este greu de precizat care este perioada de inventare a agriculturii în America (mileniile al IX-lea–al VIII-lea bc), existând o îmbinare interesantă între comportamentul culegătorului și cultivatorului.

De aceea, în spațiul american, se cunosc două centre relativ timpurii de cultivare a unor plante comestibile: regiunea mezo-americană (America centrală), pentru porumb (*Zea mays*), dovleac (*Cucurbita*), cartofi dulci (*Solanum tuberosa*) și manioc (*Manihot esculenta*), fasole (*Phaseolus vulgaris*), și zona central-andină (Anzii centrali), pentru cartof, manioc și fasole, de unde s-au răspândit și în alte teritorii.

* Pentru zona americană nu se uzitează termenul de neolitic ci formule particulare ca „**Arhaicul târziu**” (aprox. 7000-2000 BC), pentru spațiul mexican, și „**Perioada formativă**” (aproximativ 2500-), în zona SUA.

Paleobotaniști consideră că strămoșul sălbatic al porumbului este teosintul, ale cărui boabe au fost mai întâi culese, pentru ca, mai apoi, să fie cultivat, în mileniiile al VI-lea–a I V-lea bc, aceasta fiind perioada în care s-ar fi trecut, în zona mexicană, probabil și în cele vecine, la cultura diferitelor specii ale cerealei americane, dintre care una cu opt șiruri de boabe.

Culesul tuberculilor comestibili a condus nemijlocit la cultura cartofului și maniocului, oamenii ferindu-se să consume părțile aeriene și fructele acestor plante, care sunt otrăvitoare, pe care le-au cultivat doar pentru tulpinile lor subterane, îngroșate, bogate în substanțe de rezervă (proteine și amidon). Mai mult, oamenii au învățat, încă din stadiul de culegător, să extragă substanța otrăvitoare din tuberculii de manioc, și să prepare așa-numita **tapioca**, făina de manioc, folosită în alimentație.

Fasolea sălbatică a fost cunoscută din mileniiile al IX-lea–al VII-lea bc, la Guila Naquitz pe valea Oaxaca (Mexic), în regiunea mezoamericană, și la Guitarrero (Chile), în zona central-andină, neputându-se spune, cu precizie când a fost cultivată, dar ca plantă de cultură era prezentă în valea Tehuacan (Mexic) din mileniul al V-lea bc. Ulterior, au fost cultivate: amarantul, floarea soarelui, tigva, ardeiul iute, sau culese: diferite varietăți comestibile de cactuși, alunele de pământ, fructele arborelui de cacao etc. (**Gorenstein, Forbis, Tolstoy, Lanning, 1974**).

În ceea ce privește creșterea animalelor, America păstrează aceeași particularitate, **alpaca**(*Lama pacos*) și **lama** (*Lama lama*) fiind cunoscute și domesticate pe platourile andine ale Americii de Sud (mileniul al IV-lea bc). Tot din această ultimă regiune era cunoscut, de pe la 6500 bc, **porcul de India** (*Sus scrofa indica*). Ulterior, prin mileniul al II-lea bc curcanul (*Meleagris gallopardo*), a fost domesticit în America centrală. Cu toată multitudinea de fenomene etno-culturale, nelămurite pe deplin, teritoriile sudice și nord-americane rămân, un spațiu de cercetare, asupra căruia vom stăruî într-o perioadă următoare.

GLOSAR

Acolit, -ă (s. m., f.) = însoțitor, persoană sau divinitate care urmează, în cadrul unor culte și practici magico-religioase, un personaj sau o divinitate de rang superior.

Aculturație (s. f.) = preluarea de către o populație a unor elemente superioare de civilizație materială și de ordin spiritual sau a întregii culturi a unei alte populații, mult mai evolute; în sens mai larg, transformarea unei culturi prin contactul cu o altă cultură superioară, ale cărei elemente le împrumută.

Aglutinant, -ă (adj., s.) = care unește, care aglomerează, adună; în preistorie acest adjectiv se aplică atunci când se vorbește despre caracteristicile unei limbi, în care cuvintele se formează prin adăugarea de afixe (prefixe, sufixe și infixes) sau ale unei așezări umane de tipul adunat.

Alabastru (s. n.) = varietate de gips cu aspect de marmură albă, cu vine transparente, din care s-au confecționat diferite piese ornamentale, obiecte de cult și vase.

Alleröd = fază de încălzire climatică, datată între 9800-8800 bc, deumită după un sat din Danemarca.

Amazonit = varietate de feldspat microclin, verde-albăstrui, utilizat ca piatră semiprețioasă.

Anfiladă = modalitate de construcție constând dintr-un șir de clădiri, de portice sau colonade care se succed în linie dreaptă

Angobă = peliculă subțire de argilă obținută dintr-o suspensie fină, de compoziție și culoare diferită, aplicată, la exteriorul și interiorul recipientelor, prin pensulare sau scufunda-rea vasului, pentru acoperirea porozităților și pregătire pentru realizarea decorului, mai laes prin pictare (fr. *engobe*).

Apotropaic (gr. *ἀποτρόπαιος*, -ίου) = termen de origine grecească care desemnează etimologic – *care înlătură relele, expiator (a șterge, a răscumpăra o greșală, ispășitor)*; în sens larg, ca adjectiv, se referă la calitatea unor artefacte cultice (amulete, talismane, reprezentări etc), sacrificii, ofrande și ceremoniale de a poseda și determina un caracter protector

împotriva neșansei, nenorocirilor, ghinionului, vrăjmașilor, demonilor și duhurilor cu putere malefică.

Askos (oi) = cuvânt grecesc utilizat pentru denumirea recipientelor de piele (burduf) sau, prin extensie, a vaselor care imită forma trupului unor animale.

Atlantic = fază climatică postglaciară (holocenă), caracterizată printr-un climat cald și umed (*optimum climatic atlantic*), datată între 5500-2500 bc, care a dus la o importantă transgresiune marină și o dezvoltare a pădurii de foioase termofile.

Betel = specie de piper agățător (*Piper betel*).

Bölling = fază de încălzire climatică, datată între 11250 – 10300, numită astfel după un lac din Danemarca.

Boreal = fază climatică postglaciară (holocen), datată între 6800-5500, în timpul căreia s-a instalat în Europa un climat cald și uscat.

Bothros (oi) = termen grecesc care desemnează o groapă rituală (cu materiale de ofrandă, în special plastică antropomorfă) realizată în cadrul locuinței sau în așezare, poate cu rol de fundare.

Bucraniu (s. n.) = frontalul taurului și, prin extensie, întregul craniu care reprezenta efigia întregului animal, considerat simbol al elementului masculin, viril, care apare, în diferite civilizații orientale și europene, ca acolit al zeităților feminine ale fecundității și fertilității; Bucranii au fost descoperite în diferite complexe de cult și sanctuare sau au fost reprezentate pe artefacte cultice, prin modelare în lut sau prin simboluri picturale pe ceramică.

Calotă glacială = masă de gheață care acoperea, în timpul perioadelor glaciare, culmile montane de la latitudinile mai mici (Alpi, Carpați), în vreme ce în regiunile dinspre nord și sud constituia, pe uscat sau pe apă, o mare întindere (calora continentală și banchizele), din care au supraviețuit ghețarii polari.

Campaniform = în formă de clopot; termenul a fost uzitat pentru a defini un complex cultural din chalcoliticul final central și vest-european (sfârșitul mileniului III bc), care avea, ca principală formă ceramică, paharul în formă de clopot întors.

Cistă = cutie, ladă, sarcofag de piatră.

Cuaternar = (lat. *quartus-al patrulea*), termen geologico-istoric introdus în secolul al XVIII-lea de A. Werner, care diviza trecutul geologic în **Primar**, **Secundar**, **Terțiar** și **Cuaternar**, ulterior adăugându-se argumentele stratigrafice și paleontologice (J. Desnoyer, 1829, și Henri Rebour, 1830). Această denumire a fost acceptată oficial la Congresul geologic Internațional de la Bologna (1888) și desemnează ultima perioadă geologică din istoria planetei noastre (aprox. 2000000 ani-prezent), în care au apărut mamiferele actuale și omul, din care cauză este numit **Eiszeit** (Karl Schimper, 1835), **perioadă glaciară** (J. Geikie, 1874), **Période Homozoïque** (A. Vézian, 1865), **Période anthropéienne** (A. Rebour), **perioadă antropogenă** (A. P. Pavlov, 1922) și **antropogen** (literatura rusă), **Anthropozoikum** (Cehia și Slovacia), fiind divizat în două perioade, **pleistocenul** și **holocenul**. Față de alte ere, cuaternarul se caracterizează printr-o răcire globală a climatului. În detaliu, geologii au stabilit o serie de variații climatice ciclice, folosindu-se studiile stratigrafice ale sedimentelor continentale și carotajele efectuate în sedimentele oceanice din diferite puncte ale globului. Data de început a cuaternarului a fost fixată convențional de către UIQ la 1800000 ani.

Dolmen – construcție funerară megalitică, numită “masă de piatră” după etimologia din limba bretonă (*dol* = masă, *men* = piatră), cu un model simplu, format din trei pietre: doi montanți, așezați vertical, și o placă orizontală, ca acoperiș, cu foarte multe variante. Alături de construcțiile singulare (Keriaval/Carnac, Mane-Groh din Franța), cu sau fără coridor de acces, compartimentate sau cu transept, există și unele dolmene care se prelungesc de-a lungul a mai multor zeci de metri, formând așa-numitele “alei acoperite” (fr. *alées couvertes*; en. *gallery grave*), așa cum este marele dolmen de la Antequera, în Andaluzia (Spania). Aceste morminte monumentale, utilizate în Europa de vest și nord-vest, erau adesea ridicate în vederea înhumărilor colective, cel mai adesea ale mai marilor vremii, din milenii V – II î. Chr.

Dryas = perioadă climatică numită după o plantă din familia rozaceelor, tipică pentru munții înalți și tundră. Spre sfârșitul ultimei glaciații (între 14 000 și 8 300 ani bc, până la

începutul preborealului, în unele zone până la începutul borealului), două perioade temperate au separat trei faze reci: Dryas I, II și III, caracterizate prin instalarea unui peisaj de tundră.

Epifanie = (gr. *ἐπιφάνεια*=apariție, manifes-tare, aparență) credințe și practici magico-religioase legate de înfățișarea sau venirea unei zeități.

Eponim = termen grecesc care înseamnă cel care (-și) dă numele unei localități, regiuni, seminții, grup social; de asemenea, desemna magistratul care dădea numele anului, pentru a se stabili o cronologie locală.

Erg = regiune sahariană mai joasă, acoperită cu dune de nisip întinse și mobile (sin. *ighidi*).

Firnis = amestec lichid alcătuit din ulei vegetal sau rășini, oxizi minerali, cu acțiune sicativă; prin extensie reprezintă denumirea care este dată luciului specific ceramicii grecești (un fel de smalt); de asemenea, termenul desemnează și luciul intens al categoriilor ceramicii fine din alte epoci (neolitic – epoca fierului).

Glaciație = (lat. *glacies-gheață*), fenomen complex, geologic, hidrologic și paleoclimatic, caracterizat prin scăderea temperaturii medii anuale, din cauze terestre și cosmice conjugate, mai puțin precizate, care a avut ca urmare dezvoltarea, pe importante suprafețe ale uscatului și apelor, unor mari mase de gheață. După zonele de extindere a maselor de gheață se cunosc: **glaciații continentale**, numite **de calotă**, **glaciații montane** sau **alpine** și **glaciații oceanice** sau **de banchiză**. În decursul evoluției geologice au fost identificate **g.** în precambrian, cambrian, siluro-devonian (America de Sud și Africa), permo-carbonifer (emisfera sudică) și cuaternar (pleistocen). **G.** cuaternară a fost un fenomen cvasi-general, fiind cunoscută, sub toate formele sale, în Eurasia, Groenlanda și America de Nord; America de Sud, Africa, Australia, Oceania și Antarctida, denumite diferit de la zonă la zonă, fiecare cu o cronologie specifică.

Hierogamie (s. f.) = termen utilizat pentru a desemna o serie de practici magico-religioase, din cadrul unor religii și mitologii, prin care se realiza căsătoria sacră, o unire, o împreunare

fizică și simbolică, a cuplului/cuplurilor divine, cu ocazia unor ceremoniale calendaristice, legate de cultele fecundității și fertilității.

Hipogeu = mormânt săpat în piatră care înlocuiește grotă naturală, cu una sau mai multe camere, definind o grotă artificială în care erau depuse mai multe cadavre..

Holocen = (gr. *χολός*, *holos*-tot; *καίνός*, *kainos*-nou, recent), a doua subdiviziune a **cuaternarului**, introdusă de Paul Gervais (1847), cuprinzând **perioada postglaciară**, numit și **actual**, **subactual**, **epocă recentă**, **aluvium**, cuprinsă între 12000/10000 î. Chr., în Orient și 10000/8000 î. Chr., în zona europeană, până în prezent, subîmpărțită, la rândul ei, în mai multe perioade: **preboreal** (rece și uscat), **boreal** (cald și uscat), **atlantic** (cald și umed), **subboreal** (cald și uscat), **subatlantic** (umed și rece), cu diferite cronologii relative și absolute, de la zonă la zonă.

Interglaciar = perioadă caracterizată printr-un climat mai cald, temperat, situată între două perioade glaciare, așa cum este în zilele noastre holocenul.

Interstadiu = perioadă de încălzire relativă în cadrul unei glaciații, cu o durată destul de scurtă, caracterizată printr-o ușoară încălzire a climei, materializată printr-o ușoară topire a ghețarilor, care conduc la unele modificări ale peisajului vegetal și faunistic.

Kurgan = termen care desemnează un mormânt de înhumatie sau incineratie deasupra căruia s-a ridicat o construcție sub formă de movilă (tumul), de diferite dimensiuni; prin extensie se denumirea se aplică populațiilor pastorale stepice, pontocaspice, care începând cu mileniul al IV-lea bc au introdus acest tip de monument funerar.

Lapislazuli (s. n.) = mineral numit lazurit, considerat piatră semiprețioasă, opacă, de culoare albastră intensă, care a fost utilizată pe scară largă în Orient, din neoliticul timpuriu până în timpul marilor civilizații, pentru realizarea unor podoabe, pentru trasarea unor detalii anatomice (părul, bărbile, ochii) ale statuiilor. Zonele de ocurență se găseau în Afganistan și în regiunea lacului Baikal și, de aceea, a făcut obiectul unui intens comerț.

Megaliți = monumente arheologice realizate din una sau mai multe pietre ridicate sau aranjate și îmbinate fără zidărie. Se încadrează în această denumire **menhirele**, izolate sau nu, **stelele funerare**, **dolmenele**, **aleile acoperite**, unele **temple circulare** din Mediterana occidentală etc. Cele mai vechi monumente megalitice sunt cunoscute către 4500 î. Chr. în Europa de vest, acestea răspândindu-se, ulterior, pe o arie largă, până în Europa centrală, de nord sau de est.

Obsidian = rocă vulcanică efuzivă, sticloasă, formată prin răcirea rapidă a lavei, de diferite culori: alb-cenușie, neagră-cenușie, translucidă, cu duritatea de 6-6,5 (scara Mohs), care are o spărtură concoidală, dând, prin cioplire, așchii și lame deosebit de tăioase, care au fost prelucrate prin retușare.

Paleomediul = mediul sau cadrul natural al epocilor preistorice, esențial pentru înțele-gerea funcționării și evoluției societăților umane preistorice, vorbind de interacțiune continuă dintre om și mediu. Reconstituirea p. se face prin coroborarea arheologiei cu unele științe naturale de graniță, cum sunt: **arheozoologia**, **palinologia**, **carpologia**, **antracologia**, **malacologia**, **ihtiologia**, **mi-cromorfologia**, **pedologia**, **geomorfologia**, **dendrocronologia** etc.

Paredru (s. m.) = divinitate masculină sau simplu muritor care era acolitul unei divini-tăți feminine a fertilității și fecundității.

Periglaciari = termen ce desemnează regiunile reci unde înghețul este important (dar care nu sunt acoperite permanent de gheață) și, prin extensie, climatul dominant în aceste zone. Astăzi regiunile periglaciare (unde pământul rămâne înghețat în adâncime tot timpul anului) reprezintă 1/5 din suprafața totală a continentelor: în jurul cercului polar arctic (nordul Americii de Nord, Siberia) și, în afară de această zonă, pe crestele munților din cele două emisfere. În trecut, în timpul glaciațiunilor, domeniul p. ocupa zonele care sunt astăzi temperate. Peisajul regiunilor periglaciare este sub influența câtorva fenomene particulare, determinate esențial de ciclul îngheț/dezghet (cryoturbațiunea, gelifracțiunea, solifluciunea, fisurile de îngheț, solurile poligonale, pingos, movilițele înierbate etc).

Phallus (-oi), fallus = termen grecesc care desemnează organul sexual masculin (penis), ale cărui reprezentări în pictură, gravură și sculptură sunt binecunoscute în preistorie și istorie ca simboluri ale fecundității, fertilității și forței generatoare..

Pintaderă = pecete, sigiliu (în spaniolă/ portugheză), termen prin care se indică o serie de obiecte conice, cu desene geometrice în relief pe partea mai lătită, cunoscute din neoliticul vechi, utilizate pentru pictura corporală sau pentru realizarea de însemne;

Pithos (oi) = termen vechi grecesc care desemnează un vas mare de provizie, în special de uz gospodăresc, cu forme și dimensiuni variabile; prin extensie, acest termen a fost folosit, de către cercetătorii neo-eneoliticului balcanic pentru a denumi diferitele spații de depozitare a cerealelor, în principal circulare sau pătrate, cu diametrul/latura de aprox. 1 m, amplasate în interiorul locuințelor.

Pleistocen = (gr. *πλείστος*, *pleistos*-cel mai; *καίνός*, *kainos*-nou, recent), prima subdiviziune a **cuaternarului**, denumită astfel de Charles Lyell (1839), desemnând depozitele geologice în care 70% din fosile aparțin unor genuri și specii actuale, acceptată ulterior și de Ed. Forbes (1846). **P.** a mai fost denumit și **diluvium**, printre caracteristicile sale fiind stadiile glaciare și interglaciare și desprinderea omului din lumea animală.

Pliocen = perioada de sfârșit a neogenului, datată între aproximativ 12,5 milioane ani și 2 milioane ani BP, care a avut, la rândul său, mai multe etaje geocronologice

Postglaciar = perioadă din istoria Pământului care a urmat ultima glaciație (Würm). **P.** (numit și **Holocen**) este marcat printr-o încălzire generală a climatului cu toate consecințele sale: topirea ghețarilor, creșterea nivelului mării (submersia unor strâmtori – Behring, Pas-de-Calais, SE asiatic), înlocuirea, în fostele regiuni reci, a tundrei cu pădure. **P.** a debutat, în emisfera nordică pe la 10000 / 8000 î. Chr., continuând și în prezent.

Psihopomp = termen elen care desemnează atribuțiile unei divinități sau ale unui individ care conduce defunctul sau sufletul acestuia în lumea de apoi și are grijă de acesta.

Putinei (s.n.) = vas de lemn sub formă de trunchi de con, o puțină mică, strâmtă și înaltă în care se bate smântâna pentru a se alege untul.

Regresiune = coborâre generală a nivelului marin, caracterizată, d. p. d. v. geografic prin “ridicarea” unor suprafețe de uscat, mai mult sau mai puțin vaste, după înclinarea pantei nivelului continental. O r. poate avea mai multe cauze: eliberarea apelor oceanice de către ghețari, în epocile glaciare, o înălțare a continentelor din cauze tectonice sau o ridicare izostatică a maselor continentale, eliberate de greutatea ghețarilor în perioadele interglaciare. Existența regresiei explică prezența unor așezări preistorice aflate sub nivelul marin actual (ca Ferman-ville, în Canalul Mânecii sau grotă Cosquer în Mediterana, ambele în Franța).

Sediment = depozit de materiale minerale și organice a căror formare este datorată unor variate procese de transport (acțiunea mării, lacurilor și izurilor, fluviilor și râurilor, ghețarilor, vântului, apelor subterane etc). În funcție de aceste procese, mediile sedimentare sunt mai mult sau mai puțin favorabile conservării siturilor preistorice.

Stabulație = sistem perfecționat de creștere a animalelor în adăposturi, cu furaje pregătite pentru perioada de iarnă.

Stepă = mediu bio-geografic care se află, de regulă, în interiorul continentelor, unde climatul este uscat și temperaturile contrastante. Stepă se prezintă ca o vastă întindere de ierburi înalte (graminee) fără arbori. Exemple edificatoare sunt: Marea Stepă Rusă și Marile Câmpii nord-americane, ultimele traversate altădată de turmele de bizoni.

Tholos (oi) = termen grecesc care desemnează un edificiu rotund, cu acoperișul în formă de cupolă, ridicat din cărămizi de lut sau din piatră, cu o anticameră rectangulară, care au servit fie ca locuințe fie în calitate de construcții funerare. Sunt cunoscute în Orient din mileniul al VI-lea bc, în culturile Hassuna și Halaf, răspândindu-se apoi până în zona Asiei centrale, Ciclade, Creta, Anatolia, Mycene.

Transgresiune = creștere generală a nivelului mării, traducându-se d. p. d. v. geografic printr-o “retragere” a coastelor litorale și o acoperire cu apă a unor părți a continentelor. O t. poate avea mai multe cauze: topirea ghețarilor în perioadele

interglaciare, o scu-fundare a continentelor din cauze tectonice, o coborâre izostatică a continentelor, încărcate de greutatea ghețurilor, în epocile glaciare. **T.** se află la originea “plajelor înalte” care pot fi observate în diferite puncte ale globului.

Tundră – mediu bio-geografic caracterizat printr-o vegetație joasă formând o stepă discontinuă, compusă din specii persistente (mușchi, licheni, ciuperci, plante cu bulbi) împreună cu câțiva arbuști pitici (mesteacănul pitic, salcia arctică etc.). Tundra acoperă cea mai mare parte a domeniului periglaciuar.

Turcoază (s. f.) = peruzea, piatră semiprețioasă de culoare albastră-verzuie, utilizată în neolitic și eneolitic pentru confecționarea unor obiecte de podoabă.

Ued = termen arab care desemnează cursurile de apă, chiar și cele temporare, din diferite zone deșertice sau nu (pl. *uadi/wadi*)

Vernis = soluție alcătuită din rășini și solvenți, care, aplicată pe anumite suprafețe, formează un strat neted, lucios, cu rol ornamental și protector; pentru neolitic și eneolitic desemnează luciul care se observă pe suprafața unor vase pictate.

Villafranchian = (**Villafranca d'Asti, Piemont, Italia**), subdiviziune geo-cronologică a cuaternarului (L. Pareto, 1865), considerată fază de trecere de la pliocen la pleistocen, datat aproximativ între 4000000 și 2000000 de ani BP.

Würm = Ultima glaciație cuaternară alpină, denumită astfel după un afluent al Dunării din Bavaria.

BIBLIOGRAFIE

- o **(Abbas, 1997** - Abbas Alizadeh, *Excavations at Choga Bonut: the Earliest Village in Susiana, Iran*, *The Oriental Institute News and Notes*, No. 153, Spring 1997; http://www.oi.uchicago.edu/OI/IS/ALIZADEH/NN_SPR97/NN_Spr97.html
- o **Aikens, Higushi 1982**, Aikens C. M., Higushi T *Prehistory of Japan*, Londres, New York, Academic Press.
- o **Amblard, 1988** – Amblard S., *Néolithique guinéen*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Amblard, Aumassip, 1988 a** – Amblard S., Aumassip G., *Néolithique de tradition capsienne*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Amblard, Aumassip, 1988 b** – Amblard S., Aumassip G., *Néolithique Méditerranéen*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Amblard, Aumassip, 1988 c** – Amblard S., Aumassip G., *Néolithique saharo-soudanais*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Ambrose 1984** – Ambrose S. H., *The Introduction of Pastoral Adaptions to the Highlands of East Africa*, în J. D. Clark, S. A. Brandt (eds), *From Hunters to Farmers*, Berkeley.
- o **Amiran, 1969** - Amiran R., *The Ancient Pottery of The Holy Land*, Jerusalem-Ramat Gan: Massada Press.
- o **Atlas 1994** - * * * *Atlas des sites du Proche Orient*, Maison de l' Orient, Lyon, 1994.
- o **Aurenche, 1988** – Aurenche O, *Dalma, Iran*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris.
- o **Baldia, 2001** – Baldia Maximilian, *The Michelsberg Culture*, <http://www.comp-archaeology.org/Michelsberg.htm>
- o **Baldia, 2002** – Baldia Maximilian, *Funnel Beaker Kultur*, <http://209.217.18.237/TRB.htm>.
- o **Benac, Marijanovič, 1993** – Benac A., Marianovič Br., *Les Balkans du nord-ouest*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.

- o **Bojadjiev, Dimov, Todorova, 1993** – Bojadjiev J., Dimov T., Todorova Henrietta, *Les Balkans orientaux*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.
- o **Bogucki, 2001** – *The Neolithic Mosaic on the North European Plain*, <http://www.princeton.edu/~bogucki/mosaic.html>.
- o **Braidwood 1960 a**, - Braidwood R., *The Agricultural Revolution*, în vol. *Hunters, Farmers and Civilisations. Old World Archaeology*, Scientific American, San Francisco, 1979.
- o Braidwood 1960 b - **Braidwood R., *Excavations in the Plain of Antioch, I, The Earlier Assemblage Phase*, Chicago.**
- o **Braidwood et alii, 1944** - Braidwood et alii, *New Chalcolithic Material of Samarran Type and its Implications*, în *Journal of Near Eastern Studies*, III.
- o **Camps, 1974** – Camps G., *Les civilisations préhistoriques de Maghreb et du Sahara*, Paris, Doin.
- o **Casal 1978** – Casal J.-M., *Civilizația Indusului și enigmele ei*, Ed. Meridiane, București.
- o **Cauvin 1978** - Cauvin J., *Les premiers villages de Syrie-Palestine du IX-e – VII-ème millénaire avant J.-C.*, Lyon, Maison de L'Orient ancien ("Série archéologique", 3).
- o **Cauvin 1994** – Cauvin J., *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*, Paris.
- o **Chang, 1977** – Chang K. C., *The Archaeology of Ancient China*, New Haven, Londres Yale University Press, ed. a III-a.
- o **Chapman, 1988** – Chapman, John, *The Vinča Culture of South-East Europe*, BAR-Intern. Series, 117 (I-II).
- o **Chapman, 1994** – Chapman J., *The Origins of Farming în South-East Europe*, în *Préhistoire Européene*, vol.6.
- o **Childe, 1966** – Childe Gordon Vere, *Făurirea civilizației*, Ed. Științifică, București.
- o **Comșa, 1993** – Comșa E., *La Roumanie meridionale*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.
- o **Constantin, Blanchet, 1998** – Constantin Cl., Blanchet J.-Cl., *Le nord de la France(Bassin Parisien)*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. 2 B, *L'Europe occidentale*, Liège.
- o **Danilenko, 1985 a** – Danilenko V. N., *Bugo-Dnestrovskaja kultura*, în *Arheologija Ukrainskoj SSSR*, Kiev, Naukovo Dumka.
- o **Danilenko, 1985 b** – Danilenko V. N., *Sursko-Dneprovskaja kultura*, în *Arheologija Ukrainskoj SSSR*, Kiev, Naukovo Dumka

- o **De Bergh 1988** – De Bergh M. N, *Jomon (Complexe culturel), Japon*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **De Bergh, Ottino, 1988 a** - De Bergh M. N, Ottino P. R, *Longshan (culture de), Chine*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **De Bergh, Ottino, 1988 b** - De Bergh M. N, Ottino P. R, *Yangshao (culture de), Chine*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Deshayes 1978** – Deshayes J., *Civilizațiile vechiului Orient*, Ed. Meridiane, București, 1976
- o **Dixon, Cann, Renfrew 1979** - Dixon J. E., Cann J. R., Renfrew C., *Obsidian and the Origin of Trade*, în vol. *Hunters, Farmers and Civilisations. Old World Archaeology*, Scientific American, San Francisco.
- o **Eliade, 1992** – Eliade M., *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Chișinău, vol. I.
- o **Eliade, 1996** – Eliade M., *Făurari și alchimiști*, Ed. Humanitas, București.
- o **French, 1966**, - French D. H., *Excavations at Can Hasan, 1966. Sixth Preliminary Report, 1961*, în *Anatolian Studies*, 17.
- o **Garanger, 1992** – Garanger J., *La Préhistoire dans le monde*, Paris, PUF.
- o **Garfinkel, 1993** – Garfinkel Yosef, *The Yarmukian Culture in Israel*, în *Paleorient* 19/1; <http://www.hum.huji.ac.il/Archaeology/golan/article.htm>.
- o **Gimbutas, 1989 a** – Gimbutas Marija, *The Language of the Goddess*, Ed. J. Campbell, 1989.
- o **Gimbutas, 1989 b** – Gimbutas Marija, *Civilizație și cultură*, Ed. Meridiane, București, 1989.
- o **Gimbutas, 1991** – Gimbutas Marija,, *The Civilisation of the Goddess. The World of Old Europe*, Ed. J. Campbell.
- o **Gimbutas, 1997** – Gimbutas Marija,, *Civilizația mării Zeițe și sosirea cavalerilor războinici*, București.
- o **Guilane, 1970** – Guilane J. (ed.), *Les civilisations néolithiques du Midi de la France*, Carcassonne.
- o **Gorenstein, Forbis, Tolstoy, Lanning, 1974** – Gorenstein S., Forbis R., Tolstoy P., Lanning E, *Prehispanic America*, St. Martin's Press, New York.
- o **Huot 1987** - Huot J.-L., *Préhistoire de la Mésopotamie*, Éditions

du CNRS, Paris.

o **Ippoliti, 1970-1971** – Ippoliti F., *The Pottery of Tell es-Sawwan: First Season*, în *Mesopotamia*, V-VI.

o **Jarrige, 1988** - Jarrige J.-F., *Mehrgarh, Baluchistan, Pakistan*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris.

o **Jeunesse, Petrequin, Piningre, 1998** – Jeunesse Chr., Petrequin P., Piningre J.-F., *L'Est de la France*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. 2 A, *L'Europe occidentale*, Liège.

o **Kalicz, 1970** - Kalicz N., *Dieux d'argile. L'âge de pierre et de cuivre en Hongrie*, Hereditas, Éditions Corvina, Budapest.

o **Kalicz, 1993** – Kalicz N., *Le bassin du Danube moyen, la plaine pannonienne*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale*, ERAUL, Liège.

o **Kazdová, 1993** – Kazdová Eliska, *Le Néolithique moyen, récent et l'Énéolithique ancien de Moravie*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.

o **Kenyon, 1954** – Kenyon Kathleen, *Ancient Jericho*, în vol. *Hunters, Farmers and Civilisations. Old World Archaeology*, Scientific American, San Francisco.

o **Khlopin 1963** – Khlopin I. N., *Eneolit yuzhnykh oblastei Srednei Asii. I: Pamyatniki rannego eneolita yuzhnoi Turkmenii*, Moscova-Leningrad, Nauka.

o **Kidder, 1968** – Kidder J. E., *Prehistoric Japanese Arts: Jomon Pottery*, Tokyo and Palo Alto, Kodansha International Ltd.

o **Kohl, 1984** - Kohl P. L., *L'Asie centrale des origines à l'Âge du Fer*, édition *Recherches sur les civilisations*, 14, ADPF, Paris.

o **Lazarovici, 1993** – Lazarovici Gh., *Les Carpathes méridionales et la Transylvanie*, , în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.

o **Lhote, 1966** – Lhote H., *Fresques de Tassili*, Ed. Meridiane, Bucarest.

o **L'Helgouach, 1998** - L'Helgouach J., *L'Ouest de la France*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. 2 B, *L'Europe occidentale*, Liège.

o **Lichardus et alii 1985** - Lichardus et alii, *La Protohistoire de l'Europe. Néolithique et Chalcolithique entre la Méditerranée et la Mer Baltique*, Paris, PUF.

o **Lichardus-Itten, 1988 a** – Lichardus-Itten Marion, *Céramique linéaire*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris.

- o **Lichardus-Itten, 1988 b** – Lichardus-Itten Marion, *Céramique linéaire occidentale*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris.
- o **Lichardus-Itten, 1988 c** – Lichardus-Itten Marion, *Céramique Pointillée*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris.
- o **Liu Jung, 1985** – Liu Jung, *Some Observations on the Archaeological Site of Hemudu, Zhejand Province*, în *Indo-Pacific Prehistory Association*, 6. Canberra.
- o **Lloyd, Safar 1945** - Lloyd S., Safar F., *Tell Hassuna*, în *Journal of Near Eastern Studies*, IV.
- o **Luca, 1999** – Luca S. A., *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României - cultura Bodrogkeresztúr*, Alba Iulia.
- o **Makkay, 1982** – Makkay J. *A magyarországi neolithikum kutatásának új eredményei*, Budapest.
- o **Mandics, 1983** – Mandics Gy., *Civiltizația și culturile Africii Vechi*, Ed. Sport-Turism, București.
- o **Marijanovič, 1993** – Marijanovič Br. *Les Balkans centraux et la Pannonie du sud*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.
- o **Marinescu-Bîlcu, 1993** – Marinescu-Bîlcu Silvia, *Les Carpathes orientales et la Moldavie*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.
- o **Martin Colliga, 1998** – Martin Colliga A., *Le nord-est de la Peninsule Iberique (et les Baleares)*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe occidentale*, vol. 2 B, Liège.
- o **Martin Socas, Camalich Massieu, Gonzales Quintero, 1998** – Martin Socas D., Camalich Massieu M. D., Gonzales Quintero P., *L'Andalousie*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe occidentale*, vol. 2 B, Liège.
- o **Masson, 1971** – Masson V. M., *Poselenie Džejtun*, Moscova, Nauka, (MIA, 180).
- o **Masson, Sarianidi 1972** - Masson V. M., Sarianidi V. I., *Central Asia. Turkmenia before the Achaemenids*, Londres, Thames & Hudson.
- o **Mellaart 1970** – Mellaart J. *Excavations at Hacilar*, I-II, Edinburg, The University Press, 2 vol.
- o **Mellaart 1971** – Mellaart J. *Çatal Hüyük, une des premières villes du monde*, Paris, Jardin des Arts-Tallandier.
- o **Mellaart, 1965** – Mellaart J., *Earliest Civilisations of Near East*, New York.

- o **Mohen, 1988** - Mohen J.-P., *Cardial*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Müller-Karpe, 1968** – Müller-Karpe H., *Handbuch der Vorgeschichte*, Zweiter Band, *Jungsteinzeit*, München.
- o **Müller-Karpe, 1974** – *Handbuch der Vorgeschichte*, Dritter Band, *Kupferzeit*, München.
- o **Neprina, 1985** – Neprina V. I., *Kultura neolita s jamočno-grebenčatoj keramiko*, în *Arheologija Ukrainskoj SSSR*, Kiev, Naukovo Dumka.
- o **Pavuk, 1993** - Pavuk J., *La Slovaquie occidentale*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.
- o **Paul, 1992** – Paul I., *Cultura Petrești*, Ed. Museion, București.
- o **Petrequin, Petrequin, 1988** – Petrequin Pierre, Petrequin Anne, *Le Néolithique des lacs. préhistoire des lacs de Chalains et de Clairvaux : 4000-2000 av. J.-C*, Errances, Hesperides.
- o **Phillipson, 1988 a** – Phillipson D. W. *Néolithique pastoral*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Phillipson, 1988 b** – Phillipson D. W., *Néolithique léopoldien*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF.
- o **Ranov 1982** – Ranov V. A, *The Hissar Neolithic Culture of Soviet Central Asia*, în *Man and Environment*, VI.
- o **Seferiadis, 1993** – Seferiadis Ch. I. M, *La Grece*, în *Atlas du Néolithique européen*, vol. I, *L'Europe orientale*, Liège.
- o **Solheim, Wilhekm 1972** – Solheim II Wilhekm G., *An Earlier Agricultural Revolution*, în vol. *Hunters, Farmers and Civilisations. Old World Archaeology*, Scientific American, San Francisco.
- o **Teleghin, 1985 a** – Telegin D. Ja., *Dnepro-Doneckaja kultura*, în *Arheologija Ukrainskoj SSSR*, Kiev, Naukovo Dumka.
- o **Teleghin, 1985 b** – Telegin D. Ja., *Srednestogovskaja kultura i pamjatniki novodanilovskogo tipa v Podneprov'je i stepnom Levoberež'je Ukrainy*, în *Arheologija Ukrainskoj SSSR*, Kiev, Naukovo Dumka.
- o **Ursulescu, 1990** – Ursulescu N., *La civilisation de la céramique rubanée dans les régions orientales de la Roumanie*, în vol. *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI IV, Iași.
- o **Ursulescu, 2001** – Ursulescu N., *Neoliticul timpuriu*, în *** *Istoria Românilor*, vol. I, coord. M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe, Ed. Enciclopedică, București.

- o **Ursulescu, 2002** – Ursulescu N., *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Casa Editorială „Demiurg”, Iași.
- o **Van den Berghe, 1959** - Van den Berghe L., *Archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, Brill.
- o **Van Loon 1980** - Van Loon M., *Korucutepe III*, Amsterdam, North Holland Publ. Company (*Study in Ancient Civilisation*).
- o **Vaquer, 1998** – Vaquer J., *Le Midi Méditerranéen de la France*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe occidentale*, Liège.
- o **Vila, 1988 a** – Vila A., *Gerzéén*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris.
- o **Vila, 1988 b** – Vila A., *Mérimdé (culture de)*, în *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris
- o **Vinogradov, 1981** – Vinogradov V. A, *Drevnie okhtniki i rydolovy sredniazitskogo mezhdurečja*, Moscova, Nauka.
- o **Wittle, 1985** – Wittle Alasdair, *Neolithic Europe: A Survey*, Cambridge University Press, Cambridge.

ILUSTRAȚII

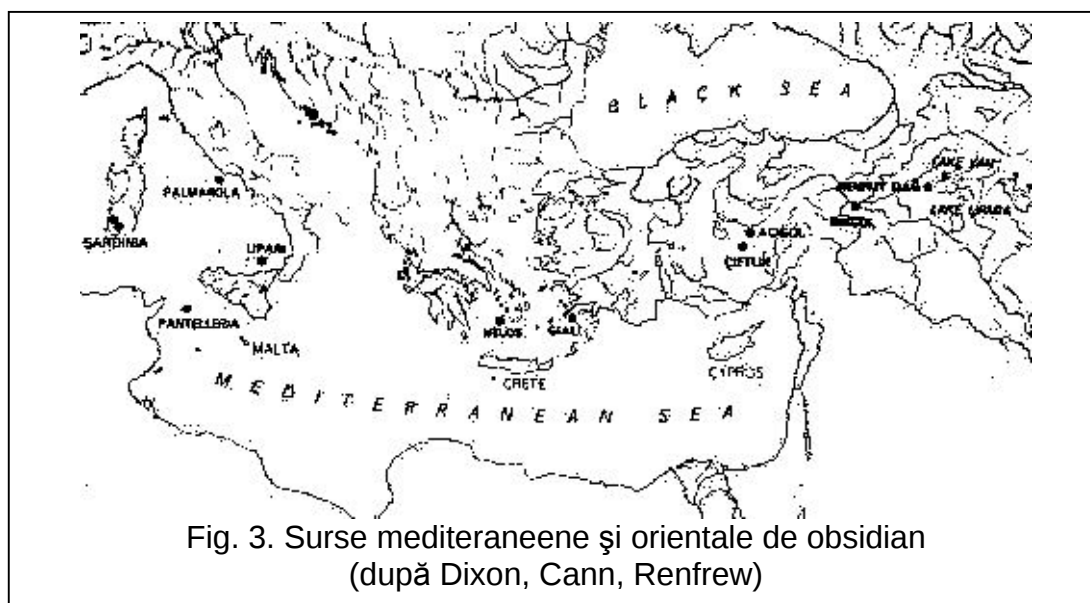
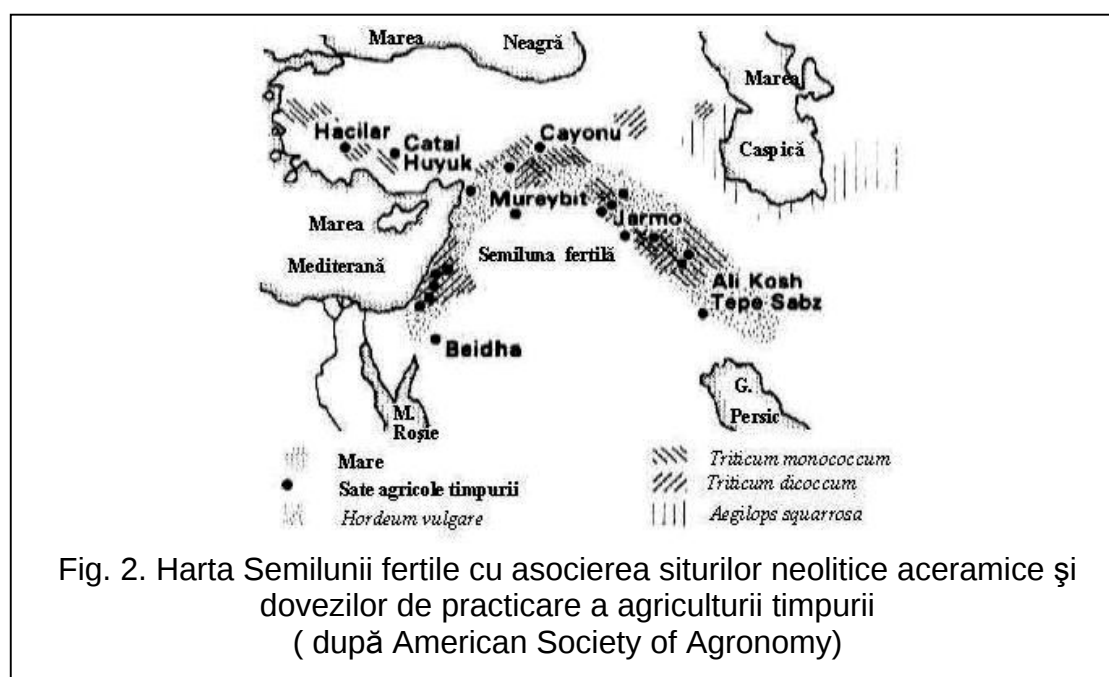
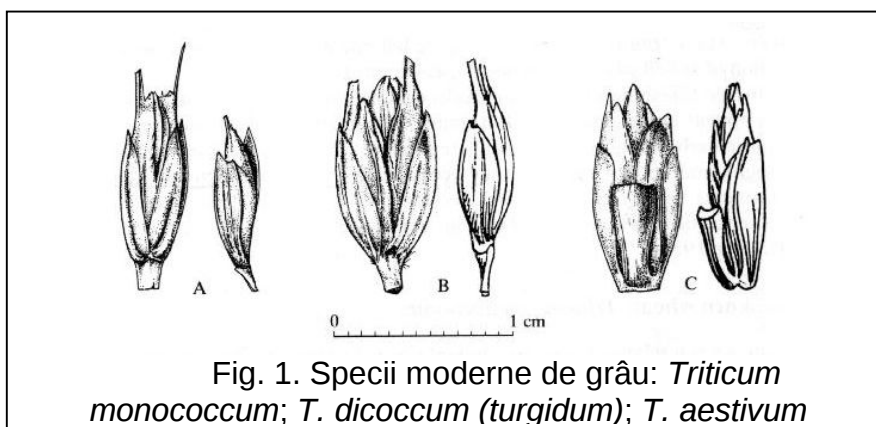

Fig. 4. Piese de aramă din Bulgaria, România și Ucraina (după Tringham)

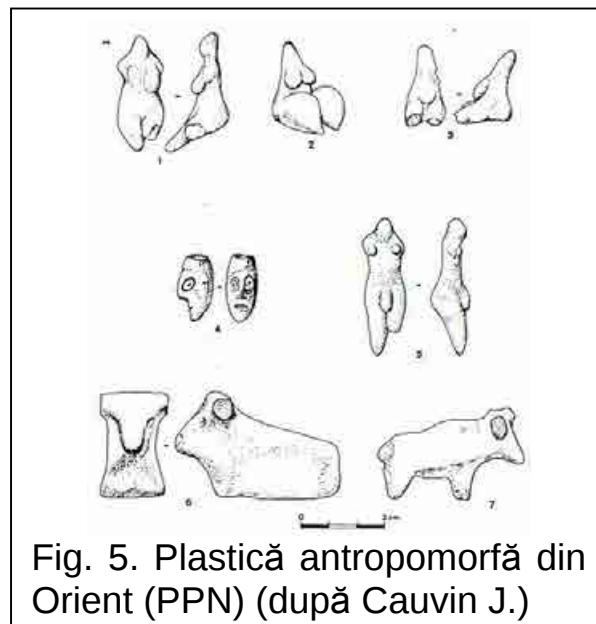

Fig. 5. Plastică antropomorfă din Orient (PPN) (după Cauvin J.)

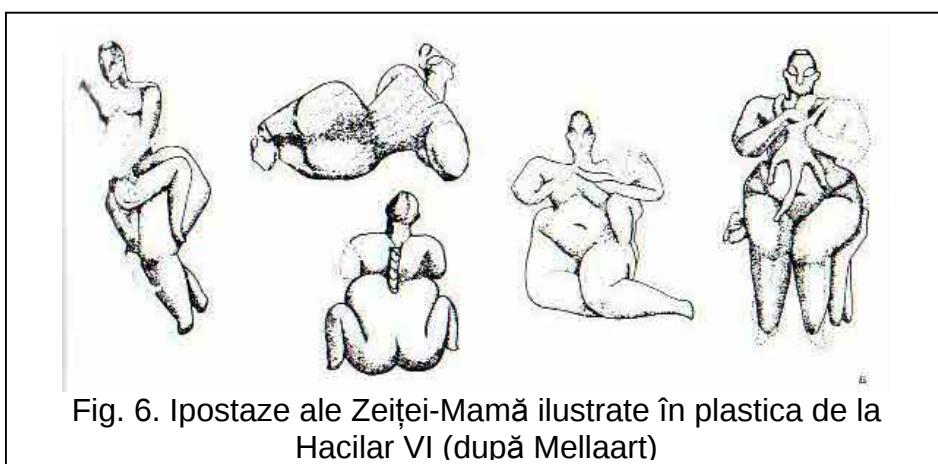

Fig. 6. Ipostaze ale Zeiței-Mamă ilustrate în plastica de la Hacilar VI (după Mellaart)

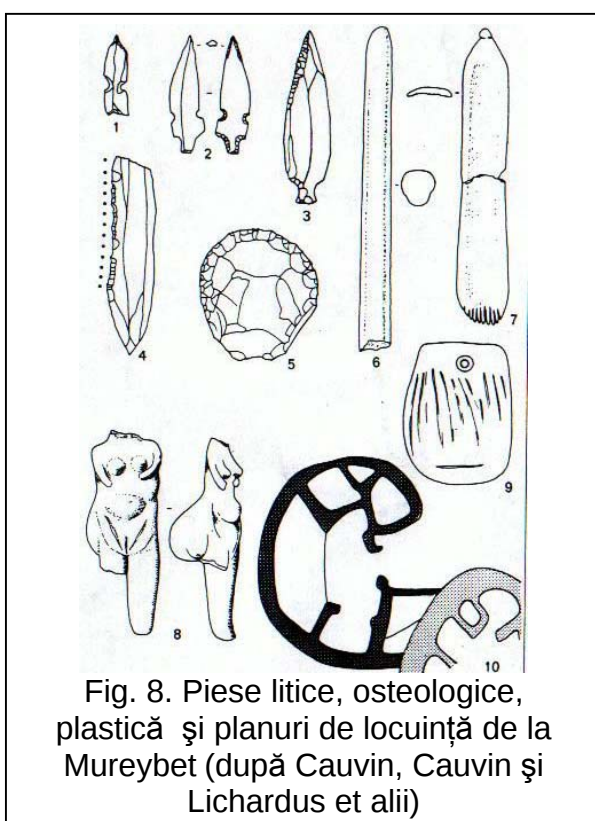

Fig. 8. Piese litice, osteologice, plastică și planuri de locuință de la Mureybet (după Cauvin, Cauvin și Lichardus et alii)

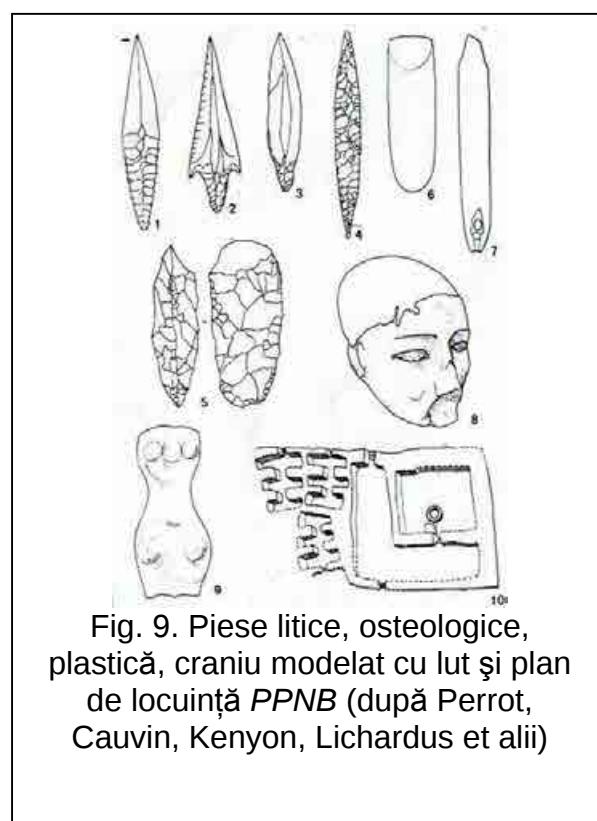

Fig. 9. Piese litice, osteologice, plastică, craniu modelat cu lut și plan de locuință PPNB (după Perrot, Cauvin, Kenyon, Lichardus et alii)

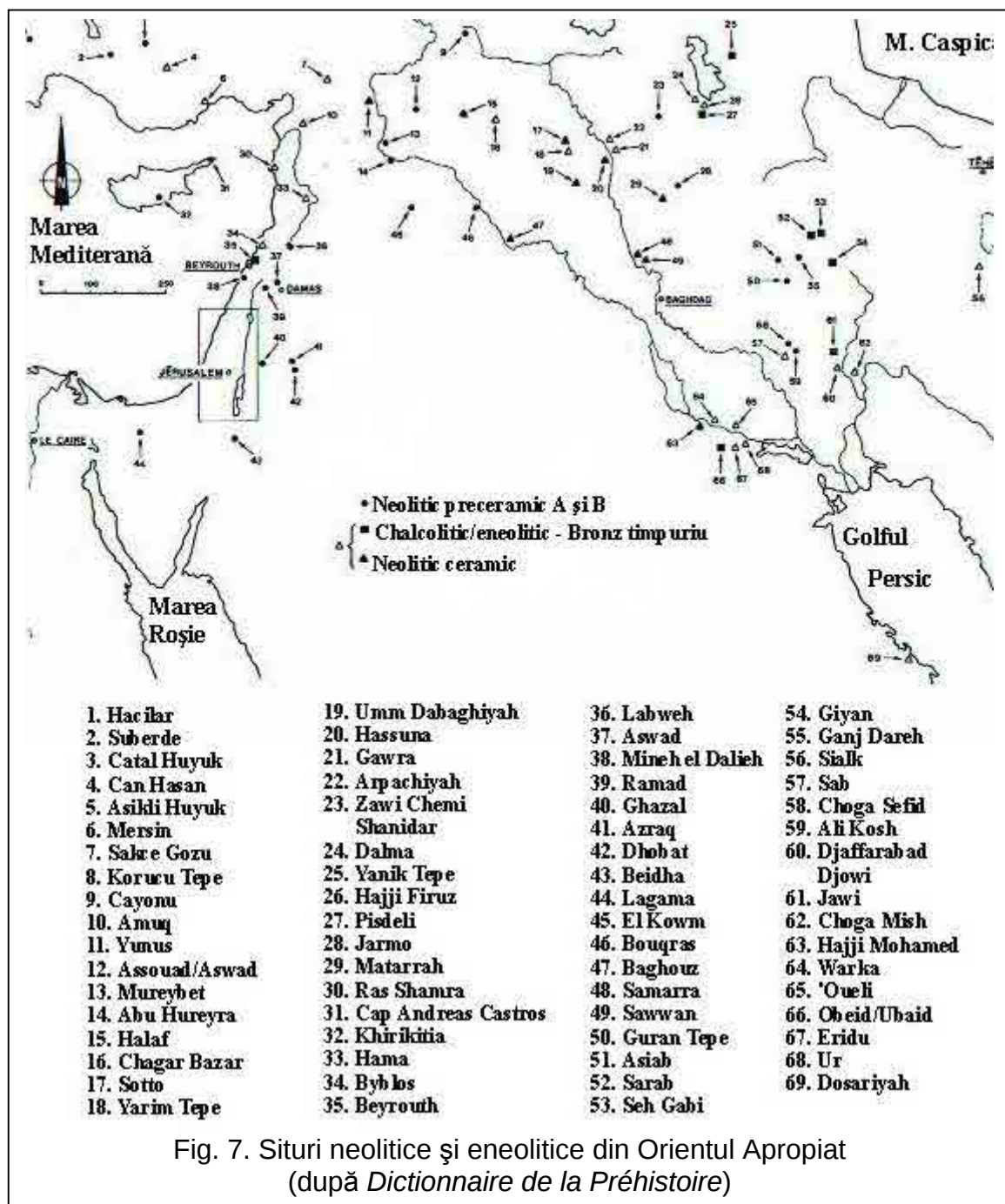

Fig. 7. Situri neolitice și eneolitice din Orientul Apropiat
 (după *Dictionnaire de la Préhistoire*)

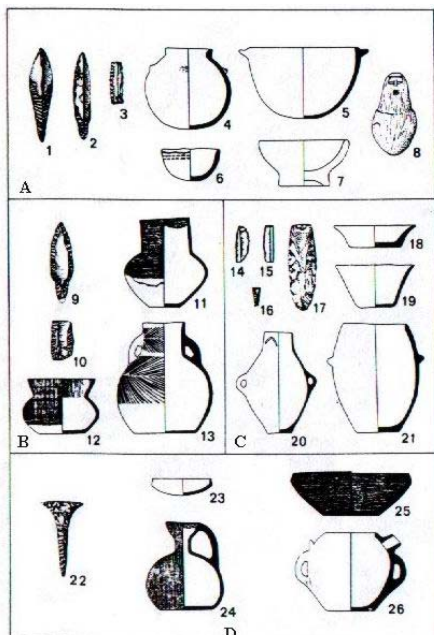

Fig. 10. Materiale arheologice descoperite la Byblos încadrate în neoliticul timpuriu (A), mijlociu (B), târziu (C) și eneolitic (D) (Dunand, Cauvin, Lichardus et alii)

Fig. 11. Cultura Shaarha-Golan/Munhata (după Stekelis, Perrot, Cauvin)

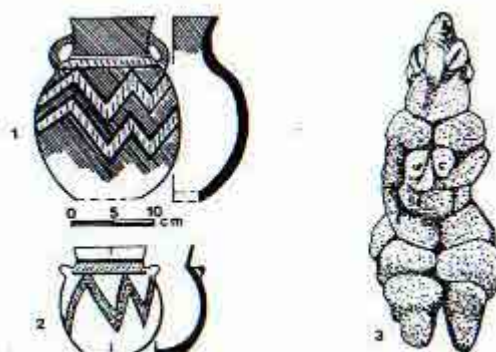

Fig. 12. Ghassoulian (după Amiran)

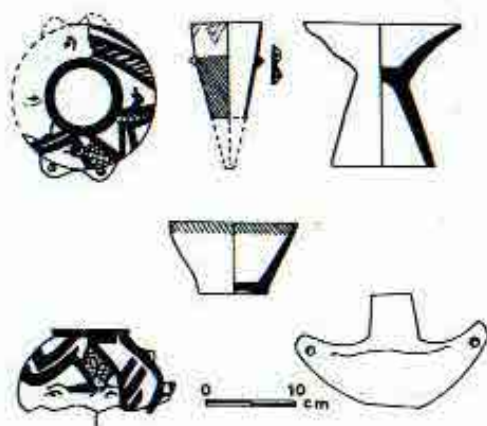

Fig. 13. Ceramică Halaf de la Tell Arpachiyah (după Mallowan & Rose)

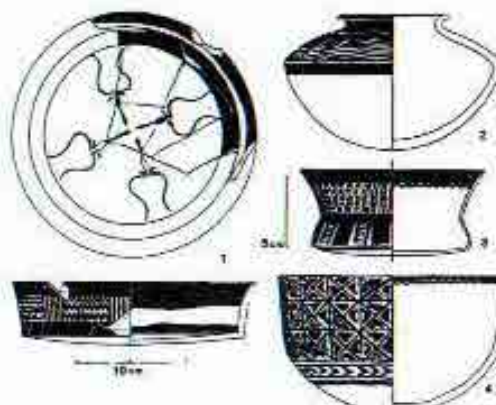

Fig. 14. Industrie litică, ceramică, piese de cult și sanctuare de la Çatal Hüyük (după Mellaart, Lichardus)

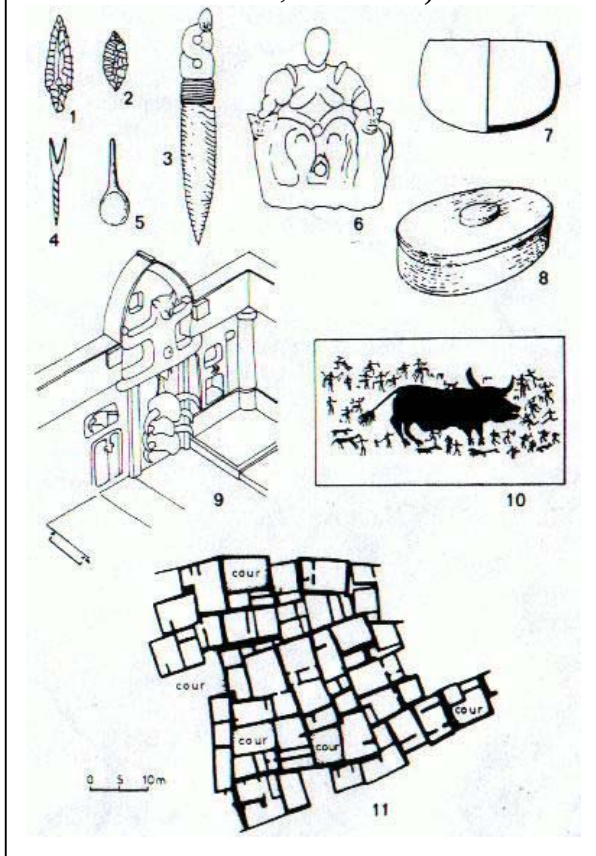

Fig. 15. Locuințe Hacilar (mileniului VI bc) (după Mellaart)

Fig. 16. Materiale Umm Dabagijah/Sotto (1-11), Samarra (12-17) și Halaf (18-26), (după Kirkbride, Lloyd Safar, Herzfeld, Oates, Abu-es- Soof, Aurenche, Hijara, Lichardus)

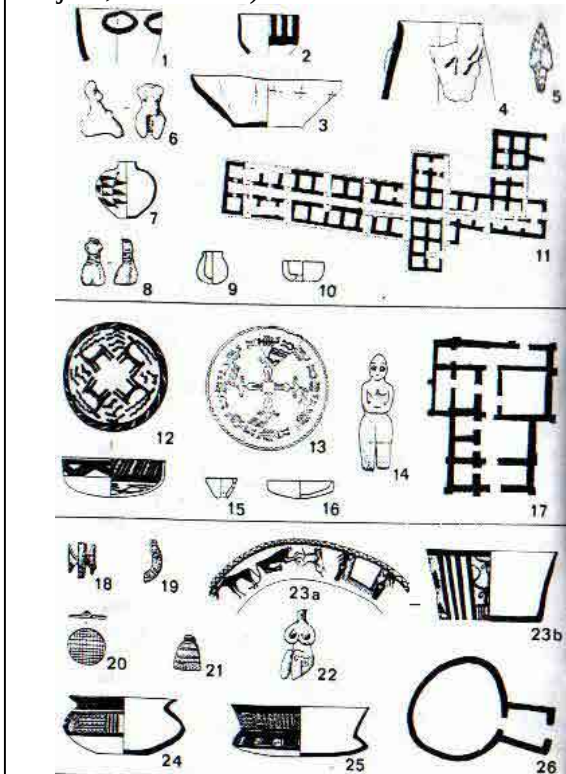

Fig. 17. Ceramică cultura Hassuna (a-g), Samarra (h-j) și Hajji Muhammed (k-m), (după Mellaart, Lloyd, Safar, Ippoliti, Ziegler)

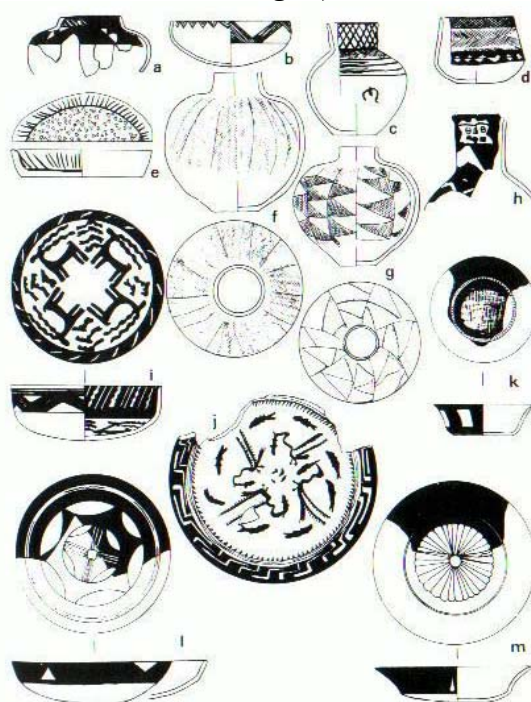

Fig. 18. Ceramică
Samarra de la Baghouz
(după Mesnil du Buisson)

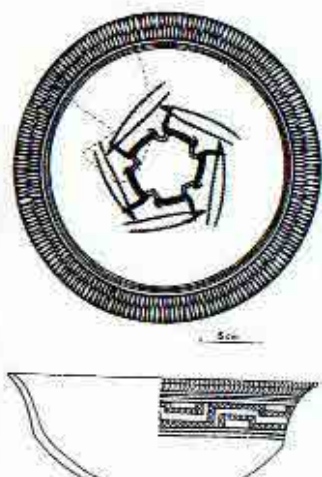

Fig. 19. Ceramică Obeid II/Hajji Muhammed
(după Ziegler)

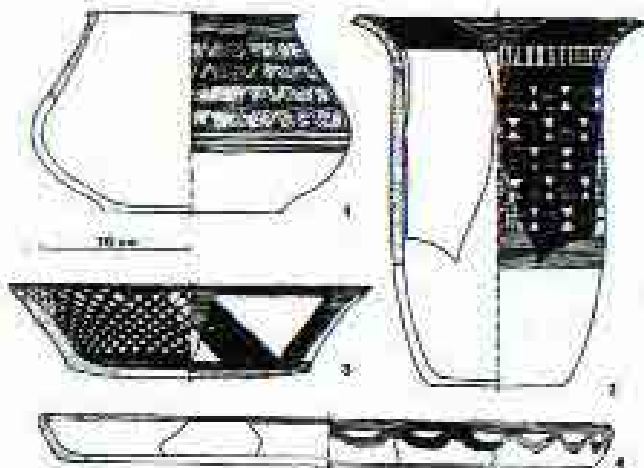

Fig. 20. Ceramică Obeid II și III
(după Safar, Mustafa, Lloyd)

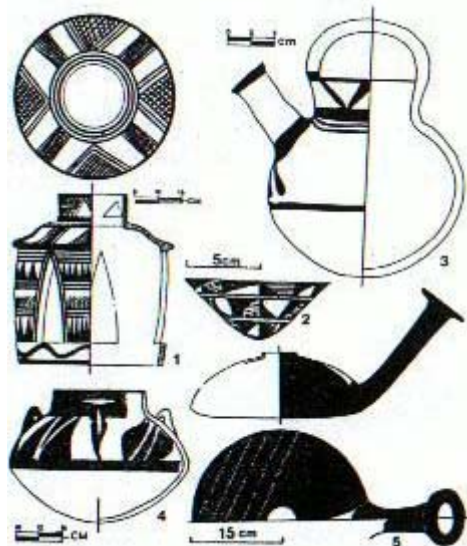

Fig. 21. Cultura Jarmo (după
Braidwood, Mortensen, Mellaart)

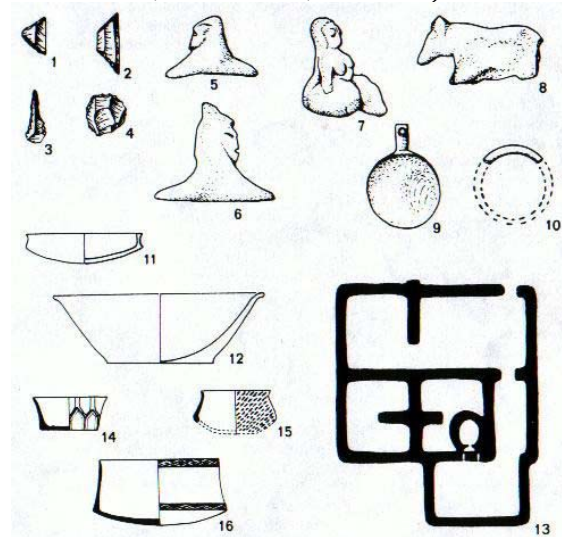

Fig. 22. Vas pictat Tal-i Bakun
(după Deshayes)

Fig. 23. Vas Susa I
(după Casal J-M)

Fig. 24. Ceramică de tip Sialk
(după Ghirshman)

Fig. 25. Vas Sialk (după Deshayes)

Fig. 26. Planul aşezării Džejtun
(după V. M. Masson)

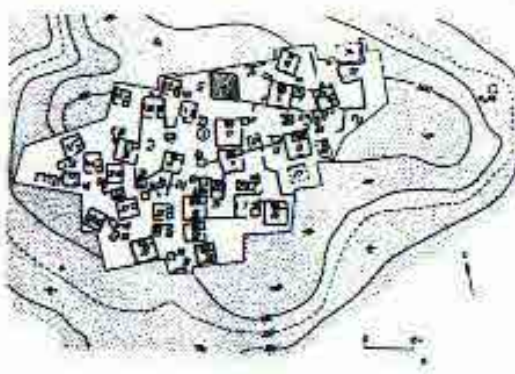

Fig. 28. Planul aşezării Anau I A
(după V. M. Masson)

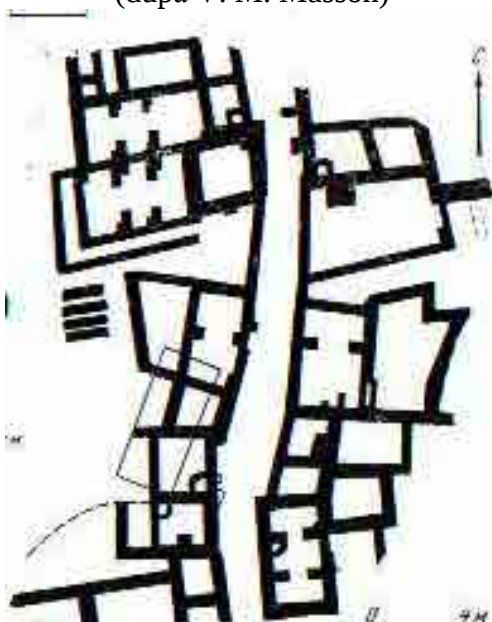

Fig. 27. Ceramică Dzejtun
(după V. M. Masson)

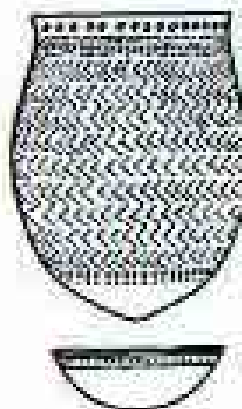

Fig. 29. Materiale Anau I B (după V. M. Masson)

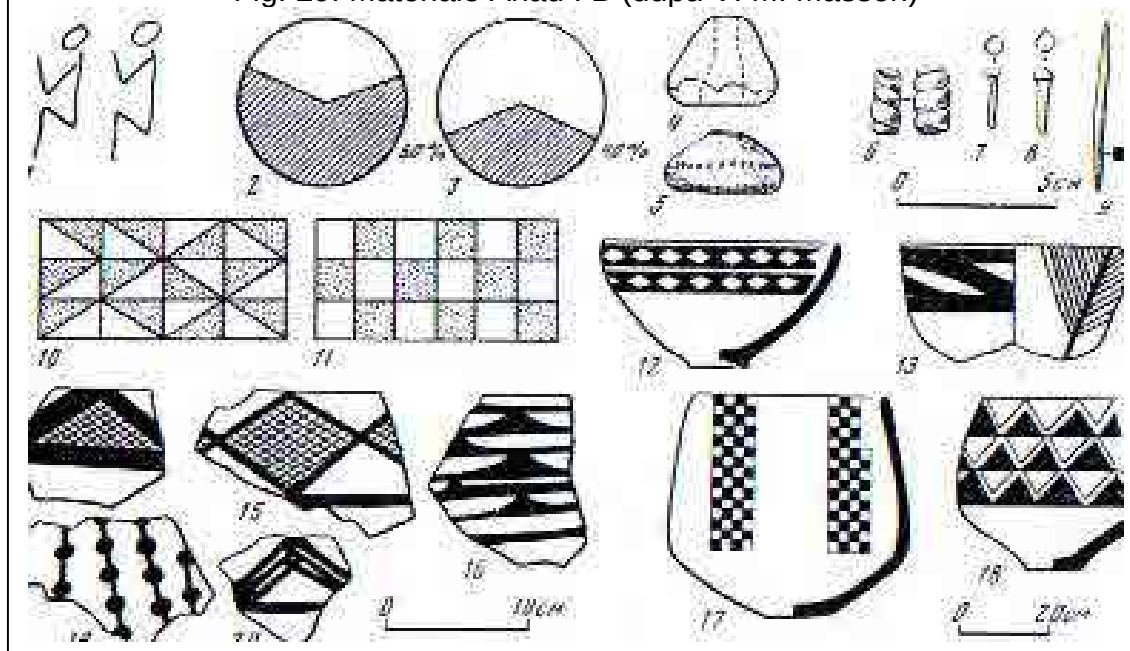

Fig. 30. Materiale arheologice Anau II (1-19) și Namazga II (20-36)
(după V. M. Masson)

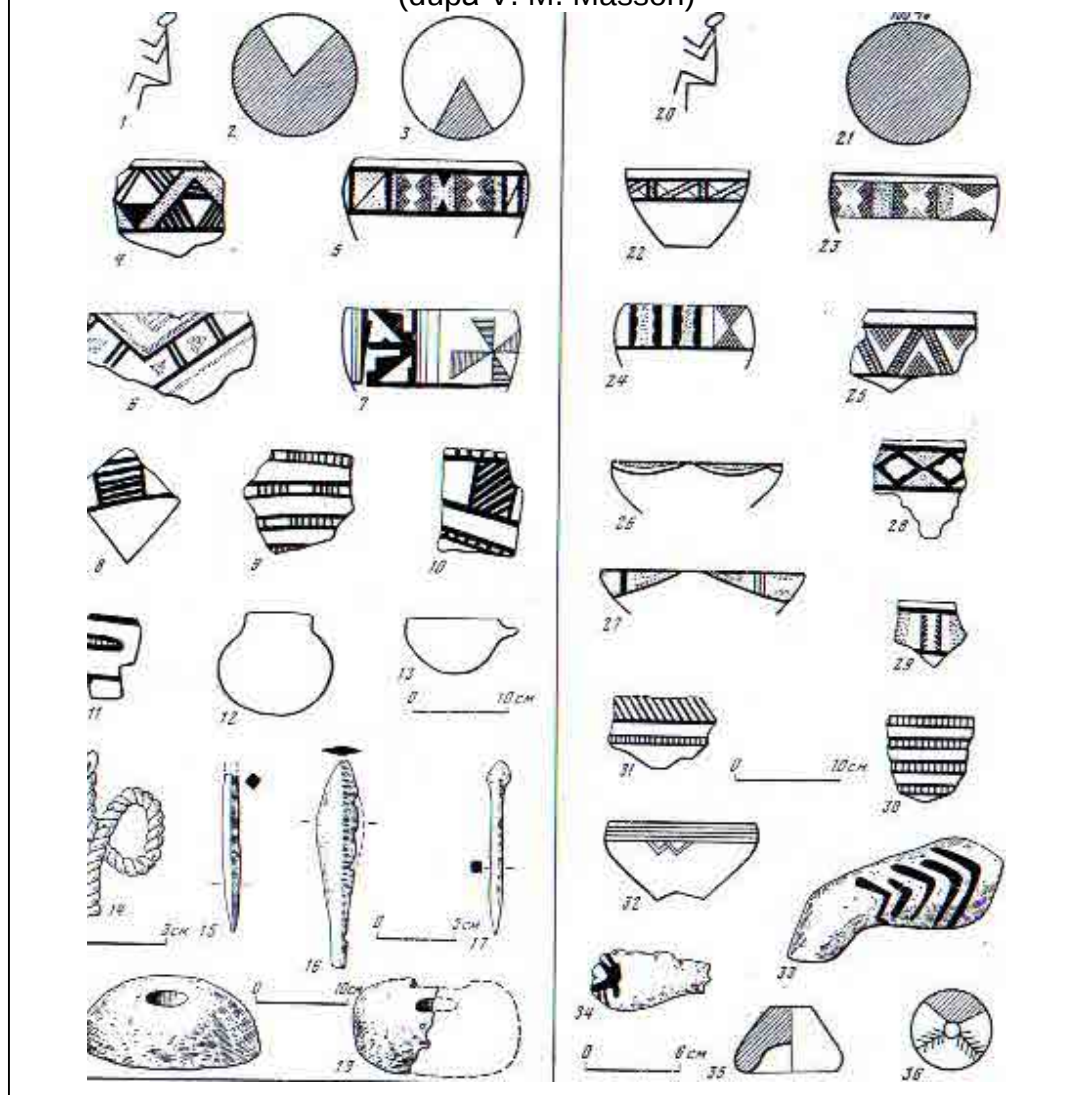

Fig. 31. Motive decorative Togau și corespondențe (după Casal J-M)

Ceramică de Togau	Corespondențe diverse
d	AMRI IC
	AMRI IB
	AMRI IA-IB
c	AMRI IA
	MUNDGAK II
b	
a	MUNDGAK I

Fig. 33. Locuință Yangshao de la Banpo (după Chang K C)

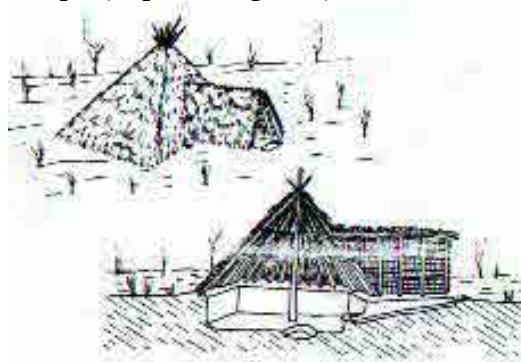
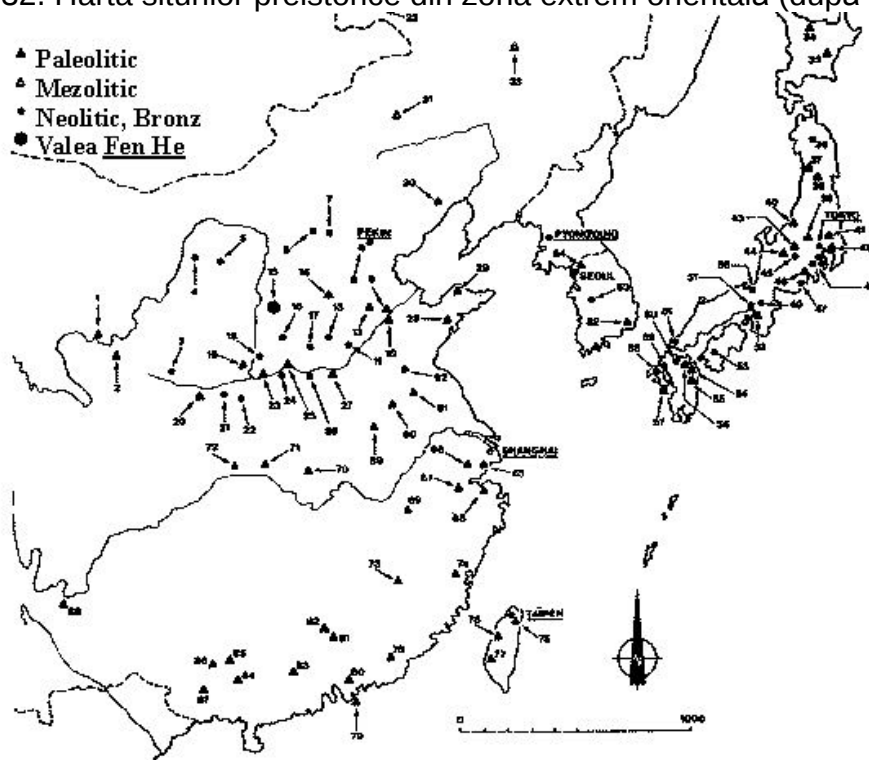

Fig. 32. Harta siturilor preistorice din zona extrem orientală (după DP)

Amis-dong (Seoul)	64	Fengpou	77	Lingshan	84	Sokchang-ni	83
Ang'Angul	32	Fen he (valleia de)	15	Unshi	31	Socodai	54
Anyang	13	Fukui	88	Lingling	85	Sogu	58
Anyu	40	Gongnyama	44	Niuchang	1	Tanashan	74
Baopocut	20	Gongwangling	22	Majubin	85	Tongnam-dong (Pusan)	62
Banshan	2	Halfang	80	Mape	82	Tonkasa	50
Baoli	3	Hansudu	89	Miaodigou	23	Toro	51
Seikang	37	Higashiyama	28	Nanhaiyu	18	Ubeyaka	48
Chun wan	78	Hongshan	30	Nanning	86	Uenodake	43
Chao'an	78	Hoshino	41	Namushima	47	Wangyan	61
Chenjiawo	21	Hougang	11	Nogawa	46	Waping	73
Chenlysi	9	Hyakkaol	67	Nyu	55	Xanwendong	69
Cleban	14	Idojai	45	Oneri	48	Xiaozhen	89
Dadunze	91	Iizaka	58	Oyu	36	Xigaozhen	83
Daba	26	Iwajuku	39	Qianshanyang	68	Xibaihu	82
Dai	17	Jangling	71	Qufaling	70	Xujiahe	6
Dapeng	76	Jingzhichen	28	Sanpekuli	60	Yangshao	25
Dawenkou	10	Kamikurohwa	83	Shangman	12	Yanodai	42
Daxi	72	Xanishihoro	35	Shizaki	34	Yingpu	79
Djajai nor	53	Kake	48	Shoudan	80	Yuanmou	88
Dogshawa	81	Kou	82	Shuidonggou	4	Zhoukoudian	8
Dogzong	87	Langwanai	19	Sjara ossa gol	5	Zhenzhen	29
Erlitou	24	Liangzhu	67				
Eshuryma	37						

Fig. 34. Ceramică aparținând culturii Yangshao (după Chasng K.C.)

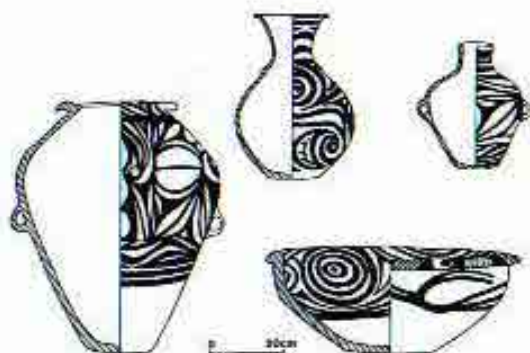

Fig. 35. Ceramică Dawenkou (după Chang K. C.)

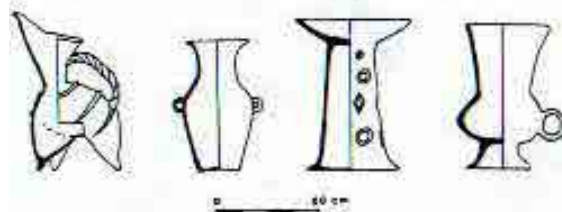

Fig. 36. Ceramică Longshan (după Chang K. C.)

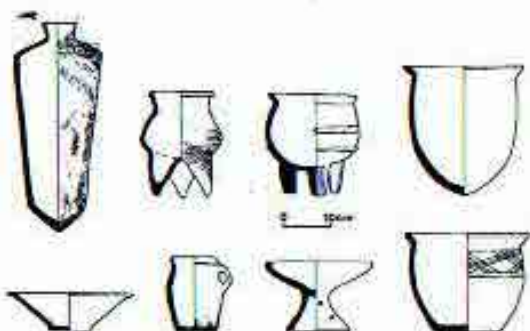

Fig. 37. Modalități de realizare a îmbinărilor din lemn în situl Hemudu (după Liu Jung)

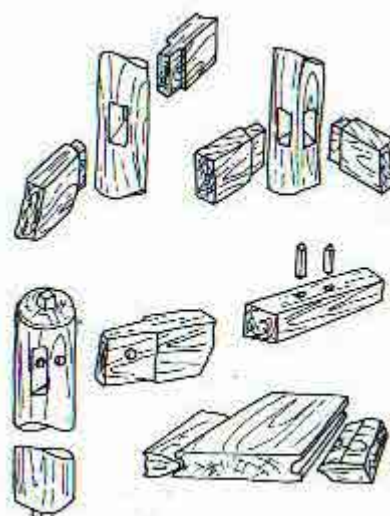

Fig. 38. Ceramică din situl Hemudu (niv. 4), începutul mil V bc (după Liu Jung)

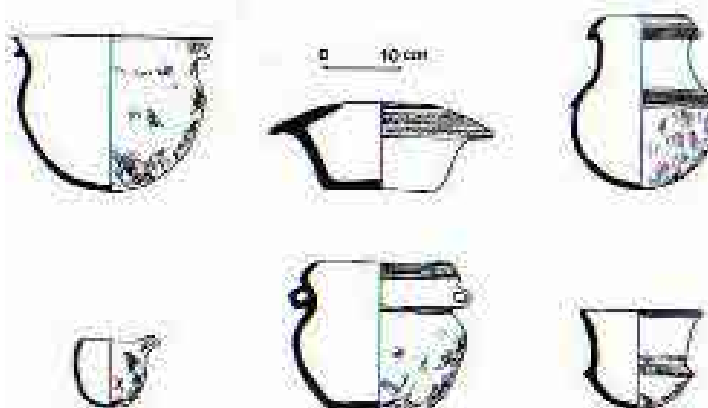

Fig. 39. Situri din SE Asiei cu dovezi de practicare a agriculturii și creșterii animalelor în Holocen (după American Society of Agronomy)

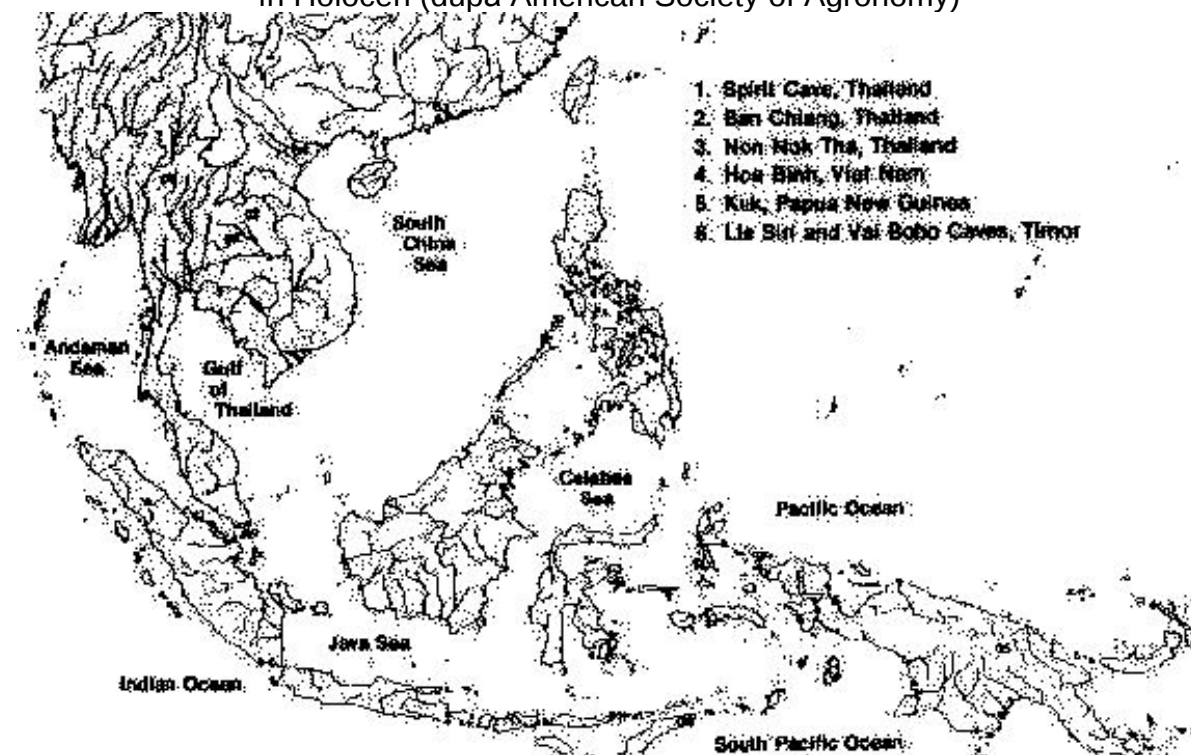

Fig. 40. Ceramică Jomon (după DP)

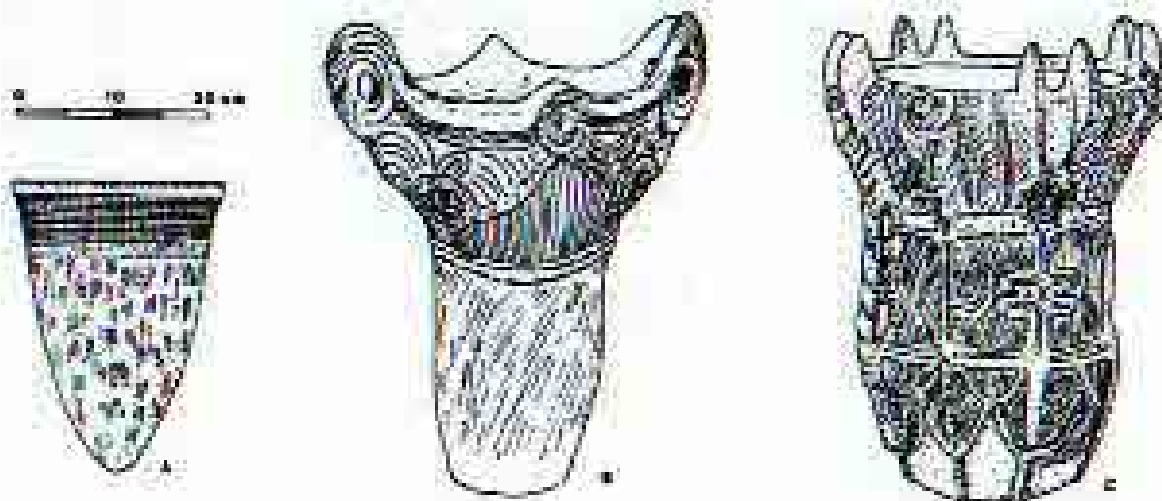

Fig. 41. Vas Damous el Ahmar (Algeria) (după Champs-Fabrer)

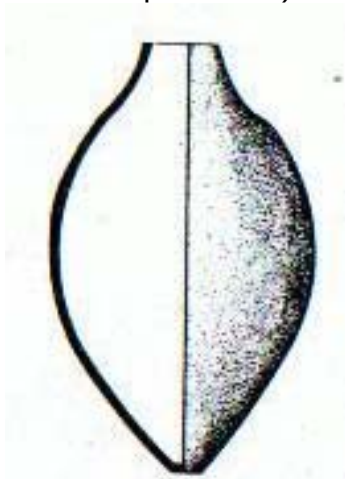

Fig. 42. Ceramică de la El Kiffen (Maroc) (după Bailloud G.)

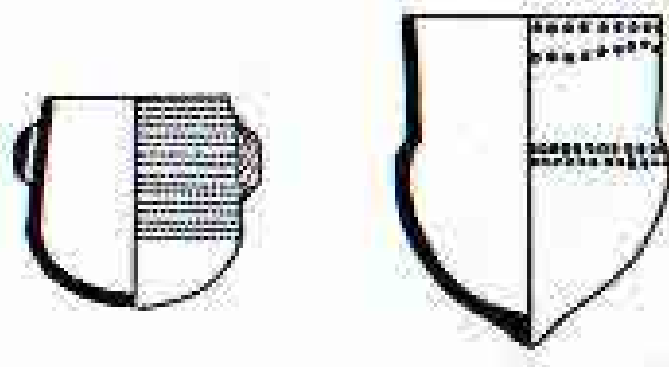

Fig. 43. Ceramică de la Tagalagal/Aïr (Niger) (după Roset J.-P.)

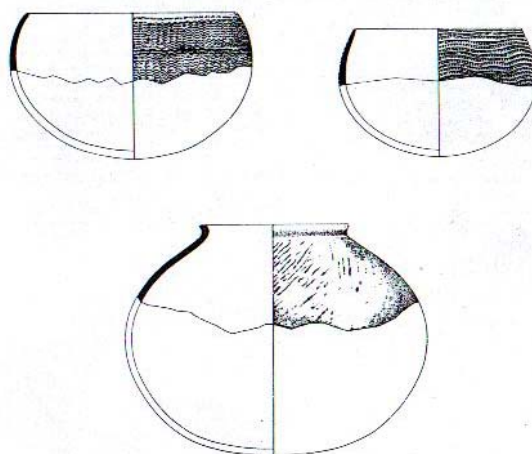

Fig. 44. Situri cu picturi rupestre bovidiene din Sahara (după Lhote)

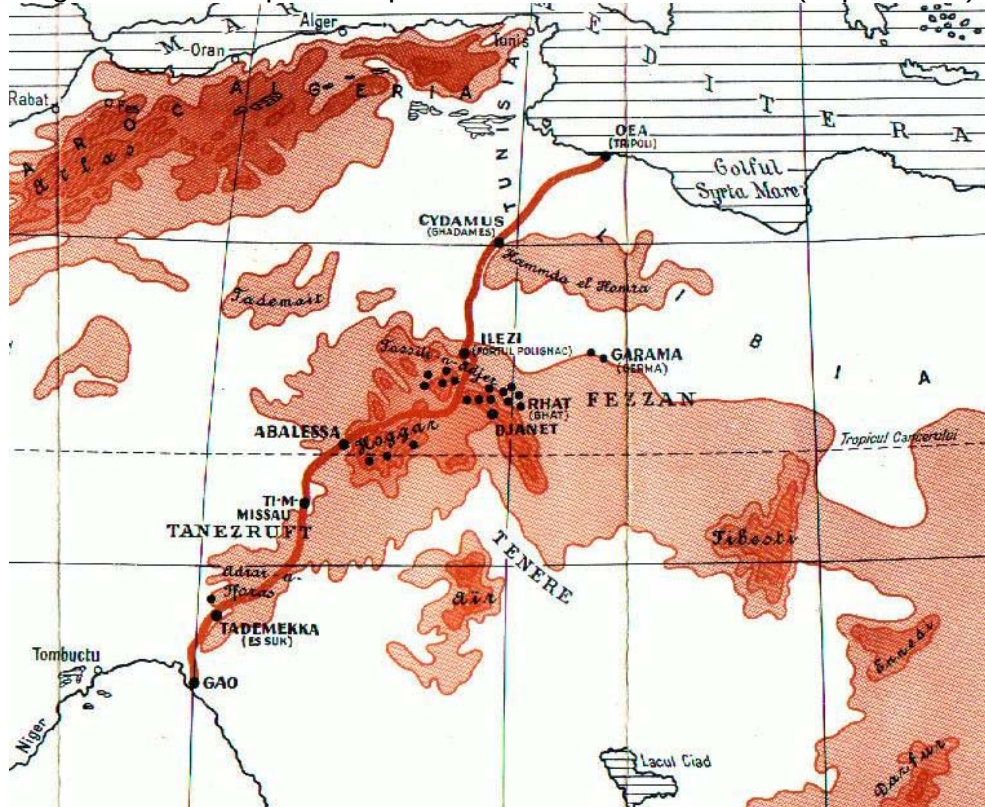

Fig. 45. Tamrit. Reprezentări ale bovidianului (după Lhote)

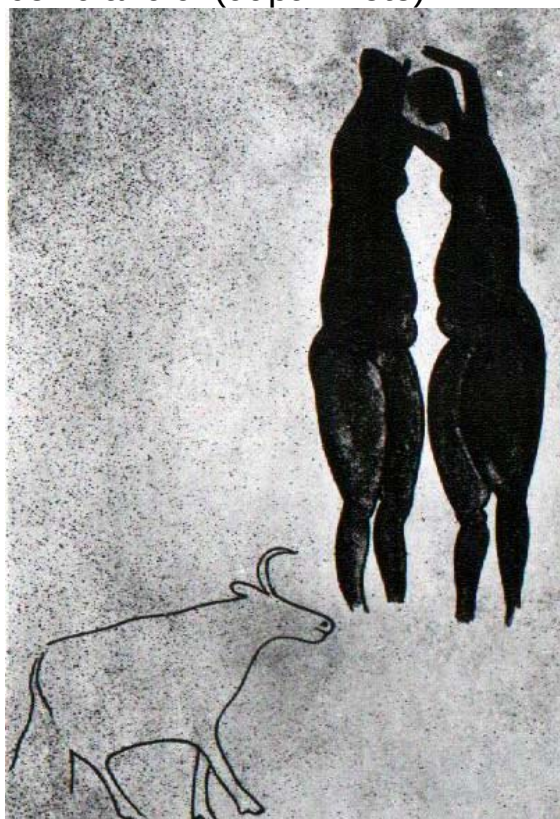

Fig. 46. Materiale Badariene

Fig. 47.
Materiale Nagadian I/ Amratian

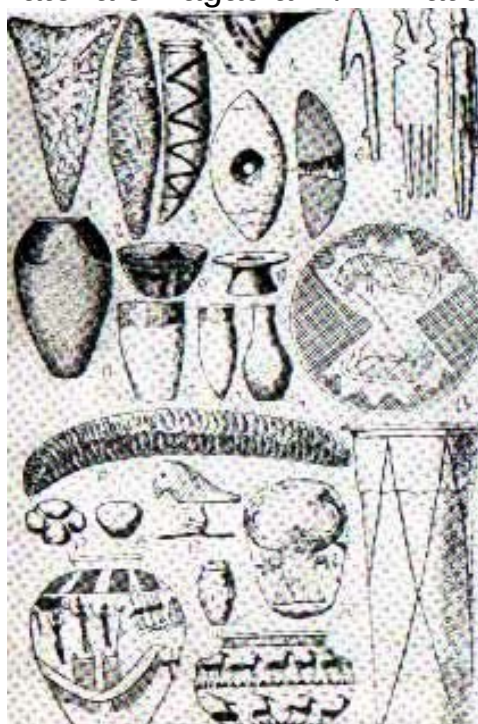

Fig. 48. Materiale Nagadian II/Gerzean (după Petrie, Vila)

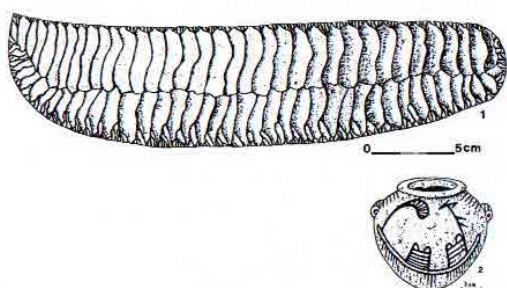

Fig. 49. Vase piatră Hyrax Hill
(după M. D. Leakey)

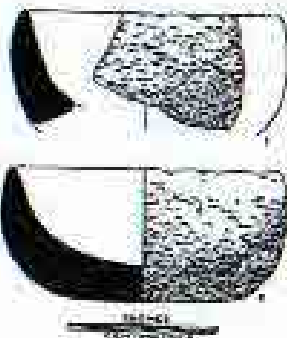

Fig. 50. Vechea Europă
(după M. Gimbutas)

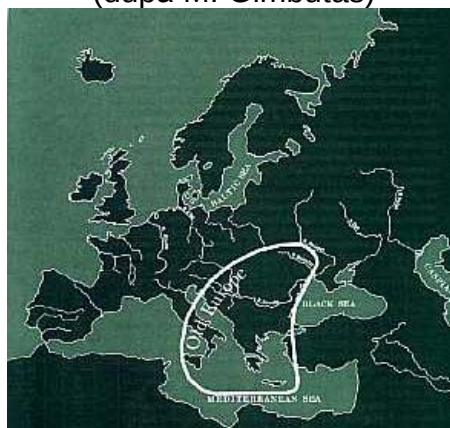

Fig. 51. Complexe neolitice timpurii
din Peninsula balcanică și valea
Dunării (după M. Gimbutas)

Fig. 52. Piese aparținând culturii Protosesklo
(după Seferiadis Ch. I. M.)

Fig. 53. Ceramică aparținând culturii Sesklo
(după Seferiadis Ch. I. M.)

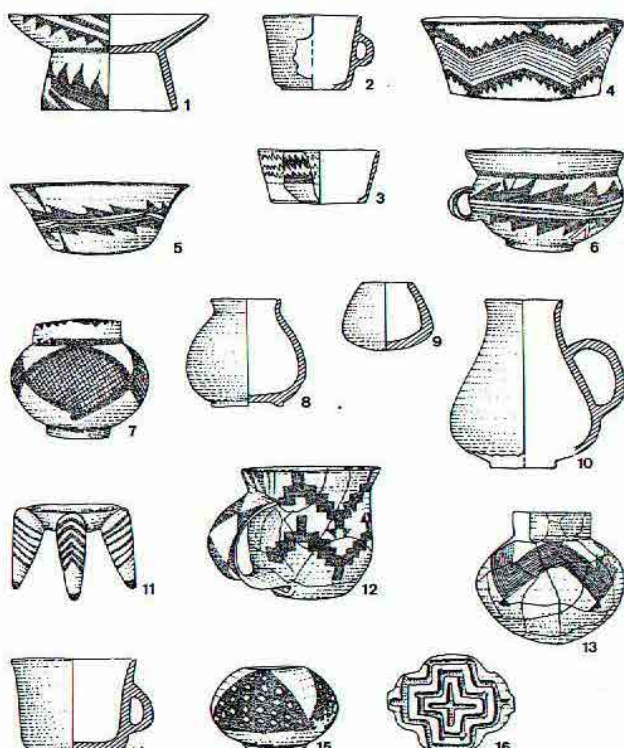

Fig. 55. Ceramică Rakhmani
(după Seferiadis)

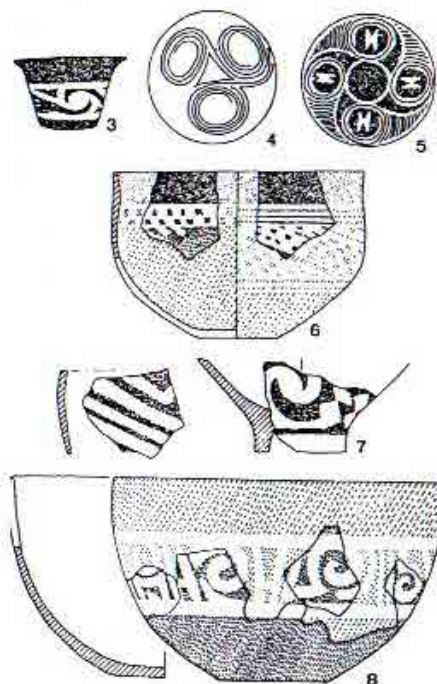

Fig. 54. Ceramică Dimini (A-E), planul stațiunii eponime (F)
(după Lichardus J., Seferiades Ch. I. M.)

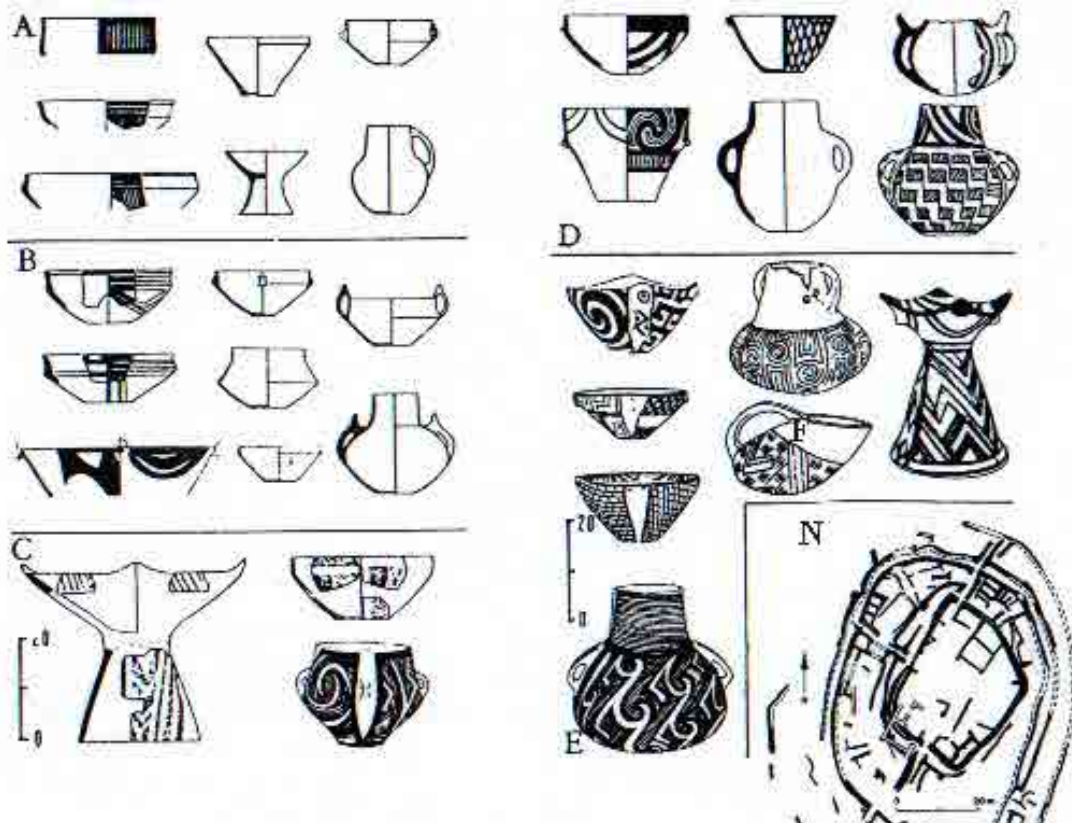

Fig. 56. Ceramică Karanovo II
(după Bojadjev, Dimov, Todorova)

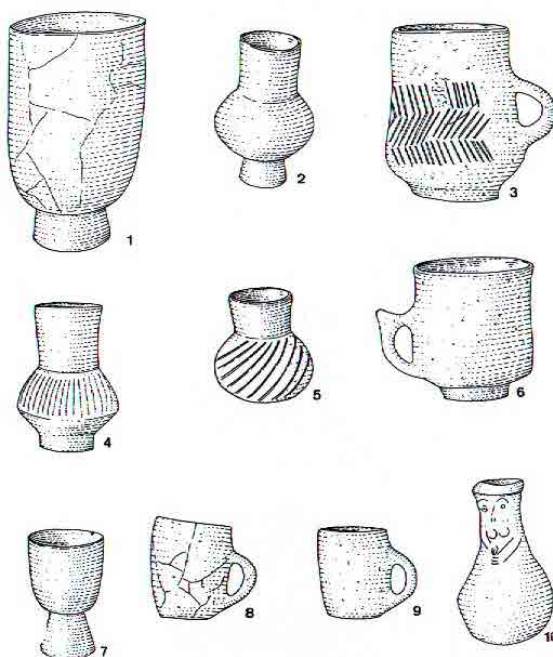

Fig. 57. Ceramică Dikili Tash-Slatino
(după Bojadjev, Dimov, Todorova)

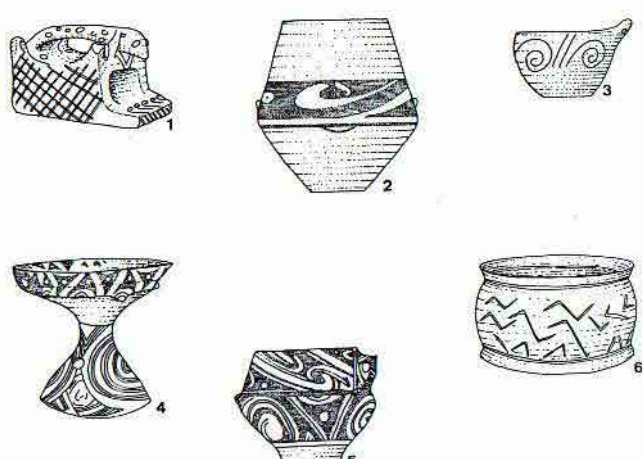

Fig. 59. Ceramică Marica
(după Bojadjev, Dimov, Todorova)

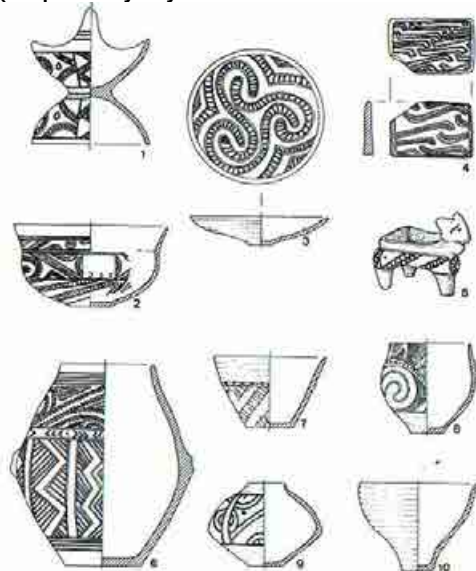

Fig. 58. Ceramică Gradešnica
(după Bojadjev, Dimov, Todorova)

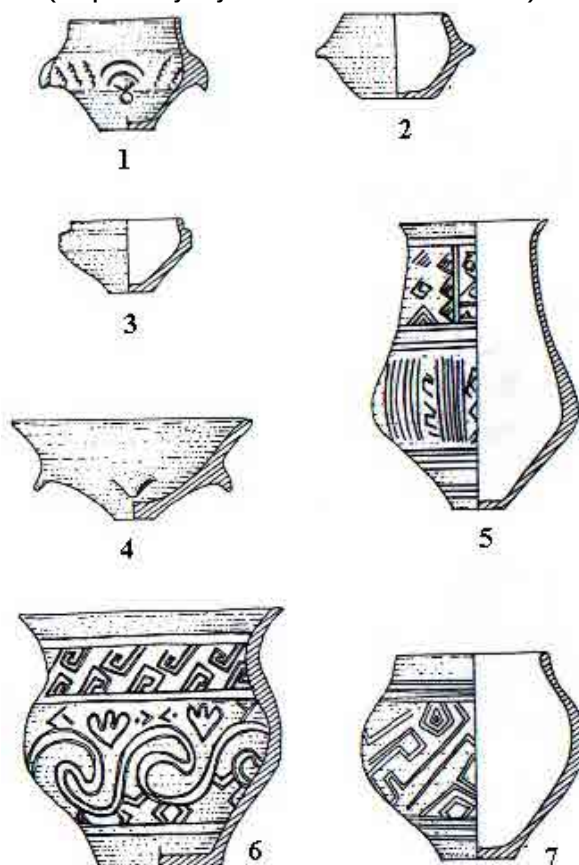

Fig. 60. Artefacte ale culturii Poljanica
(după Bojadjev, Dimov, Todorova)

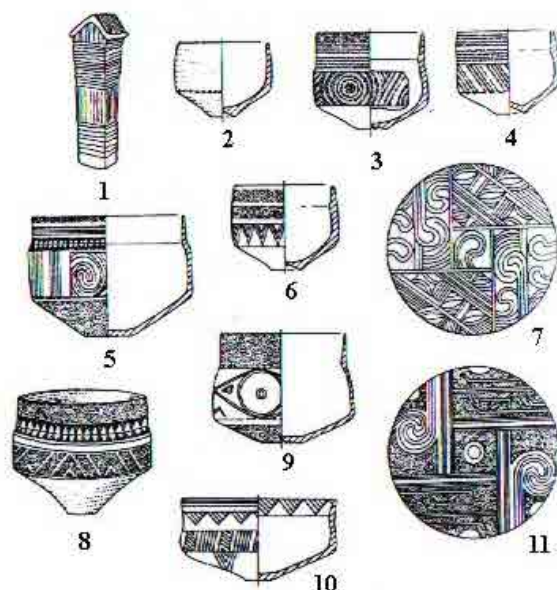

Fig. 61. Ceramica culturii Krivodol
(după Bojadjiev, Dimov, Todorova)

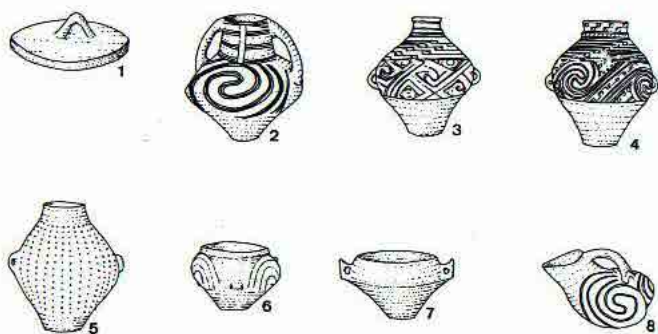

Fig. 62. Ceramica Kodžadermen-Karanovo VI
(după Bojadjiev, Dimov, Todorova)

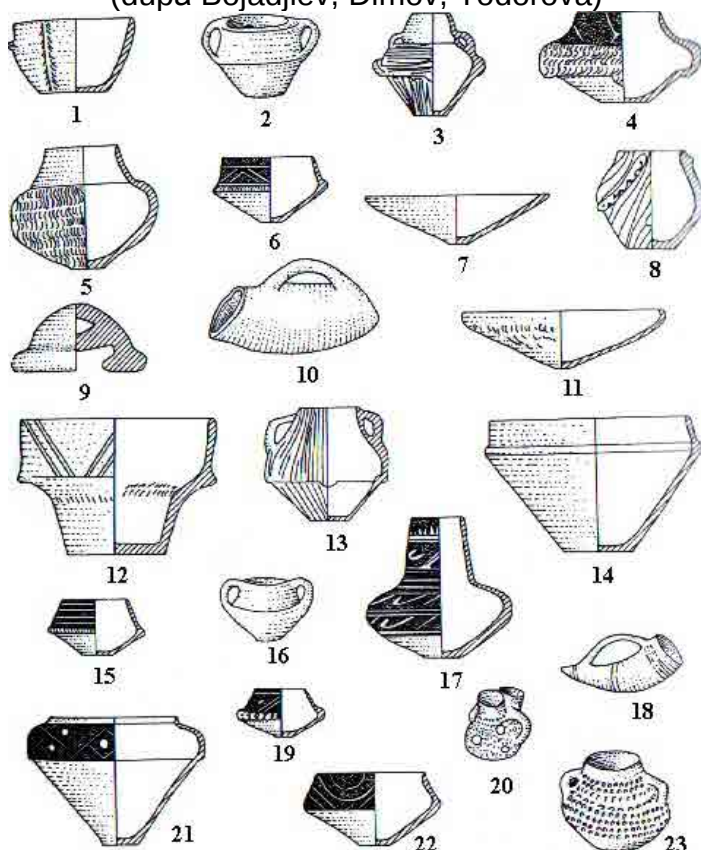

Fig. 63. Ceramică și plastică Starčevo
(după Marijanović Br.)

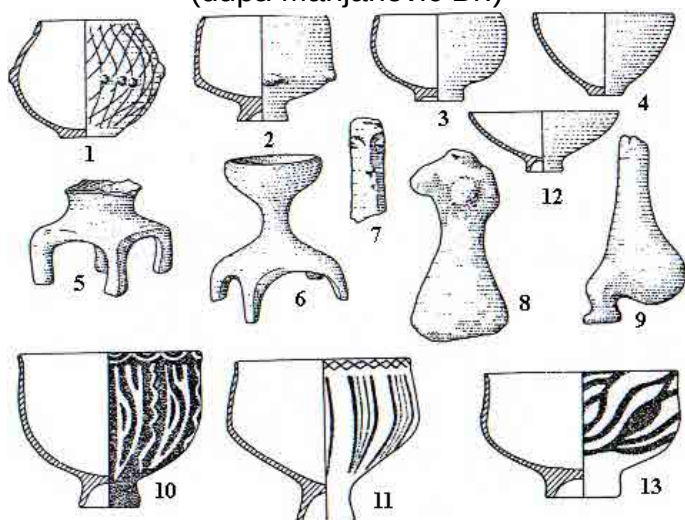

Fig. 64. Ceramică și plastică Vinča
(după Lichardus J. Müller-Karpe H.)

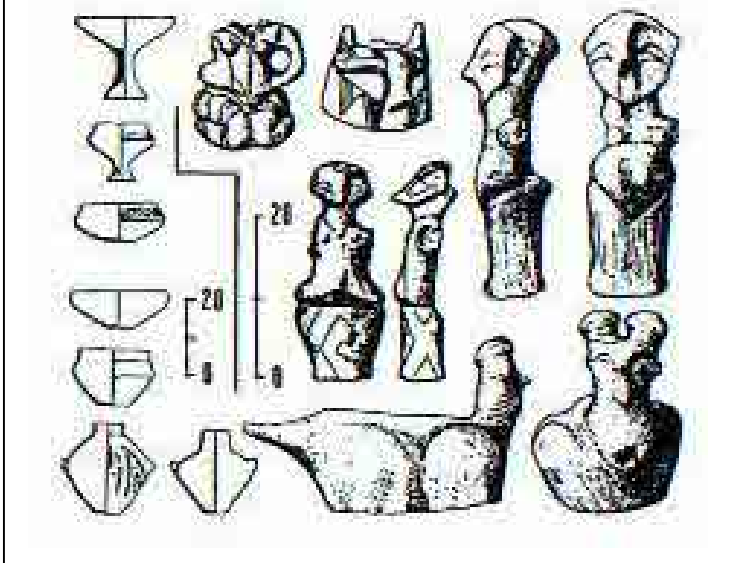

Fig. 65. Ceramică și plastică Vinča
(după Marijanovič)

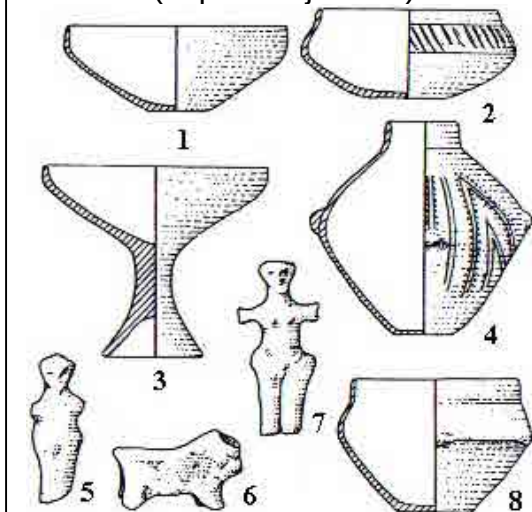

Fig. 66. Ceramică Impresso-Cardial
Calabria (Italia) (după Ammerman)

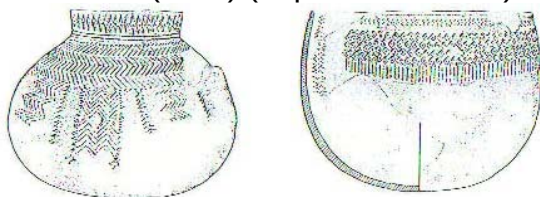

Fig. 67. Ceramică cardială din sudul Franței
(după Vaquer J.)

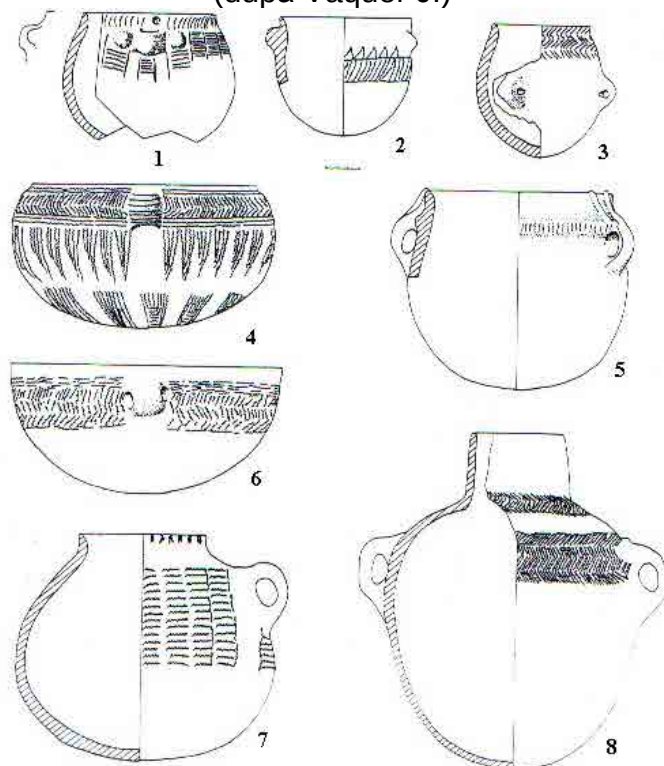

Fig. 68. Situri neolitice și eneolitice
din Europa mileniilor V-IV bc (după DP)

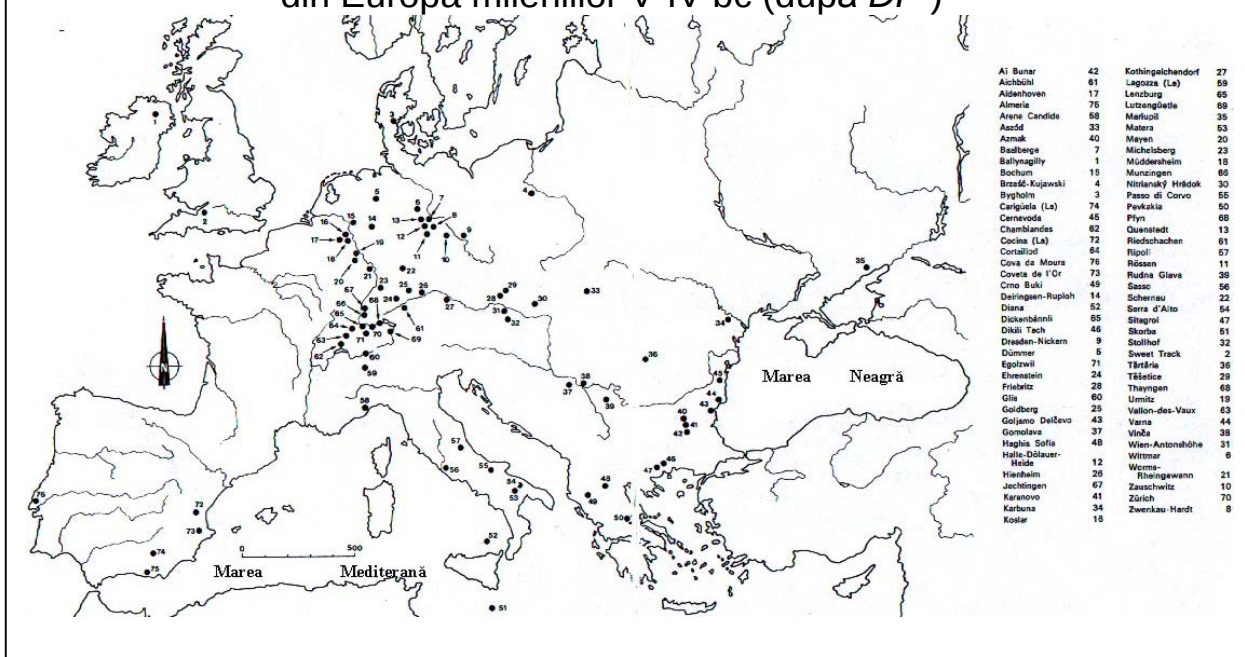

Fig. 69. Fortificații neolitice din
centrul Europei.

1. Köln-Lindenthal; 2. Langweiler
- 9; 3. Tešetice; 4. Bochum-Harpen;
5. Kothingeichendorf
(după Lichardus J.)

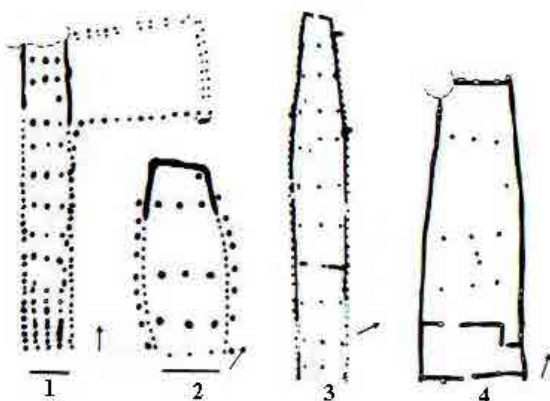

Fig. 70. Locuințe neolitice central-
europene. 1. Bylany; 2. Zwenkau;

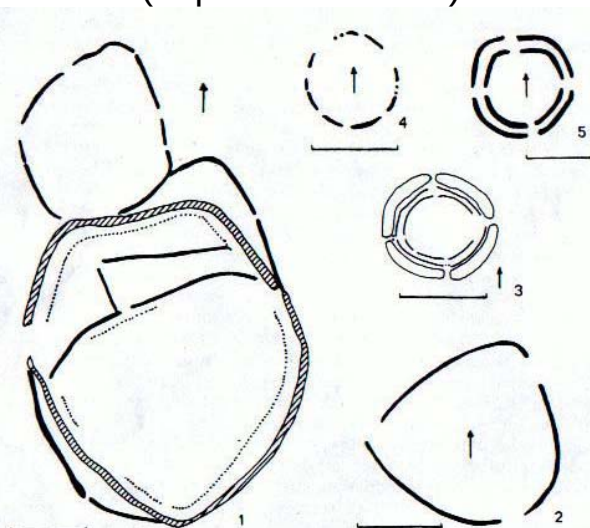

Fig. 71. Ceramică liniară occidentală timpurie
(Slovacia și Moravia)
(după Lichardus J., Müller-Karpe H.)

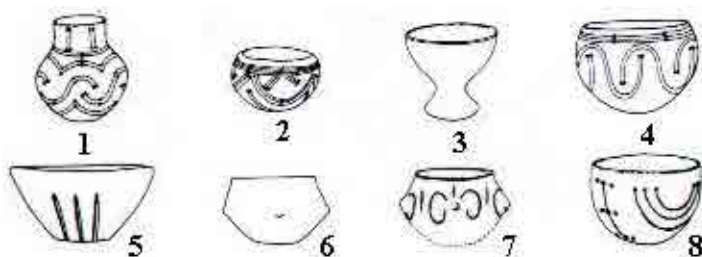

Fig. 72. Ceramică Želiezovce
(după Lichardus J, Müller-Karpe H.)

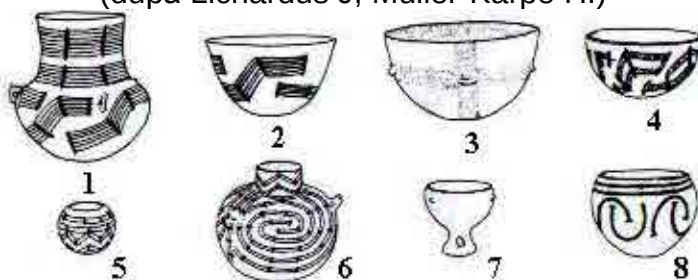

Fig. 73. Ceramică liniară din Boemia (1, 6-15) și
Šarka (2-5) (după Lichardus J, Müller-Karpe H.)

Fig. 74. Ceramică punctată timpurie (1-6-15) și
târzie (2-5) (după Zápotocká M., Lichardus J.)

Fig. 75. Ceramică liniară din zona rhenană
(după Lichardus J.)

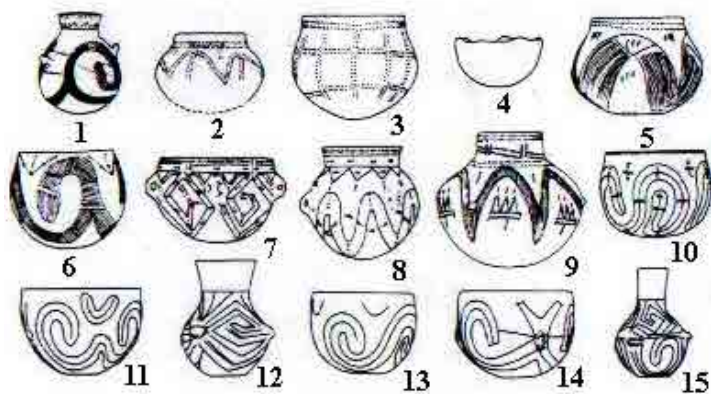

Fig. 76. Ceramica culturii Rössen
(după Lichardus J., Muller-Karpe H.)

Fig. 77. Ceramica culturii cu gâtul în formă de pâlnie (TRBK) (după Becker C.J., Ebbesen, Glob P. V., Muller S., Lichardus J.)

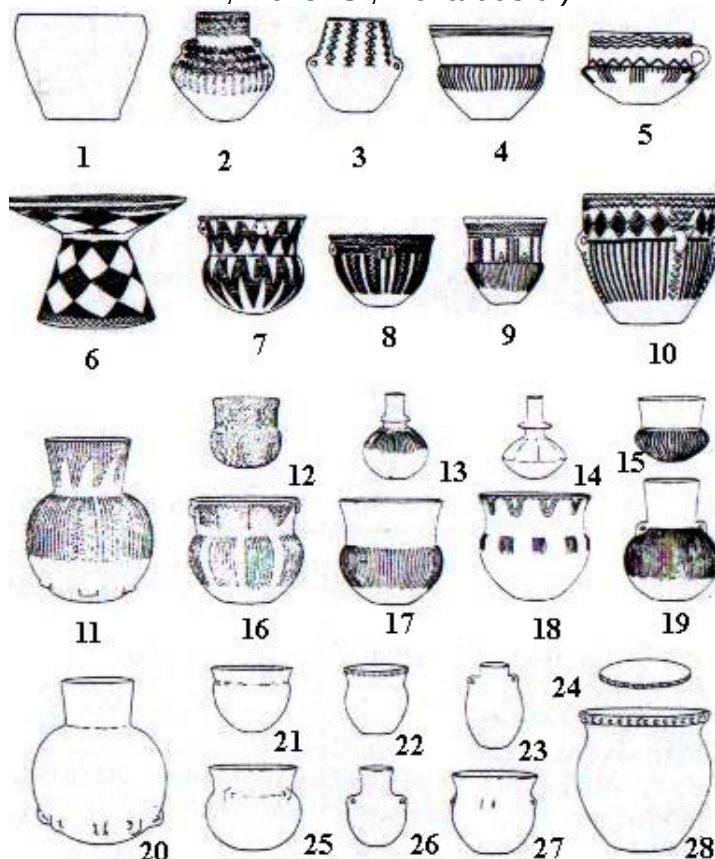

Fig. 78. Ceramica culturii Michelsberg
(după Lüning J.)

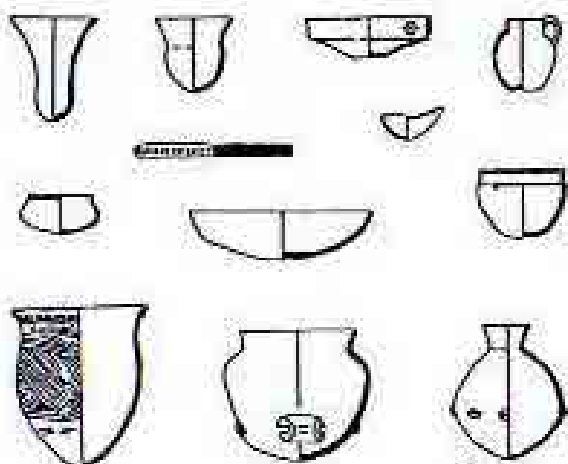

Fig. 80. Ceramica paharelor
campaniforme din Olanda (după Guilaine)

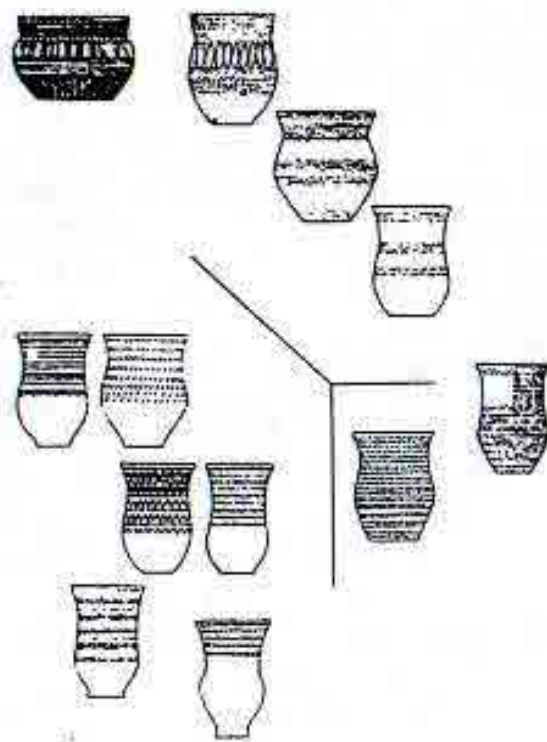

Fig. 79. Ceramică șnurată din estul
Germaniei (după Behrens H.)

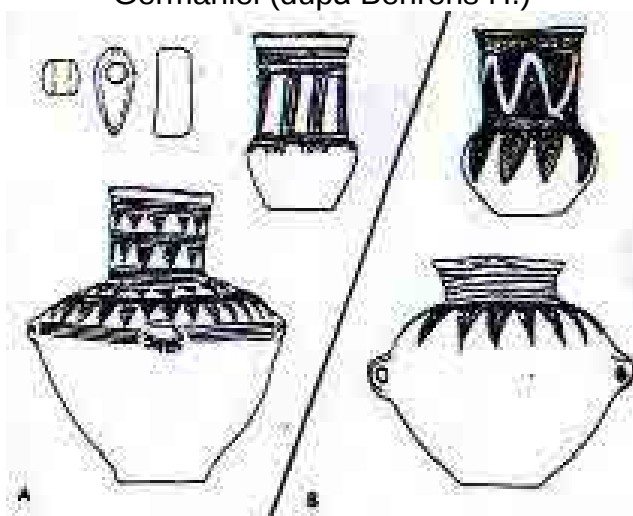

Fig. 81. Ceramică Cerny
(după Lichardus J.)

Fig. 82. Ceramica grupului Chaséean
(după Guilaïne)

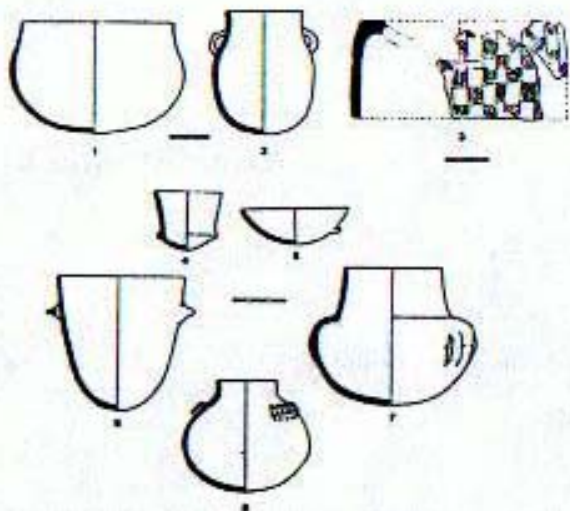

Fig. 83. Secvența neolitică din Bretagne
(Franța), (după L'Helgouac'h, Bailloud,
Joussaume)

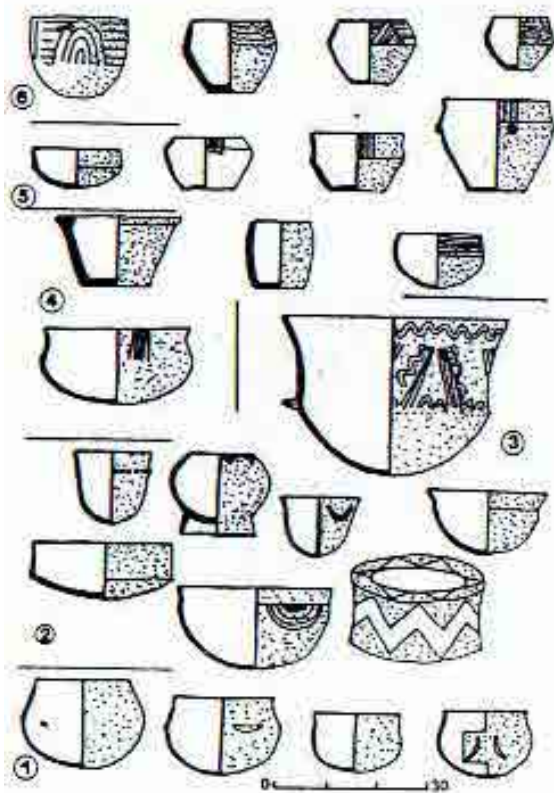

Fig. 84. Ceramică aparținând culturii
Cortailod
(după Petrequin P.)

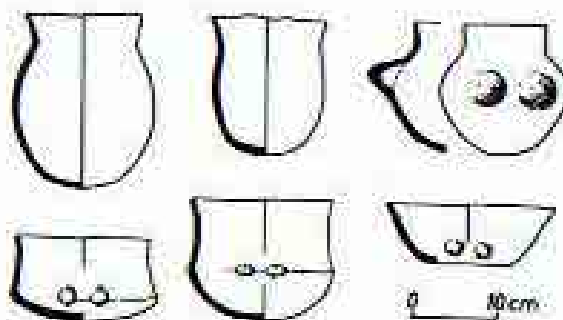

Fig. 85. Ceramica culturii Horgen
(după Petrequin P.)

Fig. 86. Ceramica culturii Bükk
(după Lichardus J.)

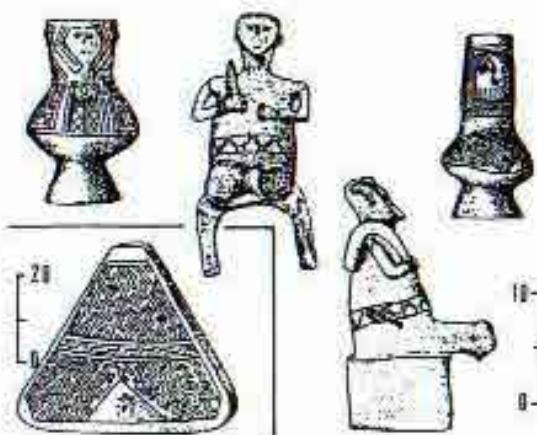

Fig. 87. Piese arheologice aparținând culturii Tisza (după Kalicz N., Müller-Karpe H.)

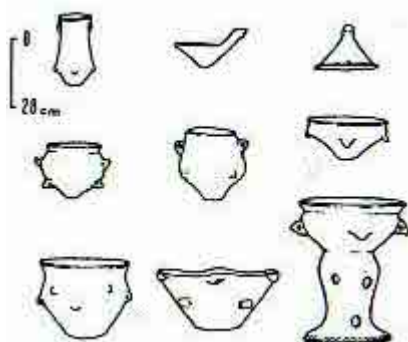

Fig. 88. Formele ceramicii Tiszapolgár (după Kalicz N., Müller-Karpe H.)

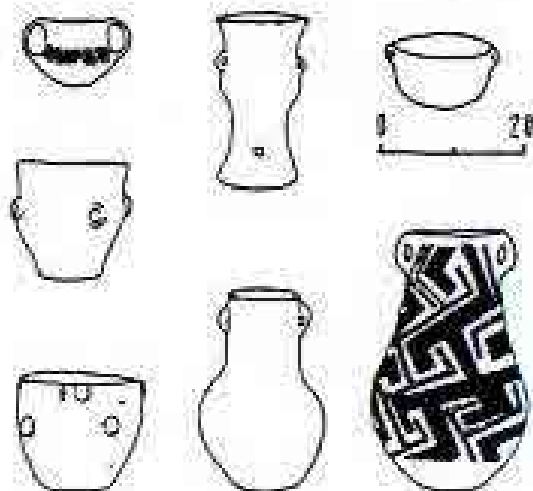

Fig. 89. Formele ceramicii Bodrogkeresztúr (după Patay P., Lichardus J.)

Fig. 90. Ceramic culturii Lengyel (după Lichardus J.)

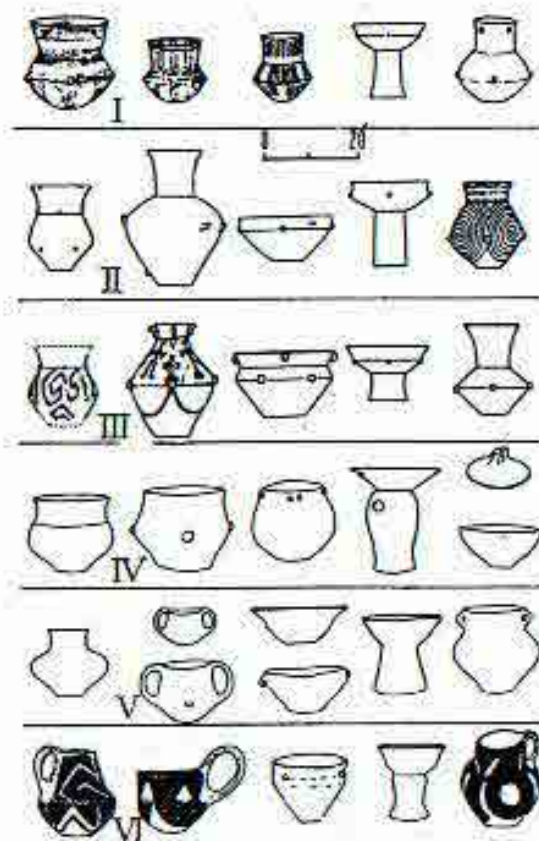

Fig. 91. Ceramică cardial, Fiorano, Bocca Quadrata (Bagolini B., Muller-Karpe H.)

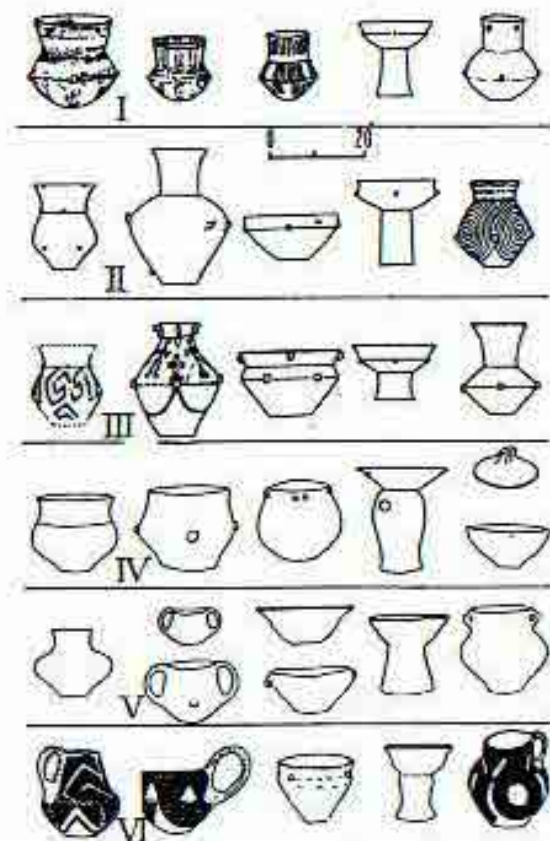

Fig. 92. Ceramică aparținând culturilor Lagozza, Remedello și paharelor campaniforme (Barfieldl, Fasani L, Cornaggia-Castiglioni O, Lichardus J.)

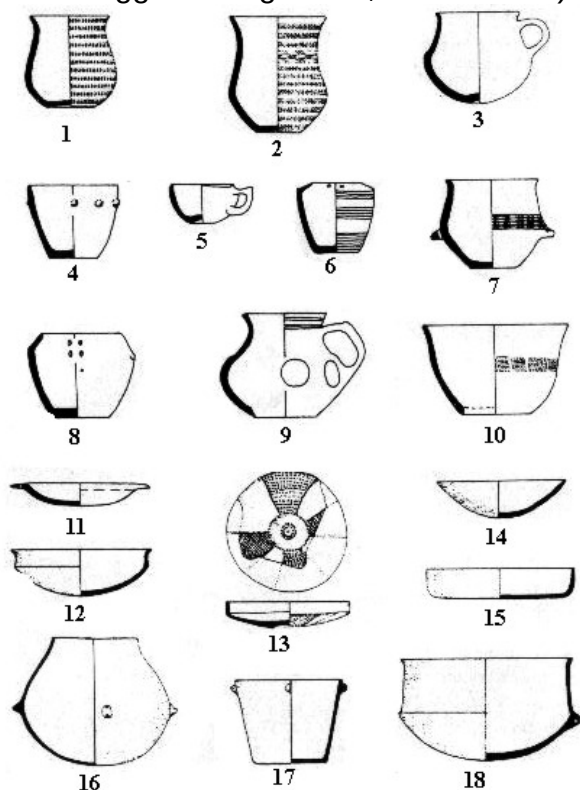
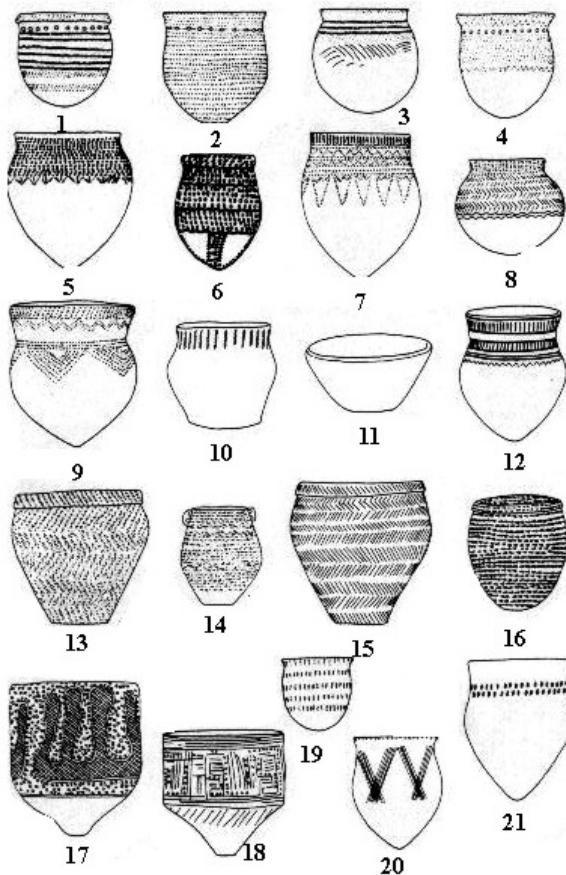

Fig.93. BugN, SurskN, NipruD, S StogII, Jamnaja (Berezanska, Danilenko)

CRONOLOGIA DE CONTACT	VECHEA PERIODIZARE (Neoliticul)	CRONOLOGIA ABSOLUTĂ (C ₁₄ necalibrat-bc)	PERIODIZAREA ACTUALĂ (Neo-Eneoliticul)	CULTURI, ASPECTE ȘI GRUPE CULTURALE
aprox. 5500-5000	PROTO-NEOLITIC (?)	aprox. 6500-6000	{ (?) Timpuriu NEOLITIC E C (cristalizat) L I T I C Târziu	Schela Cladovei (?)
aprox. 5000-3500	NEOLITIC TIMPURIU	aprox. 6000-5000		Gura Baciului-Cârcea Starcevo-Criș I-II, Ciumești-Pișcolț
		aprox. 5000-4250		Starcevo-Criș III-IV, Ceramica liniară, Vinca A-B, Dudești, Hamangia incipientă
aprox. 3500-2800	NEOLITIC MIJLOCIU	aprox. 4250-3750	{ Timpuriu E N E O L D e v o l t a t I T I C Final	Boian, Vădastra Hamangia evoluată, Vinča C, Turdaș Iclod, Suplac, Gilău, Tisa, Petrești, Precucuteni
aprox. 2800-1900	NEOLITIC TÂRZIU	aprox. 3750-2700		Cucuteni-Ariuşd Gumelnița, Sălcuța, Tiszapolgár/Românești- Bodrogkeresztúr/ Gornești, Cernavoda I
aprox. 1900-1700	TRANZIȚIA DE LA NEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI	aprox. 2700-2500		Horodiștea-Erbiceni, Foltești-Cernavoda II, Cernavoda III, Amfore sferice, Coțofeni, Baden Kostolac

Fig. 94. Ceramica Starčevo-Criș
(după Marinescu-Bîlcu S., Ursulescu N.)

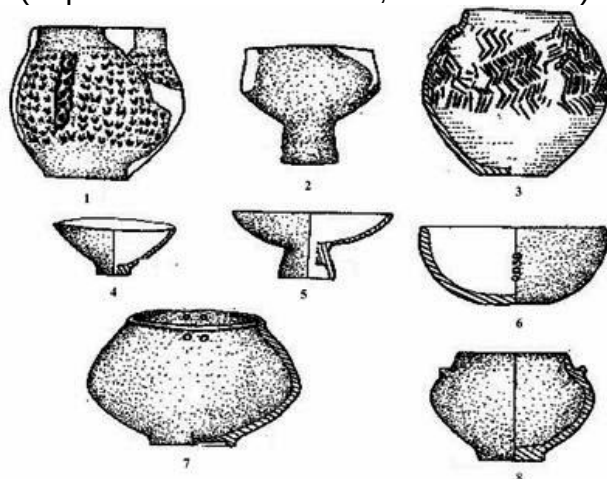

Fig. 96. Materiale Vinča-Turdaș
(după Lazarovici Gh.)

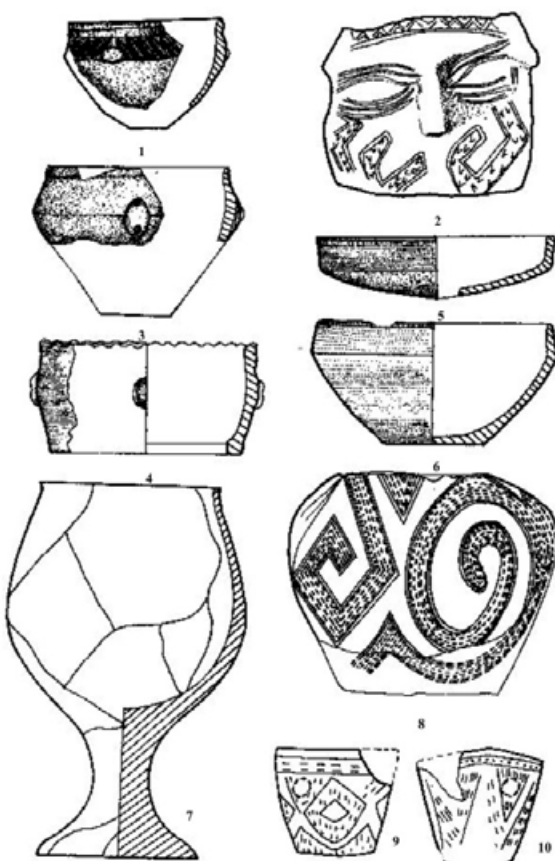

Fig. 95. Ceramică
Ciumești
(după Lazarovici Gh.)

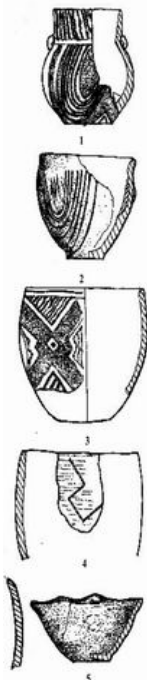
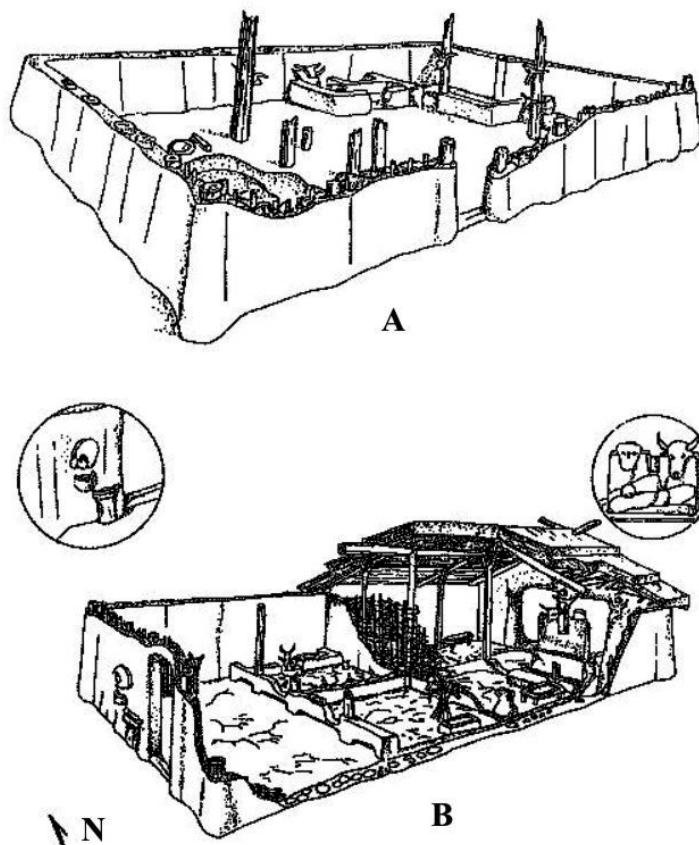

Fig. 97. Sanctuarul de la Parța
(după Lazarovici Gh.)

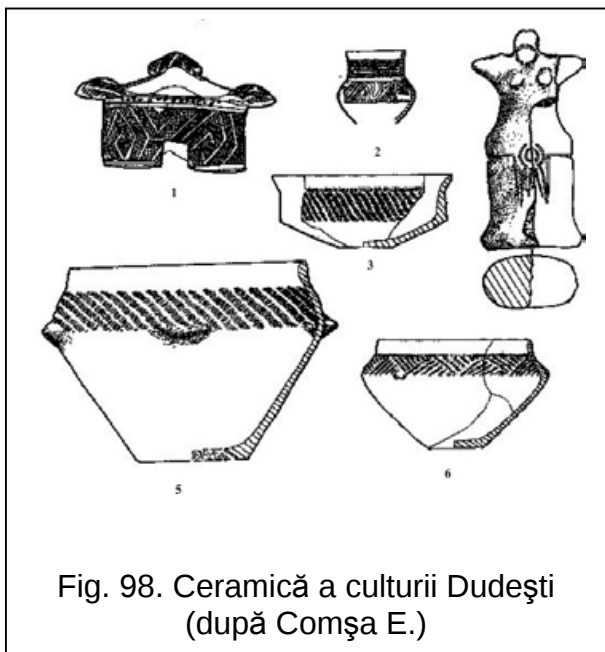

Fig. 98. Ceramică a culturii Dudești (după Comșa E.)

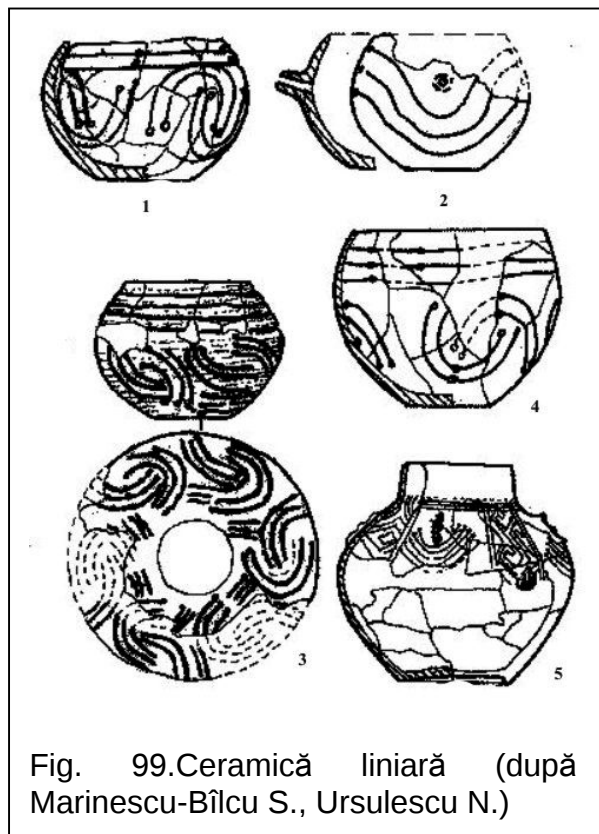

Fig. 99. Ceramică liniară (după Marinescu-Bîlcu S., Ursulescu N.)

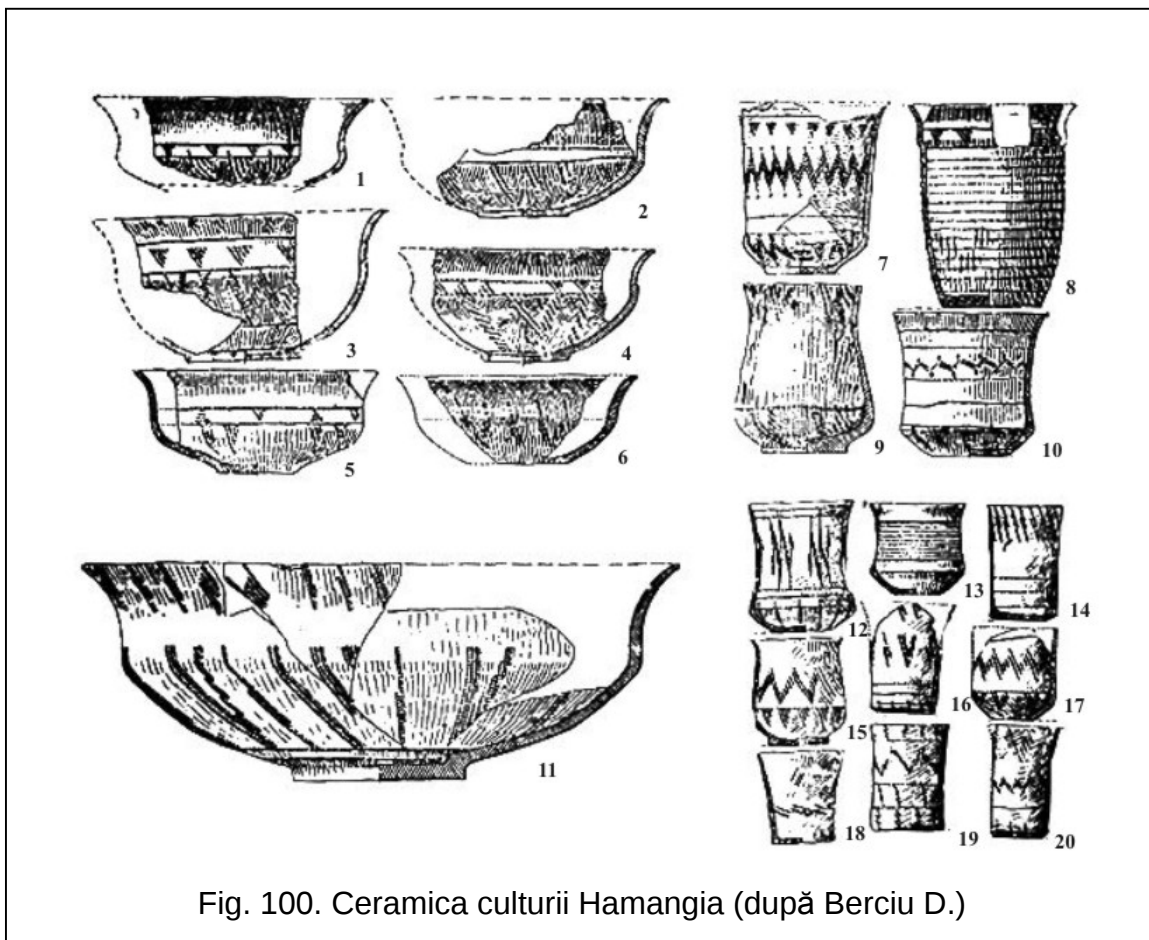

Fig. 100. Ceramica culturii Hamangia (după Berciu D.)

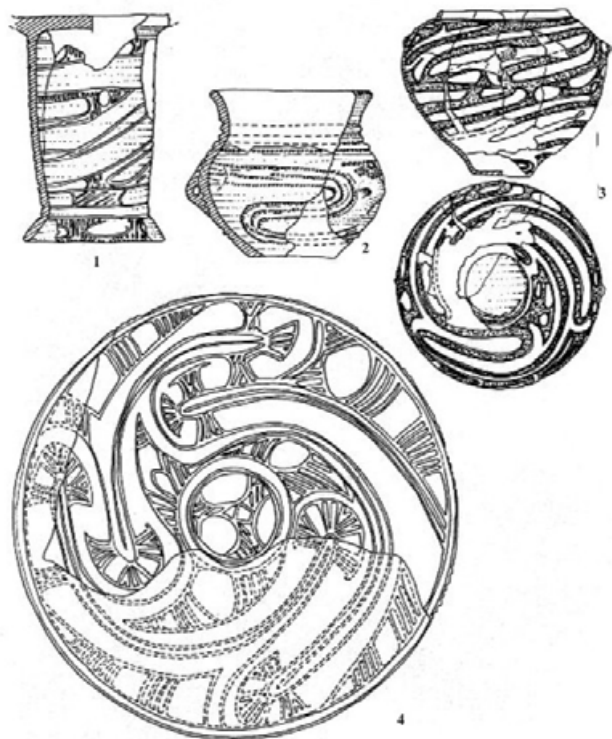

Fig. 101. Ceramică Precucuteni
(după Marinescu-Bîlcu S.)

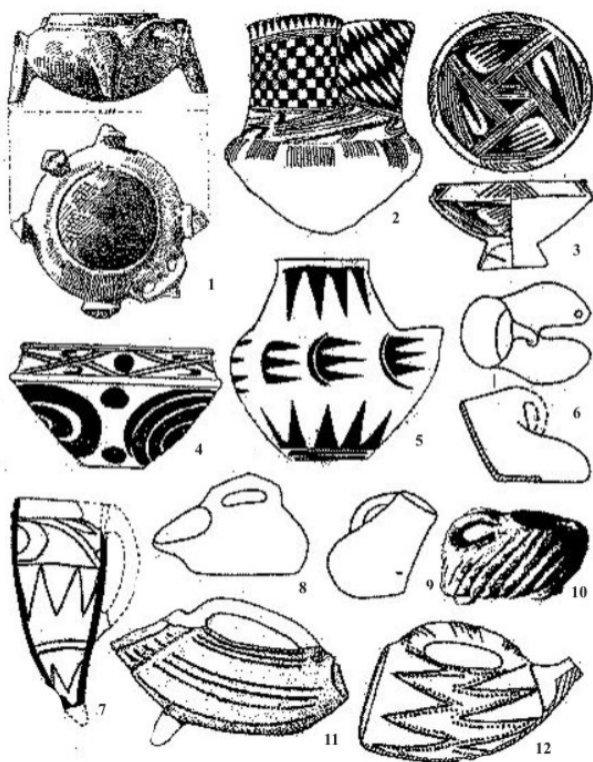

Fig. 103. Ceramică a culturii Gumelnița
(după Dumitrescu Vl.)

Fig. 102. Ceramică culturii Petrești
(după Paul I.)

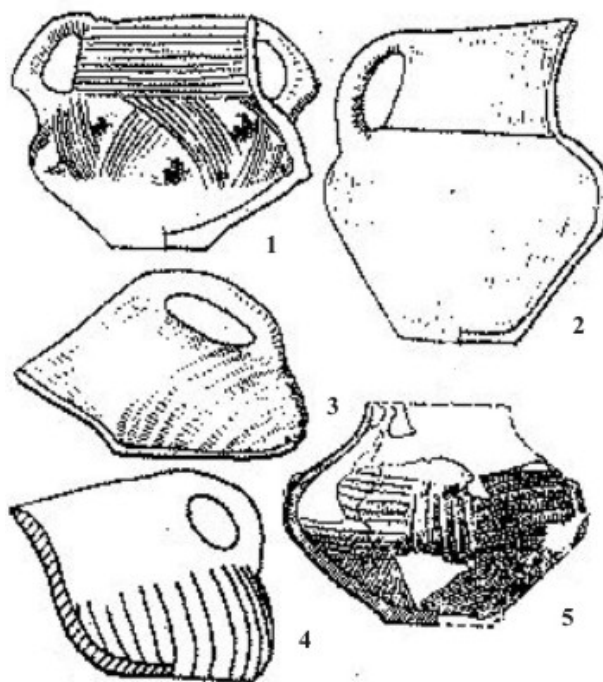

Fig. 104. Ceramică Sălcuța
(după Ursulescu N.)

Fig. 105. Ceramica pictată a culturii Cucuteni (după Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe Al., Dumitrescu Vl., Monah D.)

BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS

- La civilisation de Cucuteni en contexte européen, BAI, I, Iași, 1987.*
- La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, BAI, II, Iași, 1987.*
- V.Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians, BAI, III, Iași, 1989.*
- Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, BAI, IV, Iași, 1991.*
- V.Chirica, I.Borziac, N.Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa, BAI, V, Iași, 1996.*
- Codrin-Valentin Chirica, *Arta și religia paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană, BAI, VI, Iași, 1996.*
- T.Arnăut, R.Ursu-Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean, BAI, VII, Iași, 1996.*
- Dan Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI, BAI, VIII, Iași, 1996.*
- I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII, BAI, IX, 1996.*
- V.Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos, BAI, X, Iași, 1997.*
- V. Chirica, *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc, BAI, XI, Iași, 2001.*

ISBN 973-99952-8-4